

2
2023

irodalomtörténet

iit

Béres Norbert:
Orlai Petrics Soma
irodalmi pályakezdése

Kosztolánczy Tibor:
Hatvany Lajos esete a
klasszika-filológusokkal

Dobó Gábor:
Számok

irodalomtörténet

104. ÉVFOLYAM (CIV.) • 2023 • 2. SZÁM

Főszerkesztő Kulcsár Szabó Ernő

Felelős szerkesztő Eisemann György

Szerkesztőbizottság Gintli Tibor
Margócsy István
Szilágyi Márton

Szerkesztők Pataky Adrienn
Reichert Gábor

Kritika Bartal Mária

www.irodalomtortenet.hu

Az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének,
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának folyóirata.
Lapalapító: Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület
telefon: (1) 4855-200/5113, 5366
e-mail: irodalomtortenet@folyoirat.elte.hu

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza.

Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alap,
a Petöfi Kulturális Ügynökség, a Magyar Kultúráért Alapítvány,
valamint a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány támogatásával.

Petöfi
Kulturális
Ügynökség

Nemzeti
Kulturális
Alap

KIADÓHIVATAL

Ráció Kiadó
1072 Budapest, Akácfa utca 20.
telefon: (1) 321-8023

e-mail: racio@racio.hu, web: www.racio.hu
Felelős kiadó a Ráció Kiadói Kft. ügyvezetője
Tördelés: Arany Imre | Layout Factory
Nyomdai munkák: Érdi Rózsa Nyomda Kft.
ISSN 0324 4970

Ára számonként: 700 Ft • Előfizetés egy évre (4 szám): 2500 Ft
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, illetve a kiadóhivatalban.
Megvásárolható a jobb könyvesboltokban,
illetve a Ráció Kiadó szerkesztőségében.

TANULMÁNYOK**BÉRES NORBERT**

Orlai Petrics Soma irodalmi pályakezdése 131

KOSZTOLÁNCZY TIBOR

Hatvany Lajos esete a klasszika-filológusokkal 157

DOBÓ GÁBOR

Számok

A nyugati emigrációból Magyarországra visszatérő avantgárd
lapszerkesztők adaptációs modelljei a 365-től a 100%-ig 168

MŰHELY**FRIED ISTVÁN**

Lola újabb könyve 197

FODOR JÓZSEF PÉTER

Márai Sándor Jézus-képének vizsgálata a *Harminc ezüstpénz*
című regény kéziratai alapján 211

KRITIKA**TAMÁS ÁBEL**

Simon Attila: *Affektív megértés. Hermeneutikai határmezsgyék
az antik esztétikában, retorikában és poétikában* 234

KOVÁCS KRISZTINA

Háló(zato)s sajtótörténet

Wirágh András: *A háló és az olló. Cholnoky László írásstratégiai
és publikálási gyakorlata (1900–1929)* 238

BERNÁTH ÁRPÁD

„*Drága Tanárnő!*”. Irodalom- és művelődéstörténeti források Tüskés
Tiborné hagyatékából (1949–1997). Emlékezések (2019, 2021),
vál., s. a. r., szerk. Tüskés Anna – Tüskés Gábor 246

SZÁMUNK SZERZŐI

BÉRES NORBERT

egyetemi tanársegéd (Debreceni Egyetem), beres.norbert@arts.unideb.hu

KOSZTOLÁNCZY TIBOR

egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem), kosztolanczy.tibor@btk.elte.hu

DOBÓ GÁBOR

tudományos munkatárs (Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum),
dobo.gabor@pim.hu

FRIED ISTVÁN

professor emeritus (Szegedi Tudományegyetem), kompara@hung.u-szeged.hu

FODOR JÓZSEF PÉTER

irodalomtörténész (Petőfi Irodalmi Múzeum – Digitális Irodalmi Akadémia),
fodorjozsefpeter@gmail.com

TAMÁS ÁBEL

egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem), tamas.abel@btk.elte.hu

KOVÁCS KRISZTINA

egyetemi adjunktus (Szegedi Tudományegyetem), kovacs.krisztina@hung.u-szeged.hu

BERNÁTH ÁRPÁD

professor emeritus (Szegedi Tudományegyetem), bernath.a@lit.u-szeged.hu

Orlai Petrics Soma irodalmi pályakezdése*

A B S Z T R A K T

A tanulmány Orlai Petrics Soma korai irodalmi kísérleteit elemzi. Amellett érvel, hogy a Pápai Református Kollégium képzőtársasága serkentő hatást gyakorolt a bontakozó értelmiségi fiatalberekre, mederbe terelte a nyiladozó alkotói energiákat, a társas együttlét ugyanis sokakra serkentő „szociális erőként” hathat, különösen, hogyha a csoportban olyan kimagasló tehetségű egyéniség(ek) is helyet foglal(nak), aki(k)hez hasonulni lehet. Az irodalmi alkotómunkát főként a pályakérdések, az anyagi vonzatú jutalomtételek inspirálták, egyszersmind fokozták a diákok közti produktív rivalizálást. A Pápan diákoskodó Orlai Petrics Soma a kezdetektől szerepelt az önképzőkörként definiálható társaság gyűlésein, kétszer pályadíjat is nyert egy-egy elbeszéléssel, műveit a diáktársulat érdemkönyve, valamint a képzőkör színvonalas munkáiból válogató *Tavaszi* almanach őrzi.

Bevezetés

Az első akadémiai festőművészként ismert Orlai Petrics Soma¹ nevét az irodalomtörténeti érdekeltségű munkákban rendszerint Petőfi vagy Jókai pápai diákoskodásának kontextusában említik,² azokról a fiatalkori irodalmi kísérleteiről kevés szó esik, amelyek éppúgy a pápai képzőtársaság elevenítő légkörében keletkeztek, mint Petőfi és Jókai zsengei. Petrics korai szárnypróbái nem tekinthetők a majdani irodalmi pálya előfutárainak, ilyenformán „zsengeknek” sem, tudniillik a képzőművészet

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4-II-DE-7 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Orlai Petrics Soma életéről, pályafutásáról lásd: Szij Béla, *Orlai Petrich Soma művészi kibontakozásának évei = A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 2*, szerk. CSENGERYNÉ NAGY ZSUSZA, DOROGHYNÉ FEHÉR ZSUSZA, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1974, 185–199; KESERŰ Katalin, *Orlai Petrics Soma (1822–1880)*, Képzőművészeti, Budapest, 1984; KÖRÖSI Mihály, *Képek Orlai Petrics Soma életéből*, Mezőberény, 2005; *Orlai Petrics Soma (1822–1880)*, szerk. GALAMB Zsuzsanna, Balogh Bertalan Művészeti Alapítvány, Budapest, 2018.

² Vö. „A kényes úrfi s a rongyos baka”. *Tanulmányok két halhatatlan pápai diákról*, szerk. MEZEI Zsolt, Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2001.

felé forduló fiatalember csak a diáktársaságban ambicionálta az irodalmi alkotómunkát. Ennélfogva a címben szereplő „irodalmi pályakezdés” szókapcsolat meglehetősen problematikus, akár inadekvátnak is minősíthető, mivel Petrics irodalmi „életműve” kapcsán működésképtelen a „biografikus jellegű és alapvetően fejlődéstörténeti elbeszélésre épülő rendezési elv”.³ Petrics esetében az tűnik izgalmas kérdésfeltevésnek, hogy az önképzőkör miként gyakorolt hatást az érdeklődésére, a téma választására, művei kidolgozására. A képzőtársaság szűk közege a művészetek és az irodalom iránt egyaránt fogékony ifjú számára motiváló erővel bírt, a mikrokörnyezet befolyása tehát alkotáslélektani szempontból is tanulságos lehet. Előrebocsátandó, hogy a tanulmányban vizsgált Petrics-elbeszélések az előző évtizedek almanachirodalmának hatását tükröző iskolás szövegek, a romantikus prózaepikai tradícióból merítkező tollpróbák, mondhatni, az ébredező értelmiségi fiatalember útkeresésének első, még támasztékokra szoruló tétova lépései.

Petrics Soma (az Orlai előnevet hivatalosan csak 1853-ban vette fel)⁴ 1822. október 22-én született a Békés vármegyei Mezőberényben, Petrics Sámuel módos csizmadiamester és Salkovics Karolin első gyermekeként, felvidéki eredetű evangélikus családban.⁵ Tanulmányait szülővárosában kezdte, később Szarvasra került. Sopronban a költészeti-szónoklati osztályokat végezte, 1840–1844 között jogot tanult a Pápai Református Kollégiumban. Már Sopronban érdeklődéssel fordult az irodalom felé, diáktársaság létrehozására téve kísérletet: „már Sopronban szövetkezett néhány tanulótársával, egy irodalmi kör alakítására, miután az ugyanott 1790 óta fennálló »magyar társaság« őt és barátait, mint akkor még »kis deákokat« be nem fogadhatta.”⁶ Pápán siker koronázta a társulási kísérleteket, amikor 1841-ben megalakult a tehetségígéretes diákok önképzőköre, az alapítók sorában Petrics Somával. Az 1841–42-es tanévtől Petőfi és Jókai is Pápán tanult, s bekapcsolódtak a képzőtársaság munkájába. Petrics és Petőfi, noha másodunokatestvérek voltak, csak 1839 nyarán ismerkedtek meg Ostffyasszonyfán, Salkovics Péter vendégségében,⁷ Pápán aztán közös szobán osztoztak. Természetesnek mondható, hogy a hasonló érdeklődésű Jókai hamar megtalálta a közös hangot velük, különösen a szintén festegető és írogató Petriccsel. Mindhármuk életében meghatározó volt Pápa, első sikereik színtere. Az, hogy Petrics végül nem a honorációri, hanem a képzőművészeti pálya felé fog orientálódni, pesti jurátuskodása időszakában dőlt el, miután Wenckheim Józsefné Orczy Terézia bárónőtől támogatást nyert művészeti tanulmányokra, Bécsbe. Orlai Petrics Soma festői talentumát korán felismerték, Pap Gábor már 1848 júliusában kiemelkedő tehetségként írt a birodalmi fővárosban alkotó fiatal képzőművészről, művészi előmenetelének patronálását szorgalmazva, amely egyszersmind a magyar nemzeti festészet

³ MILBACHER Róbert, *Petőfi „pályakezdése” mint probléma. Kísérlet egy elméleti keret fölvezetésére* = Uő., *Bábel agoráján. Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról*, Pro Pannonia, Pécs, 2015, 176.

⁴ Vö. KÖRÖSI, I. m., 142–143.

⁵ A családról lásd: IRÁNYI István, *Orlai Petrics Soma és Mezőberény = Mezőberény története*, II., szerk. SZABÓ Ferenc, Mezőberény Nagyközség Tanácsa, Mezőberény, 1973, 57–59.

⁶ Vasárnapi Újság 1864/32., 1864. augusztus 7., 317.

⁷ ORLAI PETRICS Soma, *Adatok Petőfi életéhez*, Budapesti Szemle 1879/37., 2–5.

kibontakozását is elősegítheti.⁸ Petrics művészi koncepciói alapvető hatást gyakoroltak a 19. század második felének festészetére, munkái előfutárai voltak a történelmi témákat feldolgozó későromantikus-akadémikus műveknek, de a polgárosuló társadalom arcképfestészetét képviselő portréi is jelentősek.⁹

„Orlai Soma elbeszélő tehetsége minden képen nyilatkozik” – írja róla Prém József a halála után közölt nekrológban.¹⁰ A mediális átmenetek iránti vonzódása egész életében meghatározó maradt, irodalmias felfogása sokalakos jeleneteinek narratív jellegében, képei dinamizmusában válik szembetűnővé. Történelmi festményei drámaiságát a színpadi jelenetként megelevenedő történet narratív mozzanatainak ki-domborításával érte el. Mindez értelemszerűen a témaválasztásra is kihatott, amint azt Madarász Viktor *Hunyadi László siratása* (1859) című festményét bírálva maga Petrics is leszögezte: „Szerencsésebb választás ugyan mindig ha valakinek sorsából oly percet választunk, melyben azt cselekvőleg állíthatjuk elő”.¹¹ A *Salamon királyt anyja megátkozta* (1857), a *Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly első találkozások* (1859), a *Zách Felicián* (1860), az *Attila vallomásra bírja Vigilt* (1864), az *Ónodi gyűlés* (1865–1866), az *Attila halála* (1867), a *Coriolanus* (1869), a *III. Endre leánya, Erzsébet zárdába lép* (1877), valamint a *Mária és Erzsébet királynők a novigrádi fogságban* (1879) egytől egyig mozgalmas, az esemény sor komplexitását, az előzményeket és a következőket egyetlen momentumba sűrítő műalkotások. A *Zách merényletét* ábrázoló festmény Arany-illusztrációként is értelmezhető, hiszen Petrics épp azt a jelenetet ragadta meg, amelyet Arany így írt le: „Harangoznak délre, / Udvari ebédre; / Akkor mene Felicián / A király elébe. / A király elébe, / De nem ebédre; / Rettenetes bosszúálló / Kardja volt kezébe.”¹² Aranynál Zách Klára nincs jelen a támadás pillanatában, Petricsnek azonban épp a leány szerepeltetésével, az időben egymást követő események egybevonásával sikerült átadnia a tragikus történet egészét: a kép első változatán Klára a királynére mutat, sugalmazva a néző számára, hogy megbecstele-nítésében ő is bűnös; míg a második változaton szégyentől égő arcát kezébe temetve húzódik meg a királyi családra rontó apa oldalánál.¹³

A *Coriolanus* témaválasztását szintén az irodalom inspirálta. Petrics „a történelem mellett mindig támaszkodott irodalmi (drámai) művekre, mert ezek jellemeiből, az események okait megvilágító elbeszéléseiből és drámai szituációiból ellentétekre építő, mozgalmas kompozícióinak összetartó erejét meríthette.”¹⁴ Petrics a Shakespeare-dráma azon jelenetét dolgozta fel, amely mutatóványként jelent meg Petőfi

⁸ PAP Gábor, *Néhány szó hazai festészetünk megalapítása tárgyában*, *Életképek* 1848. július 23., 97–102.

⁹ KESERÜ, I. m., 17–50. Az időszak történeti festészetéről lásd: *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet*, főszerk. SISA József, szerk. KIRÁLY Erzsébet – PAPP Júlia, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Osiris, Budapest, 2018, 304–334. (A magyarországi művészet története, 2.)

¹⁰ PRÉM József, *Egy magyar történeti festő*, *Ország-Világ* 1880/14., 323.

¹¹ ORLAI PETRICS Soma, *Hazai pálya-festvények*, *Nefejejts* 1859. június 26., 151. Vö. *A magyar művészet a 19. században*, 332.

¹² ARANY János, *Zách Klára = Arany János összes költeményei*, I., kiad. SZILÁGYI Márton, Osiris, Budapest, 2003, 326.

¹³ KESERÜ, I. m., 43–44; *Orlai Petrics Soma...*, 162–163.

¹⁴ *Uo.*, 113.

Coriolanus-fordításából az Életképekben.¹⁵ A kép centrumában a Rómára támadó Coriolanus, valamint az őt kérlelő nők és gyermekek csoportja látható, élükön a fiát rendreutasító Volumniával, míg a vívódó hős körül volszka katonák tolonganak és gesztikulálnak, akik közül a Tullus Aufidiusszal azonosítható alak már gyilokra emeli a törét, gesztusával mintegy anticipálva Coriolanus jövőbeni tragikus sorsát. A tőr ábrázolásának tehát ugyanaz a rendeltetése, mint Zách Klára szerepeltetésének: általa a teljes történet kiolvasható a képből.¹⁶ (A festészeti narrativitásról, valamint az irodalom és a képzőművészetek kapcsolatáról, szépiro és képiro egymásra hatásáról Petrics *A festészet és a költészet rokonsága* című esztétikai dolgozatában értekezik, gondolatmenetének centrumában az *ut pictura poesis* elvével.)¹⁷

Petric's élete végéig ápolta a kapcsolatait az irodalmi szcena képviselőivel (barátai közé sorolta Jókai Mórt, Toldy Ferencet, Eötvös Józsefet, Pákh Albertet, Gyulai Pált), témaválasztásait az irodalmárok éppúgy befolyásolták, mint a képzőművészek.¹⁸ Toldy instrukciói főként a Kazinczy és Kisfaludy találkozásait ábrázoló kép esetében látványosak,¹⁹ de más alkotásai kapcsán is igazolható Toldy közreműködése.²⁰ Petrics történeti tárgyú festményei rendszerint morális kérdések körül koncipiálódó témát visznek színre, irodalmi próbálkozásai tanúsága szerint már fiatal korától a bűn, a bűnhődés erkölcsi vonatkozásai érdekelték.

Szárnypróbák a pápai képzőtársaságban

Amint azt az egyre-másra szerveződő társaságok, klubok, olvasó- és önképzőkörök jelzik, a negyvenes években erős társulási ösztön tapasztalható az azonos generációhoz tartozó fiatalok körében, célszerű tehát számot vetni a diáktársulatok nemzedékformáló jelentőségével, valamint az egyéni pályafutásra gyakorolt hatásával.²¹

A Pápai Református Kollégium mint nagy múltú oktatási intézmény a hagyományos tanórákon túl kiemelt figyelmet szentelt a diákok széleskörű kulturális, irodalmi, művészeti képzésének is. Falai közt 1841-ben kezdte meg a működését az a képzőtársaság, amelynek elnökévé a diákok a társaságalapítás ügyét felkaroló Tarczy Lajost, a matematika, a fizika, a természetrajt, a kémia, a geológia és a gazdaságtan tanárát

¹⁵ Életképek 1848. február 27., 9. sz., 257–263. Modern kiadásban: *Petőfi Sándor próza- és drámafordításai*, kiad. SZALISZNYÓ Lilla – ZENTAI Mária, Osiris, Budapest, 2022, 440–555. Vö. PARAIZS Júlia, *A többes szerzőség poétikája. Petőfi Coriolanus-fordítása = Ki vagyok én? Nem mondom meg... Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014, 58–102.

¹⁶ Vö. SZABÓ Júlia, *Nézzük meg együtt Orlai Petrich Soma Coriolanus című festményét*, *Művészet* 1978/7., 14–17; *Orlai Petrics Soma...*, 112–131.

¹⁷ ORLAI PETRICS Soma, *A költészet és a festészet rokonsága = A Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve 1863*, Magyar Képzőművészeti Társulat, Pest, 1864, 67–75. Vö. *Orlai Petrics Soma...*, 158–163.

¹⁸ Szíj, I. m., 198.

¹⁹ Vö. SZILÁGYI Márton, *Toldy Ferenc mint középpont. Orlai Petrich Soma Kazinczy és Kisfaludy találkozásait bemutató festményéről = Építész a köfajtóban. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára – Architect in the Quarry. Studies Presented to Péter Dávidházi on His Sixtieth Birthday*, szerk. HITES Sándor – TÖRÖK Zsuzsa, Reciti, Budapest, 2010, 270–277.

²⁰ *Orlai Petrics Soma...*, 43–57.

²¹ Vö. FARKAS Gyula, *A „fiatal Magyarország” kora*, *Attraktor*, Máriabesnyő, 2014, 37–55.

kérték fel. Bocsor István mellett – akinek a magyar nyelvű történelemelőadásai szintén inspiratívak voltak a fiatalság eszmélkedésére nézve – Tarczy képviselte a haladó szemléletmódot a kollégium életében,²² a tanulók egyöntetű rokonszenve²³ tehát efelől is magyarázható. Tarczy a kezdetektől pártolta a diákok szervezkedését, társulási törekvéseit: „Úgy voltam s vagyok meggyőződve mikép az ifjak közti véleményközlés, eszmezsurlódás – azon kívül, hogy folytonos gyakorlás által a gondolatok elmondásában bizonyos bátorságot s ügyességet teremt – az egyes tárgyakról nézetet hatalmasan tisztítja, sőt némely tán örökre rejtve maradt magvakat is csírázásra bír.”²⁴ A pápai képzőtársaság – mint a tehetséggondozás egyik korai műhelye – az interakciókon keresztül a hasonló érdeklődésű tanulók (ön)művelését célozta; a mestersegbeli fogások gyakorlása, az első szárnypróbák ugyanis elengedhetetlen feltételei az értelmiségivé válás folyamatának: „A’ társaság célja: hogy az abban részt venni kívánó ifjak szavalás, dolgozatok, s ezek bírálata által szellemi erejüket míveljék és neveljék. – Politicai dolgozatok s munkák kizáratnak.”²⁵ Mint „valóságos fiók tudós társaság”,²⁶ olyan fiatal emberek szellemi „kiképzőterepeként” szolgált, akik a későbbiekben változatos karriert futottak be.

Petrics alapító tagként a kezdetektől részese volt a társaság tevékenységének. Hetente kétszer, vasárnap és szerdán rendezték gyűléseiket, ahol felolvasták munkáikat, szavaltak, pályázatokat írtak ki, műveket bíráltak el, a magas színvonalúnak ítélteteket a társaság érdemkönyvébe jegyezve le.²⁷ Az önképzőkör normaközvetítő referenciacsoportként, vonatkoztatási keretként szolgált a belépő tagok számára, amennyiben a társaság feladatorientált magatartást, szorgalmat várt el minden diaktól.²⁸ Nem tanulságok nélkül való, hogyha utalunk rá: a pápai képzőkör a modern pedagógiai módszerek alkalmaztatásában is progresszív csoportosulásnak mondható, hiszen az írásos munkák benyújtásával a poétikai műveltség, a művek elbírálásával az esztétikai ítélőképesség, míg a szavaltatok alkalmával a rétori készségek fejlesztése került előtérbe. A művelődéshez a társaság folyamatosan gyarapodó könyvtára is a diákok rendelkezésére állt.²⁹ Megfigyelhető, hogy a társaság munka-

²² Vö. BODOLAY Géza, *Petőfi diáktársaságai*, Kosmosz Könyvek, Budapest, 1973, 69–73; BODOLAY Géza, *450 éves a pápai kollégium. Petőfi és Jókai iskolája*, Köznevelés 1981/11., 6–7; H. SZABÓ Lajos – MEZEI Zsolt, *A pápai kollégium két oszlopa. Bocsor István és Tarczy Lajos*, Honismeret 2007/3., 16–20.

²³ Petőfi Sándor – Szeberényi Lajosnak, Pápa, 1842. július 7. = *Petőfi Sándor összes prózai írása és levelezése*, kiad. SZALISZNYÓ Lilla – ZENTAI Mária, Osiris, Budapest, 2022, 389 (Osiris Klasszikusok); ORLAI PETRICS, *Adatok...*, 343–344; JÓKAI Mór, *Írások életéből*, vál. HEGEDÜS Géza, Szépirodalmi, Budapest, 1960, 30–31.

²⁴ Tarczy előszava a *Tavaszi antológiához: Tavasz: Zsebkönyv*, A Ref. Főiskola betűivel, Pápán, 1845, iv.

²⁵ *A Képzőtársulat Jegyzőkönyve, 1841–1861*, 7. Lelőhely: DREL Kézirattár, VII. 1. A Pápai Református Főiskolai Képzőtársulat iratai.

²⁶ JÓKAI, I. m., 31.

²⁷ Működéséről lásd: BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok: 1785–1848*, Akadémiai, Budapest, 1963, 284–299.

²⁸ Vö. Csúsz Klára, *Csoportlélektan, Híd Családsegítő Központ*, Budapest, 1990, 14.

²⁹ „Birtokában van a társulatnak mintegy 500 kötetnyi jeles könyvtár a legérdekesebb magyar munkákból összeszerkesztve, s 3 újság u. m. Pesti Hírlap, Életképek, s Pesti Divatlap.” Pesti Divatlap 1845. január 1., 18. Vö. REXA Dezső, *A pápai főiskola könyvtára 1843-ban*, Acta Papensia 2021/3–4., 489–506.

területét a szépirodalmi kísérletekre korlátozták, gyűléseiken túlnyomórészt verses és prózai műveket olvastak fel, bíráltak; értekezéseket kevésbé.³⁰ Petőfi ekképpen ír a képzőkör működéséről, az elevenítő hatásairól:

Édes örömmel függök serdülő „Képzőtársaság”-unk növekedésén; és az valóban növekszik. Talán tudod már, hogy tavaly voltak pályakérdések kitűzve. Az idén szinte vagynak, mégpedig 1., lírára, 2., balladára, 3., novellára és 4., tudományos értekezésre. A legjobb novella jutalma 3, amazok közt a legjobb művé 2–2 arany. Czuczor, Kovács Pál és Stettner Ignác (ref. lelkész) a bírálók. Már beadtuk pályamunkáinkat, e hónap 30-án lesz örömmünnepünk, melyben a jutalmat s dicséretet nyert munkák elszavaltatnak s felolvastatnak. A jövő évre zsebkönyvet fogunk kiadni, érdemkönyvünk jobb műveiből.³¹

Jókai emlékezetében a pápai diákoskodás az ambiciózus szárnypróbálkozások periódusa, kiváltképp három fiatal diáké, „akiknek kicsiny volt ez az egész világ”; azon időszak, amikor Petrics „tüneményes regényjeleneteket” írt, Petőfi „meg elszavaltta azokat”, miközben ő maga képeket festett. Vagyis Pápán még mindhárman másként képzeltek el jövőbeni pályafutásukat. „Egymásnak őszinte bámulói voltunk [írja Jókai]; Orlai megközelíté előttünk Jósika Miklóst, Petőfi is csak egy fokkal állt alább Egressynél; magam is valahányszor a szögleti bolt előtt elmentem, büszkén tekinték a címerül festett magyar kisasszonyra, miért ne tudnék én is ilyet festeni valaha!”³² Jókai évtizedek múltán is emlegeti a fiatal Petrics irodalmi talentumát, például azon pályatételre emlékeztén, ahol Petrics Jókai *Tűz és víz* című – azóta sem ismert – pályaművét maga mögé utasítva nyerte el a két arany jutalmazású első helyezést *Viszontorlás* című elbeszélésével:

Az első pályadíjt, a két aranyat nem én nyertem el, hanem Orlay, nekem csak a második jutott, az egy arany, s az elismerő véleményekből is a fényesebb, a magasztaló Orlaynak; nekem csak búzdító, a jövődőre utaló. S el kell ismernem, hogy Orlay koszorúzott novellája, nem csak jobb volt az enyimnél, de valósággal jó volt. Szép hangulat, költői én, erőteljes nyelv, művészeti alkotás egyesültek benne; míg az enyimben nem volt más, mint vad fantázia.³³

Hasonló kedves hangnemben emlékezik Jókai egykori diáktársáról a Petrics halálát követő nekrológban is: „Nekem azonban Petrich Soma több is volt, – mint művész-társam, ő jó barátom volt; egy a régiékből: – a második a három közül, kik vele és Petőfivel együtt elindultunk pályát keresni; aztán pályát cseréltünk.”³⁴ Pápa tehát,

³⁰ BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok...*, 284–299.

³¹ Petőfi Sándor összes prózai írása és levelezése, 389.

³² JÓKAI, *I. m.*, 100.

³³ Jókai Mór – Fenyvessy Ferencnek, Balatonfüred, 1880. július 11. = JÓKAI Mór *Levelezése (1876–1885)*, kiad. GYÖRFFY Miklós, Argumentum–Akadémiai, Budapest, 1992, 110. (Jókai Mór Összes Művei)

³⁴ JÓKAI Mór, *Orlai Petrich Soma*, A Hon 1880. június 8., [2].

különösen a képzőtársaság olyan feltörekvő tehetségek „inkubátoraként” funkcionált, akik kiemelkedő pályafutás aspiránsai voltak – legalábbis Jókai, Petőfi és Petrics életútja utólagosan ezt látszik igazolni.

A képzőkör tollforgatásra, irodalmi kísérletezésre inspirálta a tagokat, leginkább a különböző pályakérdések kiírásával, a jutalomtételek ugyanis anyagi szempontból is képesek voltak lendületet adni az alkotómunkának, elősegíteni az esztétikai kifejezőképesség fejlesztését.³⁵ Tudható, hogy az elismeréshez – és a voltaképpeni sikerhez – elengedhetetlen az a reakció, amit a közösségből az adott teljesítmény kivált, vagyis a közvetlen értékelések, bírálatok, észrevételek elemi jelentőségéhez egy-egy irodalmi tollpróba, szavaltat, vagy pályamű kapcsán aligha férhet kétség.³⁶ A közeg termékenyítő hatását Petrics esetében az érdemkönyvi bejegyzésre méltott írásai szemléltetik: a négy verse (*Tudnivágy; Választás; A Rózsa; A vesztett üdv*)³⁷ és a két elbeszélése (*A vihar gyermeke; A hontalanok*), a harmadik, *Viszontorlás* című beszélye ugyanis – ismeretlen okokból – nem került be az érdemkönyvbe, az a *Tavaszi* című, zsebkönyvben publikált változatban és eltérő szövegállapotokat őrző kéziratokban maradt ránk.

A pályázat mint a tanulói teljesítmények értékelésének egyik reprezentatív formája a negyvenes években vált általános gyakorlattá az önképzőkörök, diáktársaságok körében, főként a Kisfaludy Társaság és az Akadémia jutalomtételei hatására.³⁸ Pápán már 1841 tavaszán, közvetlenül a megalakulás után tűztek ki pályátételt, ami a következő években is lényeges esemény volt a társaság életében. A pályadíjakra a tiszteleti tagokon keresztül gyűjtötték össze a pénzt, így tudtak például 1842-ben két-két arany jutalmat kitűzni lírára, balladára, novellára és tudományos munkára.³⁹ Petrics kétszer nyert a képzőkör pályázatán, először 1841. augusztus 13-án *A hontalanok*, másodszor 1842. július 24-én a *Viszontorlás* kéziratával. Petrics első sikereit tehát irodalmi kísérleteivel érte el. *A vihar gyermeke* című romantikus tündérmese nem szerepelt pályázaton. A *Viszontorlás*ból Petőfi olvasott fel részleteket a társaság 1842. július 30-i örömnepén, ez később a *Tavaszi*ban került kinyomtatásra. Az örömnep a tanévet reprezentatív módon lezáró „gálaműsorként” a társasági összejöveteleknél szélesebb publicitást jelentett a tagok számára, hiszen lehetőségük nyílt bemutatkozni a jelenlévő városi értelmiség, valamint az előkelő vendégek nyilvánossága előtt:

³⁵ BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok...*, 86–102.

³⁶ BARABÁSI Albert-László, *A képlet. A siker egyetemes törvényei*, ford. Bujdosó István, Libri, Budapest, 2018, 18.

³⁷ A Bajza-féle szentimentális-érzelgős almanachlírából ihletődő versek külön dolgozat tárgyát képezhetnék.

³⁸ „Az intézet’ célját különösen előmozdítja a’ nemzet mostani állapotjához alkalmaztatott kérdések feltétele és megfejtése; ez által mind a’ hazai nyelv, mind a’ tudományok és művészségek felette sokat nyernek, és itt felfedezésekre tetetik lépés. Ilyen kérdéseket azért a’ Társaság gondos választással támaszt, megfejtéseket nyilván hirdetendő jutalmakkal éleszti, és a’ legtrökölletesbet megjutalmazza. E’ szerint a’ köztisztelethez személyes megjutalmaztatást is függesztvén, a’ honni nyelv’ mívelését, a’ tudományok és művészségek honnosítását tulajdon kincstárának erejéhez mérsékelt jutalmak, vagy egyéb tudás Társaságok példája szerint, vert emlékpénzek által iparkodik előmozdítani.” *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei (1831–1832)*, Trattner-Károlyi nyomtatása, Pesten, 1833, 103.

³⁹ BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok...*, 98.

Az iskolai év midőn vége felé közelget, örömnep tartatik a' nemes megye' e' czélra átengedett teremében. Itt a' pályázásban dicséretet 's jutalmat nyert művek szavalás és felolvasás' utján, részint egészen, részint töredékből közöltetnek. Az értekezésekből és beszélyekből mutatvány olvastatik; a' balladák és dalok pedig szavaltatnak.⁴⁰

Az első örömnepre 1841. augusztus 21-én került sor,⁴¹ a második azonban felülmúlta az előző évi sikerét,⁴² volt tehát igény a tagok körében a csoport zártkörű gyűlésein kívüli szereplésre.

Az érdemkönyvbe írt színvonalas munkák publikálásának terve is hamar felmerült. Hasonlóképpen más diáktársaságokhoz, a pápaiak is zsebkönyvben gondolkodtak, az almanachkultúrának ugyanis már évtizedes hagyománya volt a magyarországi diákság körében. Ifjúsági zsebkönyvvel jelentkeztek a pozsonyi (*Öröm-Ünnep* – 1824), a kolozsvári református (*Aglája* – 1829), a debreceni (*Lant* – 1832), a selmeci (*Kis koszorú* – 1832), a sárospataki (*Parthenon* – 1834), az eperjesi (*Jácint* – 1836), a soproni (*Virágfüzér* – 1837), a nagyenyedi (*Virágkosár* – 1837), valamint a kolozsvári unitárius (*Remény* – 1839) kollégiumban alakult társaság tagjai. „Címükben vagy azt akarták jelezni, hogy itt az ifjúság próbálkozásairól van szó, ne várjon tehát a közönség értett műveket [...], vagy arra utaltak, hogy az ifjúság jelenti a megújulást, a kezdetet [...], vagy klasszikus nevekkel önművelésük humanista jellegét hangsúlyozták”.⁴³ Az elhatározástól a kivitelezésig azonban a pápai *Tavas*z viszonytátságos utat járt be. Petőfi még bizalmas hírként számolt be az antológia tervéről a Szeberényihez írt 1842. július 7-i levelében; Szalay Gábor már az országos nyilvánosság előtt harangozta be a készülő kiadványt a társaságot ismertető 1843. szeptember 5-i *Athenaeum*-cikkében:

A' jó dolgozatok egy e' végre rendelt könyvbe – érdemkönyv – gyűjtetnek össze, mik azonnal és örökre a' társulat' sajátivá lesznek. Megemlitem itt alkalmilag, hogy az érdemkönyv már annyi és olly minőségű dolgozatokkal bir, hogy a' tavaszra egy zsebkönyvvel kedveskedhetik a' társulat a' t. cz. közönségnek. Ezen zsebkönyv azon kor' nevét viselendi homlokán, mellyben a' szerzők élnek 's azon korét, mellyben megjelenik t. i. „Tavas”-t.⁴⁴

Azaz a diákalmach terve széles körben köztudomásúvá vált, a kiadásig azonban közel két év telt el.

⁴⁰ SZALAY Gábor, *A' dunántuli ref. főiskolai képző társulat*, Athenaeum 1843. szeptember 5., 209.

⁴¹ Jelenkor 1841. szeptember 7., 284.

⁴² Az örömnep műsoráról lásd: *A' pápai főiskolában alakult Képző Társaságnak T. Tarczy Lajos úr r. ny. tanár s magyar akad. r. tag elnökletében folyó évi nyárhó 30-án délutáni 4 órakor a' megyek teremében tartandó második évi Örömnepére az irodalom baráti egész tisztelettel meghívatnak a' Társaság által, A' ref. főiskola' betűivel, Pápán, 1842.*

⁴³ BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok...*, 644.

⁴⁴ SZALAY, *I. m.*, 208.

A *Tavas*z közeli megjelenéséről a Pesti Divatlap 1845. január 1-i,⁴⁵ valamint az Életképek 1845. január 4-i számában közölt értesítések adtak hírt, az Életképekben Szeberényi írt a pápai képzőtársaság működéséről és a zsebkönyvről:

Ez Érdemkönyvekbe iktatott művekből a' társulatnak néhány tagja zsebkönyve[t] szerkesztett ez évben, melly „Tavas” czim alatt épen most kerül ki sajtó alól, 's maholnap könyvárosi uton is kapható lesz fűzve 1 for., angol vászonba kötve aranszüllel 1 for. 30 kron. A' mostani tagok buzgósága feljogosít bennünket azon reményre, hogy ezentul egy év sem múlik „Tavas” nélkül.⁴⁶

Szeberényi bizakodása azonban hiábavalónak bizonyult, a *Tavas*znak sem a következő évben, sem azután nem készült folytatása. A gyűjteményes kötet végül 1845-ös impresszummal jelent meg Dömjén Ferenc, Kerkapoly Károly és Szentmihály Sándor szerkesztésében, Tarczy Lajos előszavával. A *Tavas*zba Petrics egy verse (*A rózs*a) és két elbeszélése (*A vihar gyermeke*, *Viszontorlás*) került be.⁴⁷

A Pesti Divatlap 1845. január 16-i számában üdvözölte az antológiát, a fiatal tehetségek bemutatkozását: „A benne foglalt, sok tekintetben jeles műveket, úgy lehet tekinteni, mint a költészetre annyira hajlandó ifjúság tavaszi korszakának szép illatos virágait, s a még fertőzetlen hazafiúi és szerelmi érzelmek tiszta ömledezéseit.”⁴⁸ A dicsérő sorok lelkesültségét Petőfi szarkasztikus hangvételű megjegyzése temperálta:

Köszönet a pápai képző-társulathoz. Mit eddig a pápai képzőtársulat néhány tagjainak irántami jóakaratajáról hallék: most szerencsém van azt tetteg is bebizonyítva láthatnom. A fentisztelt társulat kiadván „Tavas” című zsebkönyvét, szives volt egykori iskolai gyakorlatimat saját nevem alatt oda iktatni, most, évek multával. Fogadja tehát alázatos köszönetemet a tisztelt társaság e lovagias, gyöngéd tettéért; irántai hálából, a *Tavas*z második füzetébe majd összeszedem katonakoromból megmaradt alexandrinus verseimet, úgy hiszem szivesen veendi a t. társ., miután azok még rosszabbak, mint mellyek most jelentek meg.⁴⁹

Petőfi felháborodását az váltotta ki, hogy fiatalkori zsengeit a *Tavas*z szerkesztői az országosan ismert, tudatos imázsépítői stratégiáknak alárendelt nevét használva jelentették meg, anélkül, hogy engedélyt kértek volna tőle. Az érdemkönyvben ugyanis Petrovics, A. B., illetve Homonnai néven szignózta a verseit. Voltaképp az autorizáció aktusa maradt el, Petőfi a kiépülőfélben lévő – mai szóval – „Petőfi-brand” jogtalan alkalmazását kifogásolta, szándékos lejáratásként értelmezve a pápai szárnypróbák kései publikálását. Szeberényi válaszát, aki a szerkesztőgárda és az egész képzőtársaság nevében reagált, a Pesti Divatlap 1845. február 2-i száma közölte:

⁴⁵ Pesti Divatlap 1845. január 1., 18.

⁴⁶ Életképek 1845. január 4., 31.

⁴⁷ Vö. BODOLAY *Irodalmi diáktársaságok...*, 288–295.

⁴⁸ Pesti Divatlap 1845. január 16., 83.

⁴⁹ Uo.

„Pápáról. Az ottani magyar képző társulat jegyzője Szeberényi úr hivatalosan értesít bennünket, miként a Tavasz című zsebkönyvet egyes vállalkozók szerkesztvén, Petőfi urnak nem volt oka az egész társulatot vádolni azért, hogy az ő tanulókori verseit is abba iktaták.”⁵⁰ Az eset polémiát generált, elhidegítve egymástól a két egykori barátot.⁵¹

A kötet jelentős részét költemények teszik ki, csupán nyolc beszélyt tartalmaz: Petricstól, Dömjén Ferencről (*János mester; A bársony kalap*), Jókai Mórtól (*Istenitélet*), Kerkapoly Károlytól (*A vajoroszlán*), Kolmár Józseftől (*A teremtés reggele*), valamint Szabó Sándortól (*Alice*). A diákalmanach esztétikai színvonalának egyenetlenségére már Tarczy előszava felhívta az olvasók figyelmét, óvatos ítéletalkotásra biztatva a közönséget, mivel a kötetben nem a poézisben jártas literátorok, hanem pályakezdő fiatalemberek irodalmi kísérletei szerepelnek: „Jól tudom – ki nem tudná azt – mikép jobb művek, hosszas tanulmány s érettebb kor gyümölcsei: de tisztelettel kérem: hadd legyenek szellemi emlékei az ifju kornak is mellyek közt – úgy hiszem vannak művek – az olvasásukra szánt időt megérdemlők.”⁵²

A „lengyel kérdés” mint tematikai lehetőség

Petric's *A hontalanok*⁵³ című, kéziratban maradt beszélye a korabeli lengyelbarátság erőterében fogant irodalmi reprezentációk sorába tartozik. Az 1830–31-es felkelés⁵⁴ Európa-szerte katalizálta a lengyel nemzet szabadságharca, majd a bukás után külföldre menekülő emigránsok iránti szimpátiát, különösen azon kelet-európai nemzetek körében, amelyek szintén egy abszolutista rendszer elnyomásától szenvedtek. A magyar megyék 1831 tavaszán feliratokban követelték Ferenc császártól, hogy rendeljen el katonai intervenciót a lengyelek oldalán – törekvésük természetesen sikertelen maradt, a birodalom ugyanis nem volt érdekelt a beavatkozásban, sőt, kifejezetten ellenséges szemmel nézte a lengyel nemzet szabadságküzdelmét.⁵⁵ A vereséget követően a felkelés résztvevői nagy számban menekültek Magyarország, valamint Erdély területére,⁵⁶ életben tartva a lengyel ügyet, ami így tovább foglalkoztatta a magyar közvéleményt, mind a politikában – például az 1832–36-os országgyűlésen –, mind az irodalomban. A reformkori magyar irodalomban különösen intenzív volt a lengyel problematika iránti érdeklődés, a szuverenitását elvesztő Lengyelország

⁵⁰ Pesti Divatlap 1845. február 2., 165.

⁵¹ Vö. BODOLAY, *Petőfi diáktársaságai*, 95–102; KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris, Budapest, 2008, 166–168 (Osiris monográfiák); MILBACHER Róbert, *Plágiumvadások Petőfi ellen* = Uő., *Bábel agoráján*, 211–216.

⁵² *Tavasz...*, v.

⁵³ PETRICS Soma, *A hontalanok = A Pápai Református Főiskola Képzőtársulatának Érdemkönyve I.*, 1841–1844, 71–97. Lelőhely: DREL Kézirattár, O.155.df.

⁵⁴ Vö. PERÉNYI József, *Lengyelország története*, Gondolat, Budapest, 1962, 195–200; Norman DAVIES, *Lengyelország története*, ford. BOJTÁR Péter, Osiris, Budapest, 2006, 670–681.

⁵⁵ Vö. KOVÁCS Endre, *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*, Akadémiai, Budapest, 1959.

⁵⁶ Uő., 130–151; CSETRI Elek, *Az 1830–31. évi lengyel felkelés menekültjei Erdélyben*, Történelmi Szemle 1995/4., 385–410.

iránti szolidaritás kifejezése, amely a novemberi felkelés tragikus élményével erősödve az 1848–49-es szabadságharc bukásáig újból és újból szóhoz jutott.⁵⁷ Számos alkotónk között olyan verset a korszakban, amelyben együttérzésének adott hangot: Bajza József (*Apotheosis; A rab költő; A vezér búcsúja; Az útas; Isten hozzád; Sóhajtás*), Eötvös József (*A befagyott Visztulához*), Erdélyi János (*A bujdosó; Honvágy*), Kerényi Frigyes (*Kościuszko; Lengyel hang; Lengyel temetkezés; Lengyel vándordala*), Székács József (*Kościuszko halma Krakóban*), Tompa Mihály (*A szellő; Temetés*), Vörösmarty Mihály (*A hontalan; Az elveszett ország*) vonatkozó művei tehát a lengyel ügy – közvetlen vagy indirekt – támogatásaként olvashatók.⁵⁸ A lengyel tárgyú versek közös poétikai vonása, hogy miközben a szomszédos nemzet tragédiáját siratják el, a hazai problémák felé is tekintenek, nosztalgiával emlegetve a lengyeleket, akik példamutató módon más népek számára, képesek voltak felkelni szabadságukért.⁵⁹

A prózairodalomban Adorján Boldizsár (*Az elfelejtett nő*), Arany János (*Hermina*), Kuthy Lajos (*A száműzött*), Lieszkovszky József (*Szerelem s honszeretet*), Obernyik Károly (*Lengyel menekvő*), Ormós Zsigmond (*A bujdosó lengyel*), Pongrácz Lajos (*Szerelem és honszeretet*), Táncsics Mihály (*A hontalan leány*) fikciós prózái kapcsolódnak a tematikához. Mivel a lengyel szabadságharc időbeli közelsége aktualizálta a korábbi függetlenségi mozgalmak emlékezetét, főként az 1794. évi Tadeusz Kościuszko-felkelését⁶⁰ – mintegy egymásra montírozva a két hasonlóan tragikus végkimenetelű eseménysort –, egyes művek közvetve, vélhetően a cenzúra kijátszásának érdekében, úgy beszélnek 1830–31 hatásairól, hogy azokat látszólag történelmi kontextusba helyezik: mintha időszerűtlen nemzeti és egyéni problémákat érintenének. Csakhogy a téma erős jelenléte az egykorú irodalmiságban a „ráérthetőségen” keresztül garantálta a legitim olvasatot.⁶¹ Amikor tehát a szövegek felelevenítik Kościuszko emlékét – ahogyan Petrics elbeszélése is –, voltaképpen a novemberi felkelés résztvevőit dicsőítik, a 19. század aktualitásaira reflektálnak. Ami aztán a galíciai felkelés tapasztalataival egészül ki, például Aranynál.

Petricus kétségkívül tisztában volt a lengyel történetek narrációs és nyelvi-poétikai technikáival: novellája a tipikus mintázatok szerint épül fel, a fikciós alakítás-módokon túl a közismert történetészmákat, motívumokat is áttemelve az elődöktől. *A hontalanok*

[...] a lengyelek iránti rokonszenv megnyilvánulásaképpen lengyel menekültekről szól, akik Nápolyba kerülnek, s itt a lengyel leánykába, Laurába beleszeret Záray Béla, egy utazgató magyar nemes ifjú. A leány viszonzza szerelmét, s ezért egy féltékeny olasz, Gianni meg akarja gyilkoltatni. Cinkostársa, Ércole, mint végül kiderül, nem más, mint Laura bátyja, akit Kościuszko seregében elesetnek tud-

⁵⁷ Kovács, I. m. 371.

⁵⁸ Vö. Uo., 386–404; SZILÁGYI Márton, *Vörösmarty politikai költészete* = Uő., „Miért én éltem, az már dúlva van”. *Vörösmarty-tanulmányok*, Kalligram, Budapest, 2021, 204–205.

⁵⁹ Kovács, I. m., 389.

⁶⁰ DAVIES, I. m., 425–428.

⁶¹ SZILÁGYI, *Vörösmarty politikai költészete*, 204.

tak. A testvérek találkoznak, Gianni utolsó merénylete alkalmával meghal, Béla elnyeri szerelmét.⁶²

Mint a címválasztás is jelzi, az elbeszélés azokat a műveket követi, amelyek már címeikben egyértelművé teszik, hogy az emigráns lét a történetek tematikus szervezőelve, és az elvándorlók külföldi út- és boldogságkeresése keretezi a bonyaldalmakat. Poétikai szempontból érdektelen, hogy a Lengyelországot elhagyó hős Kolozsváron, Pesten, Pozsonyban, Bécsben, vagy épp Itáliában telepszik le, a novellák mindenhol hasonló veszteségtapasztalatokra, egyéni tragédiákra közelítenek rá.⁶³ A elbeszélői szólam alaptónusa a rokonszenv, de a részvét is elemi részét képezi a narrátor – sok esetben szubjektív töltetű – közléseinek, amit a szereplői monológok rezignáltsága hitelesít: a karakterek a nemzeti tragédia tudatában adnak hangot elkeseredésüknek, hiszen nincs más lehetőségük, mint a megmásíthatatlan tudomásul vétele: „Az utolsó évek megghiúsult reményei megtörték nagy részben a’ lelkese-dést, mellyel a’ hazavesztett lengyelek e’ gondolon csüggték”.⁶⁴ Minthogy katonai-politikai menekültekről van szó, rendszerint valós identitásukat elfedve, inkognitóban élnek külföldön – feltételezhetően az olaszos hangzású *Ércle* is álnév. Magától értetődő, hogy a *hontalan* jelző a Lengyelországot elhagyó testvérekre és édesanyjukra vonatkozik, mindazonáltal a nemzeti vonatkozás, a lengyel kérdés indirekt kontextualizálása kevésbé jelentős a történetegész kibontakoztatásában. Bár a szereplők verbális megnyilatkozásaiban elő-előkerül a honvesztés fájdalma, az a lezárásig nincs konkretizálva, hogy lengyel emigránsokról van szó. Mintha Petrics túlságosan óvatos volna a téma kidolgozásakor, sőt, aligha véletlen, hogy a beszély történelmi kerete sem a közelmúlt szabadságharca, hanem a Kościuszko-felkelést követő időszak.

Az irodalmi reprezentációk baráti gesztusának tekinthető a lengyel honfiak, a kudarc után külföldre menekülők idealizálása. A külső és a belső karaktervonásaik ábrázolásakor egyaránt az elbeszélők leplezetlen szimpátiájával találkozhatunk: a *hontalan* hős rendre tetszetős kinézetű, délceg férfi; művelt; nemes lelkületű, aki kész volt harcolni a hazáért. *Ércle* esetében azonban Petrics eltér a tipikus ábrázolásmódotól. A narrátor utal rá, hogy *Ércle* ambivalens természetű figura, ábrándozó, a múltba révedező, még a közeli sorstársak számára is szokatlan viselkedésű:

Ércle sajtáságos ember volt. Sorsosai közül – mellyek mint tudva van Nápolyban számosak – lelkületét egy sem fogta fel. Ő alázatos volt, de soha nem a’ bókolatig. Néha büszkeség ömlött el alakján, ’s dacos ajakkal mint egy megvetve tekintett a’ magasabb rangúakra. Majd komor homlokzattal gondolatokba merülten elkülön-zött zugban töltött egész órákat; ’s illyenkor a’ csüggedés tükrödzé magát borús szemében, sóhaj dagasztá keblét, ’s könny perdült le ifjú arcain. Társainak hozzá

⁶² BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok...*, 598.

⁶³ Vö. SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, II., Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1926, 217.

⁶⁴ IVÁNFY Malvina [ADORJÁN Boldizsár], *Az elfelejtett nő*, *Életképek 1844/1*, 177.

intézett kérdéseket többször kelle ismételniök, hogy felriasszák mámorából, 's feleletre bírják.⁶⁵

A narrátori jellemzésből kiolvasható, hogy Ércole habitusától idegenek a Gianni-féle gyilkos machinációk, gyakran szenved a lelkifurdalástól, például a sikertelen merényletet követően is; a valódi motivációit, esetleges titkos szándékait azonban mindvégig homály fedi. Ami azért problematikus, mert a pozitív karakterűvé stilizálni kívánt hős élete a kontextus hiányában szomorú hanyatlástörténetként olvasható: Ércole a Kościuszko-felkelés leverését követően Itáliában keres menedéket politikai emigránsként, ahol nélkülözésében végül becstelen cselekedetekre kényszerül. Az olvasó nem kap választ ama kérdésre: az egykori szabadságharcos az emigrációban hogyan képes társulni egy olyan férfihez, aki voltaképp köztörvényes bűnözőnek tekinthető, és miért kész anyagi javakért akár az emberölésre is. Aligha meglepő, hogy az elrabolt Laura is gonosztevőnek, Gianni cinkosának hiszi, mígnem a naiv véletlen folytán kiderül, hogy a testvéréről van szó. Az is tisztázatlan, hogy a lengyel szereplők mikor érkeznek Nápolyba: míg Ércole csak az elbeszélés jelenét megelőző másfél évben kerül a városba („Beszélük, hogy *csak másfél éve* tapodja emberünk Nápoly kövezetét; 's hogy érkeztekör töröppen hebegték ajkai az olasz nyelvet, 's szláv szavakkal himzé azt.”);⁶⁶ anya és leánya évekkal korábban érkezik („*Néhány év előtt* egy bánatos arcú anya jött serdülő leánykájával idegen honból Nápolyi tartományba, 's egy villát vásárolván, elzárt magányában töltötte sorvadó napjait.”),⁶⁷ noha a formális logika szerint a fiú halálhíre és a felkelés leverése után menekülnének el Lengyelországból. Mivel a szüzsé nem részletezi Ércole előtörténetét, kétséges, hogy külföldi vándorlásként tekinthetnénk a köztes időszakra. Elképzelhető tehát, hogy a problémás pontokon Petrics tévedéséről van szó.

A lineáris időrendet követő cselekmény epizodikusan szerveződik és a lengyel történetek narratív sémája szerint a szerelem vonatkozásában bontakozik ki. A lengyel kérdés, mint általában, csak kontextusként van jelen, a romantikus szerelmi történet kereteként funkcionál. Jóllehet a szerelem olyan elementáris erővel bír, ami még a lángoló hazaszeretetet is képes másodlagosítani, a szerelmesek egymásra találására kevés példa adódik, a konszolidált, boldog élet kiépítését rendszerint a rangkülönbség, a vagyontalanság, az emigráns-lét gyökértelensége lehetetleníti el, máskor a nemzetiségi különbségek, például azon esetben, amikor a hontalan lengyel leány csak későn értesül a számára elfogadhatatlan igazságról, hogy kedvese orosz tiszt.⁶⁸ A honszeretet és a szerelem közti párhuzam rendre feltűnik a beszélyekben, csak-hogy a szerelmi élet perspektívatlansága, a kiteljesedés kudarca még a nemzetvesztés tragédiáját is felülmúlja, s akár az egyén elenyészéséhez is vezethet. A karakterek tehát kétszeres veszteséget szenvednek el, köz- és magánemberként egyaránt. Hogyha

⁶⁵ PETRICS, *A hontalanok*, 76.

⁶⁶ Uo. [Kiemelés tőlem – B. N.]

⁶⁷ Uo., 80. [Kiemelés tőlem – B. N.]

⁶⁸ PONGRÁCZ Lajos, *Szerelem és honszeretet*, Honderú 1846. augusztus 11., 104–108; 1846. augusztus 18., 126–128.

a tragikus sorsú figurák felől közelítünk *A hontalanok* végkimeneteléhez, az elbeszélés pozitív lezárása épp a tendenciától való elmozdulást teszi láthatóvá.

A narrato-poétikai szempontból jóformán egysíkú lengyel történetek közt csak elvétve lehet találni olyan kísérletet, amely eltér a már-már konvencionális történetvezetéstől, karakterábrázolástól, elbeszélői szituációtól. A történeteket döntően külső narrátori perspektívából beszélik el, a felkelés(ek) konkrétumaival nem foglalkoznak, leszámítva a tér- és időkoordinátákra vonatkozó utalásokat és referenciapontokat, mint például az 1830–31-es felkelés döntő ütközetének, az osztrolenkai csatának a gyakori említését. Ormós Zsigmond *A bujdosó lengyel* című beszélye kivételnek tekinthető, hiszen mind a történetyszerkesztésében, mind az elbeszéléstechnikában különbözik a lengyel kérdést tematizáló reformkori novelláktól. A nézőpontváltást követően az énelbeszélő a tanú hitelességével mesél a lázadáshoz vezető eszmei ébredésről, a fiatal értelmiség forradalmiságáról, a küzdelmekről, a vereségről, valamint egyes lengyelek kétes magatartásáról (árulásáról)⁶⁹ a szabadságharc során. A szereplői szólam már a sorsfordító tapasztalatok birtokában reflektál a lázadás hiábavalóságára, ami csak ideiglenes eredményeket képes elérni – és rendszerint retorzió követi: „Szerencsétlen a’ nemzet, melly bajainak orvoslását lázadás útján hiszi elérni. [...] A’ lázadás győzedelme ritka, és többnyire mulékony.”⁷⁰ A másik oldal is a sikertelenség felől alkot véleményt a hasztalan kísérletként szemlélt felkelésről: a reakciós apa, akinek a lányát a főhős megkéri, egyértelműen elítéli a lázadást, a házasulandó fiatalembert zendülőnek, nyúlszívűnek, vagyontalan kóborlónak minősítve. (Az már csak az elbeszélés zárlatában derül ki, hogy tulajdonképpen a vér szerinti fiáról beszél.) A harmincas-negyvenes évek irodalmának fikcionalizált lengyelei a szabadságtörkvéseket méltánylók szemében hősök, a retrográd szemlélet szerint azonban jöttek mentek, sehonnaiak, kiüzöttek, akiknek a sorsa nem tragédiaként, hanem történelmi szükségszerűségként tárul elénk.

A lengyelek ügye a pápai diákok érdeklődését sem kerülte el. Az érdekműnyven és a *Tavaszbán* ránk maradtak a lengyel kérdéshez közvetlenül kapcsolódó irodalmi munkák, verses és prózaformában egyaránt. Van példa rá, amikor már a címválasztás egyértelműsíti a szöveg tematikus orientációját (*A baldokló lengyel*; *A hontalan visszhangja*; *Lengyelhon*; *Lengyelhölgy keserve*; *Lengyelkeservek*), máskor kevésbé explicit az odatartozás kinyilvánítása (*Alice*; *Boldog fiú*; *Kérdés*; *Mi az?*; *Rabének*). Eltérő módon, műfajban és hangnemben dolgozták fel a témát, a szolidaritás nyílt vagy látens üzenetét közvetítve.⁷¹ Petrics elbeszélése tehát korántsem tekinthető elszigetelt esetnek a pápai önképzőkör műhelyében – a lengyel szabadságharc leverésének elsiratása kedvelt irodalmi téma volt a képzőtársaság tagjai közt. Azt, hogy

⁶⁹ Az egyéni érdekek túlkapásait Tánacsics hőse is a bukás okai között említi: „Sok mostoha század’ fürgetege viharkodott szegény hazám fölötted, azonban minden részekkel dacoltál, de végre részint értetlenség, részint némellyek haszonlesése, részint nagyravágyása, részint egyenetlenség és még sok más okok miatt csakugyan pusztulásnak indulás!” TESZÉRI [TÁNCSICS Mihály], *A hontalan leány*, Rajzolatok a’ társas élet és divatvilágból 1837. május 7., 299.

⁷⁰ ORMÓS Zsigmond, *A bujdosó lengyel = Remény: 'Sebkönyv, szerk. SZENTIVÁNI Mihály, A' Kir. Lyceum betűivel, Kolo'svártt, 1840, 87.*

⁷¹ Vö. VERESS Zsuzsa, *Petrovics Sándor, a pápai diákköltő = „A kényes úrfi s a rongyos baka”, 177–178.*

a pályázaton első helyezést elért szöveg végül miért nem jelent meg a *Tavaszbán*, nem tudni, *A hontalanok* mindmáig kiadatlan.

Exkurzus: Vörösmarty-hatások

A hontalanok leányrablás- és barlang-motívuma a szóba hozható szövegelőzmények körét Vörösmarty egyik novellájával bővíti. Petrics olyan epikus mintákat próbált követni, amelyeknek a „kisajátítása” a hagyománytudatot éppúgy reprezentálta, mint az egyénivé/egyedivé tétel szándékát. A képzőtársaság gazdag könyvtárában számos Vörösmarty-kötet volt elérhető, ami az élő irodalom, szűk értelemben véve a Vörösmarty-életmű iránti kiemelt érdeklődést valószínűsíti. (Az 1842. július 30-i örömnemű műsorán öt Vörösmarty-költemény is elhangzott: a *Petike* Kis Gábor, *Az özvegy* és *A Holdhoz* Pap Dénes, *Az élő szobor* Ács Károly, a *Liszt Ferenchez* Petőfi szavalatában.) A könyvtár 1843-ban készült katalógusa Vörösmarty epikus, drámai és lírai műveit egyaránt említi, köztük az *Újabb munkái* második – a kisprózát tartalmazó – kötetét.⁷² Ebben olvasható az *Orlay* című novella,⁷³ amelyben Vörösmarty a kalandos-romantikus elbeszélés sablonjait, konfliktusait a rémromantika divatos motívumaival ötvözte (párbaj, szerelemföltés, bosszú, tetszhalál, barlang, leányrablás, öngyilkosság, sírbolt). Az elbeszélés központi jelenete Orlay szenvedélyes érzelmekifakadása, amint az elrabolt nő viszonzszerelméért esedezik, Zelemér azonban kiszolgáltatottsága ellenére sem hajlandó engedni a férfi akarátának. Miután sem a nyílt kitárulkozásával, sem a fenyegetésével, sem az erőszakos testi közeledésével nem ér el hatást a nőnél, Orlay végelkeseredésében öngyilkos lesz, mintegy halálra ítélve ezáltal a titkos haramiabarlang mélyén magára maradó nőt is. A vadromantikus történet klisékaraktereket, a Vörösmarty-drámákból és -eposzokból jól ismert nemes vitézeket, szelíd nőket, sötét, elvakult figurákat mozgat. Gyanítható, hogy Vörösmarty prózaepikai munkái megfordultak Petrics kezében, így az *Orlay A hontalanok* egyik lehetséges inspirációs forrásaként is számontartható. És gyanítható, hogy Jókai sem maradt érintetlenül a Vörösmarty-olvasás behatásaitól, legalábbis az *Orlay* és az *Istenítélet*⁷⁴ konkordanciái ezt sejtetik – a szereplők között kibontakozó patetikus dialógus, a jelenet szcenírozása ugyanis feltűnő hasonlóságokat mutat a két pápai diák prózai kísérleteiben.

Jókai a társaság 1842. február 9-i ülésén olvasta fel az elbeszélését, amelyet a következő, február 13-i ülésen Bárány Gusztáv bírált: „A’ mű érdemkönyvbe fog iratni, némelly bő leírásokat elmellőzvény úgy szinte kijavítván néhány megjegyzett kifejezést.”⁷⁵ Jókai azonban nem hajtotta végre a kívánt változtatásokat, és nem írta

⁷² VÖRÖSMARTY Mihál' *Újabb Munkái*, Második kötet, A' Magyar Királyi Egyetemenél, Budán, 1840. Vö. REXA, I. m., 494–506.

⁷³ Kritikai kiadása: VÖRÖSMARTY Mihály, *Beszélyek és regék. Ezeregyéjszaka I. füzet*, kiad. SOLT Andor, Akadémiai, Budapest, 1974, 53–90. (Vörösmarty Mihály Összes Művei) [A továbbiakban: VMÖM]

⁷⁴ JÓKAI Mór, *Elbeszélések (1842–1848)*, I., kiad. OLTVÁNYI Ambrus, Akadémiai, Budapest, 5–12. 1971 (Jókai Mór Összes Művei) [A továbbiakban: JMÖM]

⁷⁵ *A Képzőtársulat Jegyzőkönyve*, 48.

be a munkát az érdemkönyvbe (azt utólag idegen kéz másolta be).⁷⁶ A templomi epizódban – amely a Vörösmarty-féle barlangi jelenet kivonatos változata – Szentiváni Néró lovag áradozik szerelméről az elrabolt Indának, ostromolva őt az Orlay beszédét is mintázó nyelvi-retorikai eszköztárat mozgósítva. Szentiváni nem erőszakoskodik, még azután sem, hogy Inda nyíltan elutasítja, halála a naiv morál keretei közt mégis elégtételt jelent az olvasó számára. Szilágyi Márton értelmezésében Szentiváni – és az őt felbérelő Dolna – bukása szükségszerűen következik be, ami az isteni gondviselés működését látszik kirajzolni.⁷⁷ A lovag veszte a transzcendens hatalom óvó jelenlétét feltételezi, hiszen a halottnak hitt Talár Zafir váratlan feltűnését Szentiváni természetfeletti jelenésnek véli, aminek következtében a mélybe zuhan.

Petrics szintén átdolgozta az eredeti motívumot: nem a Laurát elrabló Gianni, hanem a barlangban megjelenő Ércole fedí fel érzelmeit, nem tudván, hogy hűgához intézi szavait: „Csak kétszer ölté fel azólta ezüst sugárit az égbólt, hogy láttalak; 's kínoz égető szerlemem, de érzem azt, hogy gyötrő lángja végtelen leend. Oh adj reményt tehát, jer távozunk e' borzalom tanyáról.”⁷⁸ Ércole érzelmes vallomása azonban más végkifejlet felé halad, a revelációt készíti elő: „A' titok kifejlett elöttök; 's keblökben a' remény, bánat, szerelem és csüggedés egy nagy lánggá olvadt össze, 's e láng: a' testvéri szeretet.”⁷⁹ A felismerés, hogy a holtnak vélt személy valójában életben van, az *Isten-ítéletben* Szentiváni bűnhődéséhez, a morális világregend helyreállításához, *A hontalanok*ban a testvérek boldog egymásra találásához vezető narratívum. Petrics tehát az eltérő pretextusok motívumkészletének szimultán kiaknázásával a lengyel történetek és a romantikus kalandhistoriák egymásra montírozását végezte el. (Mindezek után érdemes lehet elgondolkodnunk az *Orlai* név eredetén is...)

Szintén Vörösmarty nyelvi-poétikai hatásáról tanúskodik Petrics *A vihar gyermeke* című, kezdetleges szerkezeti formaelvet követő, esztétikai szempontból kevésbé értékelhető elbeszélése. A *beszélyke* két eltérő típusú szövegforrásból ismert: kéziratos változata a társaság érdemkönyvében,⁸⁰ a nyomtatott pedig a *Tavaszbán*⁸¹ maradt ránk. Az almanach tartalomjegyzékében olvasható műfajmeghatározás gyaníthatóan a szerkesztők leleménye, tudniillik az autográf kéziratban nincs nyoma. A szerkesztők a novella szinonimájaként használatos *beszély* szó kicsinyítő képzős alakját alkalmazták, jóllehet szerencsésebb választás lett volna részükről a tematikus hagyományt is kifejezni képes műfajkategória, a „tündér rege”. Szajbély Mihály kutatásaiból tudható, hogy a 19. század húszas, harmincas éveiben a rege divatos műfaji megjelölés volt, a rege, a novella, a monda, valamint a (verses, illetve a prózai) beszély közti különbségekről azonban már a kortársak is eltérően nyilatkoztak.⁸² Margócsy István

⁷⁶ JMÖM, 514.

⁷⁷ Vö. SZILÁGYI Márton, *Jókai, a pályakezdő novellista = Uő., Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, Ráció, Budapest, 2016, 192.

⁷⁸ PETRICS, *A hontalanok*, 91.

⁷⁹ Uő., 93.

⁸⁰ *A Pápai Református Főiskola Képzőtársulatának Érdemkönyve...*, 179–187.

⁸¹ *Tavaszbán...*, 39–47.

⁸² Vö. SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Universitas, Budapest, 2005, 369–388.

a rege műfaji sajátosságait taglalva írja, hogy az egykorú regéváltozatok „állandóan rémes, szélsőséges lélektani szituációkat vázolnak fel, melyeknek az erkölcsi példaadás szempontjából semmiféle funkciót nem tulajdoníthatunk, ráadásul a valószínűség határait is sokszor túllépik, s rendkívül gyakran alkalmaznak mesei elemeket, elsősorban semmiféle mítoszba bele nem illeszthető tündéreket [...], akiknek létjogosultságát és mozgósíthatóságát a magas irodalmi műfajokban általában erős kifogás érte”.⁸³

Amikor Vörösmarty „tündér regéként” határozta meg *Szél úrfi*⁸⁴ című elbeszélését, a rege terminológiai pontosítását végezte el, a Margócsy által leírt specifikumokra szűkítve a rege poétikai lehetőségeit – eszerint Vörösmarty a fantasztikus elemekből építkező, tündérkaraktereket mozgató mese változatát nevezte „tündér regének”.⁸⁵ Vörösmarty szépprózai elbeszéléseiben rendre rálelhetünk a fantasztikum iránti vonzódás nyomaira, a realitást felszámoló események azonban *A holdvilágos éj* vagy a *Csiga Márton viszontagságai* esetében magyarázatot kapnak az álom felől, míg a *Szél úrfi* cselekményét teljes egészében a todorovi „tisza csodás” szervezi.⁸⁶ Vörösmarty-nál a fantasztikum poétikai funkciót lát el, szublimálja a szexualitás határainak nyílt feszegetését,⁸⁷ valamint mérsékeli az erényesség útjáról letérő nő társadalmi rehabilitálásának anomáliáit. Csele ugyanis ilyen nőként tűnik fel. „Cselédből boldog feleség és anya lesz, olyan pozícióba kerül, ami a »tiszteséges« nők számára van fenntartva az irodalomban is. A »bukott nő« előtt, ha megjavul is, ez az út zárva van, a társadalom törvényes reprodukciós folyamatába nem térhet vissza.”⁸⁸ A szüzsé szerint a transzcendens entitásként létező Szél úrfi nem az égi szférában, hanem a földi életben talál rá a boldogságra. A földi szerelemért – amiért a *Csongor és Tünde*-ben Tünde kiűzetik a tündérvilágból⁸⁹ – Szél úrfi kész önként lemondani a halhatatlanságról. Miután akaratan kívül emberi alakot ölt és beleszeret Cselébe, ráeszmél, hogy a test gyönyöreit csakis halandóként lehet kiélvezni, szándékosan teszi tehát ki a testét az idő erodáló hatásának azzal, hogy véglegesen az időbeliségbe, a múlandóságba veti magát. Mintha Szél úrfi elhatározása azt sugalmazná, hogy az evilági élet különb az anyagtalan létnél.

A vihar gyermeke alakításmódja, narrátori szituációja, motivikája, mitologizáló névhasználata a Vörösmarty-féle „tündér rege”, különösen a *Szél úrfi* hatásáról árulkodik. A voltaképpen cselekmény nélküli történetben egyetlen földöntúli lény szerepel,

⁸³ MARGÓCSY István, *Tündér a bonfoglalásban. A regeműfaj különös változata = A két Kisfaludy. Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán, Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2016, 116–117.

⁸⁴ Kritikai kiadása: VMÖM, 129–137.

⁸⁵ Vö. GALAMB Sándor, *Vörösmarty novellái*, ItK 1915/2., 173–189; JUHÁSZ Géza, *Vörösmarty novellái*, It 1951/2., 175–185.

⁸⁶ Tzvetan TODOROV, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, ford. GELLÉRI Gábor, Bp., Napvilág, 2002, 49. Vö. ZENTAI Mária, *Túlvilági képek. A fantasztikum alakváltása Vörösmarty műveiben az 1830-as években = Álmodónk, Vörösmarty*, szerk. EGYED Emese, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2001, 12–24.

⁸⁷ MARGÓCSY, I. m., 122.

⁸⁸ ZENTAI, I. m., 22.

⁸⁹ Vö. SZILÁGYI Márton, *Csongor és Tünde = Uő., „Miért én éltem, az már dülva van”, 122.*

a vihar gyermeke, aki Szél úrfihoz hasonlóan maga az antropomorf szél, az ő égi mivolta azonban változatlan marad, csak mint testetlen, omnipotens szemlélő tűnik fel a „szerelmesek”, Levenda és Karád életében. A tündérezés a karakterábrázoláshoz kapcsolódik: Levenda leírásakor az elbeszélő csak a hiperbola alakzatával képes érzékeltetni a leány éteri, a „tündérékéhez” hasonlatos szépségét. A tapasztalatlan Levendát tiszta érzelmek fűzik a csábító Karádhoz, bánatába belehal, amikor kiderül számára a férfi hűtlensége. Az elbeszélő már a találkozásukat követően felfedi Karád képmutató természetét, egyértelműsítve, hogy csak játszik Levenda érzéseivel. Végül a vihar gyermeke szolgáltat erkölcsi elégtételt a leánynak azzal, hogy pusztító vihar formájában hullámsírba küldi Karádot. Az utalás Belső-Ázsiára és az egyik hajdan volt keleti népre kevés ahhoz, hogy a történet idejét és terét meg tudjuk határozni – a referenciákat a mondák misztikuma lengi be. Hadúr nevének kontextus nélküli – reflektálatlan gesztusnak tűnő – említése sem jelent előrelépést. A keleties vonások hangsúlyozása mind Levenda,⁹⁰ mind Karád⁹¹ ábrázolásakor szembetűnő, a külsőségeken túl azonban más jelentőségük nincs. Petricsnél a fantasztikum is mérsékelődik, sőt, gyakorlatilag érvényét veszíti, az egyetlen természetfeletti karakter, a vihar gyermeke ugyanis metafizikai „értékhordozóként” a morális egyensúlyteremtésért lesz felelős, ennél fogva a világrend helyreállításában nyeri el rendeltetését.

A mintakövetés formái

Mint minden korabeli diáktársaság, úgy a pápai is leszögezte alapszabályzatában, hogy a tagok nem tematizálnak munkáikban közéleti-politikai kérdéseket – ezt a rendelkezést azonban, amint azt például a lengyel kérdést érintő szövegek is szemléltetik, a diákok gyakran figyelmen kívül hagyták.⁹² Amikor a jegyző elnökletében a pápai társaság elfogadta a tudományos pályatételt a „Dózsa-had okairól és következményeiről”, a tanárelnök – vélhetően a tematika kényes aktuálpolitikai vetületeit szem előtt tartva – a politizálási tilalomra hivatkozva rendelte el a pályázati téma módosítását: „A’ feltett tudományos kérdést T. Elnök úr – távollétében tüzetven az ki – a’ politikával nagyon összefüggőnek találá; ugyanazért figyelmezteti a társaságot azon alap szabályi záradékra, mely a’ politikai dolgozatokat mellőzni parancsolja: ezen figyelmeztetés után a’ feltett kérdéstől azonnal elállt a’ társaság’s helyébe másik lesz kitézendő.”⁹³ Úgy tűnik azonban, hogy a tanári „cenzúra” mégsem volt olyan szigorú, mint azt elsőre gondolnánk, hiszen a következő prózai jutalomtétel első helyezését épp egy „Dózsa-beszély”, Petrics *Viszontorlás* című elbeszélése nyerte el, sőt, Tarczy idővel a *Tavaszb*ban való közlését is jóváhagyta. A pályamunkákat az általános

⁹⁰ „A keleti orr, tiszta tejszínével, barna iveret alatt egypár csillagfényű szem, és a bíborajkak gyengéd hasadása, mely forrása a legédesebb csengésű hangoknak, - csoportosan örködnék minden szabad szívét rabjokká fűzni. Tagjait tündéri varázs szötte mocsoktalan bérc havából, melyekhez becses égszinszövet simul kelet leányainak szokásaként.” PETRICS Soma, *A vihar gyermeke = Tavasz...*, 39–40.

⁹¹ „Arcát alkotó részei kellemesen összhangozának, bár a keleti faj bélyegét vastag ajkain viselé.” *Uo.*, 41.

⁹² BODOLAY, *Irodalmi diáktársaságok...*, 51–52.

⁹³ *Uo.*

gyakorlat szerint jeligével kellett benyújtani, Petrics a beszédes „Gyilkos gyilkossággal gyilkolnak”⁹⁴ jeligével adta be művét.

A *Viszontorlás* szövegidentitását jelenlegi ismereteink szerint három szövegforrás alkotja: az eredeti autográf a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában,⁹⁵ az idegen kezű töredékes másolat Pápán, a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában található,⁹⁶ míg a nyomtatott verzió a diákalmachban olvasható. Az eredeti kézirat, illetve a másolat és a publikált változat szövegállapota az ortográfiai különbségeken túl főként két szövegrész törlésében mutat eltéréseket: a másolatból kimaradt az erőszak-jelenet, valamint utólagosan kihúzták Dózsa beszédét. A szövegalkulás követhető a kéziratok egybevetésével: az erőszaktételt leíró szövegegység már be sem került a másolatba, sőt, utólagosan a másoló a határsértő szexuális aktusra vonatkozó részeket is kihúzta, például a túl egyértelmű *Erőszak* fejezetcímet is az *Árulás* lexémával pótolta, mintegy áthelyezve a fókuszot Tas Lénárd cselekedetéről a Júliát kiszolgáltató Orbán családságára. Mivel a zsebkönyvben kiadott variáns szövegállapota sok esetben egyezik a másolatéval, gyanítható, hogy a sajtó alá rendezéskor ezt a szövegforrást használták a szerkesztők. Előfeltevésünk szerint a törlést a jelenet rendhagyó expresszivitása, Tas testi közeledésének explicit ábrázolása indokolta, ám poétikai előnyként is felfogható, hiszen a kihagyásos szerkesztés a kiegészítés logikai műveletére készíti a befogadót, aki direkt közlések híján csak az elbeszélői és a szereplői szólamokból kiolvasható utaláshálózatra hagyatkozhat. Ennélfogva a nő elutasító magatartása, sikertelen védekező kísérlete is homályban marad, vagyis a második részben leírt szubjektív vallomástételig azon eshetőség gondolata is felvetődhet az olvasóban, hogy Júlia végül önként ment bele az aktusba.

A *Viszontorlás*, mint a címe is előlegezi, az öntörvényű főhős „megtorló hadjáratát” beszéli el a Dózsa György-féle parasztfelkelés időszakában, a vadromantikus bosszúnarratívák kliséit mozgatva. A kronologikus, epizodikus struktúrába rendeződő cselekményt a műfaji kódok szerint a bűnt érintő erkölcsi kérdésfeltevések, az egyént felemészítő veszteségtapasztalat, a lelki tehertertelek hatására elhatalmasodó fanatizmus konstitutív problémái szervezik. Legyen szó a privátszférát érő nyílt támadásról vagy a kollektívumot, jelesül a parasztságot sújtó jogtipró intézkedésekről, az agresszió mindenkor azonos reflexeket vált ki: a retorzió belső parancsát. Magyarán Jenő személyes bosszúja a parasztok felkelését, büntető akcióit képezi le a privátum közegében. Amiről szó van, az a „jogsértettek szubjektív indulatának”⁹⁷ infernális elszabadulása, ami nem csupán az elkövetőt, de az elszenvedőt is idővel maga alá temeti, amint az a parasztháború bukásából, valamint Jenő kegyetlen sorsából is látható. Elmondható tehát, hogy a sarkaiból kifordult világ, az anarchikus történeti időszak hiteles miliőt teremt a bosszúnarratívának; olyan médium, amely az almanachkultúrából, elsősorban a Kisfaludy-novellákból ismert toposzok, narratív sémák „közvetítő közegeként” funkcionál.

⁹⁴ Idézet Gaal József *A' színjáték* című művéből, lásd Athenaeum 1837. február 26., 135.

⁹⁵ PIM Kézirattár, 2017.17.1.

⁹⁶ DREL Kézirattár, O.825.

⁹⁷ KULIN Ferenc, *Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről*, Akadémiai, Budapest, 1982, 19. (Irodalomtörténeti Füzetek 106.)

Júlia megbecstelenítése a lázadás kontextusában a parasztok kárára elkövetett brutális cselekedetekkel válik egyenértékűvé, amikor az a nemesi önkény felől kap magyarázatot: „a nagyurak nem várnak kedvező pillanatot; ő nekik minden szabad, s kényők szerint ürítik a kék s öröm poharát.”⁹⁸ Az erőszak-jelenetet felvezető epikus egységben az elbeszélő egy gyönyörűséges, a test bájait akaratlanul felfedő („Keblét fátyszövet takará, gyengén áttüntetve hattyúhalma bimbait.”),⁹⁹ eszményi nőalakot tár elénk, akinek érzéki szépsége azonnali olthatatlan vágyat kelt Tas Lénárdban. A kéziratban pontról pontra végigkövethető a férfi közeledése, kérlelő retorikája, amivel az egyre fokozódó szexuális szenvedélyét igyekszik elfedni, sikertelenül. Miután a szó hatástalan marad, a férfi fizikai erőfölényét kihasználva kerül a nő fölébe, a törlés következtében azonban a dulakodás kimaradt a nyomtatott verzióból, csak egy félmondat utal rá Tas távozásakor, hogy Júlia talán védekezni próbált az erőszaktevővel szemben: „szőrös mellét takaró öltönye szétszaggyarva rongyokban csügge alá”.¹⁰⁰ A *Tavaszb*ban közölt szövegváltozatban tehát az ellipszis alakzata teremt konstruktív poétikai feszültséget a nemi erőszak eltitkolt részleteit illetően, miközben tudható, hogy az eredeti kézirat egyértelműen színre viszi Tas Lénárd gyalázatos tettét.

A *Tavaszb* olvasójának dilemmáját Júlia esetleges hűtlenségével kapcsolatban a második részben olvasható őszinte kitárulkozás, valamint az azt követő döntés semlegesíti: Júlia csak úgy képes bizonyítani ártatlanságát, hűségét Jenő iránt, eliminálni a szégyent, hogyha öngyilkos lesz. Első kísérlete ugyan sikertelen, mivel a férfi közbelép, ám a nő kérelhetetlen az elhatározásában: kizárólag a halál által tisztulhat meg erkölcsileg. Az elerőtlenedő nővel végül férje végez, tört mártva szívébe: „Az ifjú mereven állt, arcát kezével takará el... és sírt!... Majd remegve nyúlt a gyilok után, s még utózá egy örömrózsát akara szakasztani letűnt édenéből, s csók után hajolt nejéhez, s a csók csattanása fájdalmas halálsikoltásban enyészett el. Júlia keblébe tör merült.”¹⁰¹ A két szerelmes párbeszédéből kiépülő jelenetben az elbeszélő a fokozás dramaturgiai fogásával érzékelteti az elharapódzó kétségbeesést, a perspektívavesztést, egyszersmind a gyalázat okozta benuhályt, a tehetetlenség dühét és az eszkálálódó tébolyt. Mivel a szégyen nehezen verbalizálható érzélem, Júlia küzd azért, hogy nyelvisítse a történéseket, gyötrődik a kimondáskor, feldúltságában el elveszíti a fókusz, fragmentált tanúságtételbe rendre az önvád szólamai keverednek, mintha nőként eleve hibáztatható volna a rajta esett sérelemért. Júlia morális végvonaglásából nyilvánvalóvá válik az olvasó számára, hogy esetében szó sincs hűtlenségről, erkölcsteleniségről, hiszen magatartásával olyan nőeszményt testesít meg, akihez csak erőszakon keresztül lehet közel férközni.

Petrics az antikvitás egyik legismertebb szégyentörténetét, Lucretia esetét parafrazeálta:¹⁰² Júlia tragédiájában ugyanúgy „a házasság, a hűség, az erkölcs, a testi

⁹⁸ PETRICS Soma, *Viszontorlás*, PIM Kézirattár, 2017.17.1., 7.

⁹⁹ *Uo.*, 9.

¹⁰⁰ *Uo.*, 14.

¹⁰¹ *Uo.*, 23–24.

¹⁰² Vö. Titus LIVIUS, *A római nép története a város alapításától*, I., ford. Kis Ferencné, Európa, Budapest, 1963, 82–83. Vö. Ian DONALDSON, *The Rape of Lucretia. A Myth and its Transformations*, Clarendon Press, Oxford, 1982.

vágy, az erőszak, a bűn, a tisztaság és a szégyen kulcsszavai halmozódnak egymásra”,¹⁰³ mint Lucretia történetében. Mindkét szüzsében az erkölcsi nagyság áldozata válik jelentőségtelivé, a megerőszakolt nő tisztánlátása, „hogyan rajta esett szégyennel már nem lehet tovább élnie”.¹⁰⁴ A nő, akit erőszakos inzultus ér, de halálával képes lemosni magáról a gyalázatot, egyértelmű erkölcsi példát közvetít. Petrics módosításával Júlia lényegében passzív szerepben marad, hiszen a drámai dialógus végén kérésére a férfi végez vele, cselekedetével mintegy megóvva feleségét a keresztény felfogás szerint halálos bűnnek számító öngyilkosságtól, hiszen épp a szuicidium miatt problematikus Lucretia történetének exemplumként való értelmezése is.¹⁰⁵ Másrészt az önkezűség „szublimálása” egy másik antik históriát is felidéz: a Titus Liviusnál olvasható történetben az ártatlan Virginia saját apja kezétől leli halálát, aki csak ekképpen tudja megakadályozni, hogy leánya a szerelmi vágytól elvakult decemvir, Appius Claudius kezébe kerüljön.¹⁰⁶ Az erőszakot elszenvető nők ártatlanságához nem fér kétség, a férfiban bűnös testi vágyat felkeltő vonzerő azonban mindenkor fenyegető tényező a nőre nézve. A női szexualitás anomáliáit, egyszersmind a szégyent, a férfi vágyát, és magát a nőt mint a vágy tárgyát a halálos törsvetés törli el.¹⁰⁷ Noha Jenő egyetlen percig sem kételkedik felesége büntelenségében, nincs más választása, mint szíven szűrni kedvesét (a szexuális merénylet áldozatává vált, beszennyezett testű nő nem maradhat életben),¹⁰⁸ majd a lex talionis szerint bosszút esküdni a „merénylő” ellen – ahogyan azt Spurius Lucretius és Tarquinius Collatinus is teszik Lucretia halálát követően. Tas Lénárd Sextus Tarquiniuséhoz és Appius Claudiuséhoz hasonló súlyos vétsége ugyanis nem csupán Júlia erényeit tiporta sárba, hanem Jenő jóhírét is, mert a feleségét ért galádság őt férjként alázta meg. Mivel Júlián az örület jelei mutatkoznak – ami végül Jenő személyiségét roncsolja szét –, zavart beszédéből nem derül ki az erőszaktevő kiléte, a véletlen mégis leleplezi az erénytipró főurat: egy ottfelejtett tör lesz az árulkodó jel, a lapján Tas Lénárd nevével. A gyilkos indulatoktól vezérelt Jenő és a nemesek iránti engesztelhetetlen gyűlöletet tápláló parasztfelkelők találkozására, „dacsövetsége” már-már végzetszerű: Holló néven ő lesz Dózsa egyik hírhedt hadnagya, a Tas várát megostromló sereg vezére. Jóllehet egy idő után magától értetődő, hogy az „ismeretlen”, félelmetes lovag nem más takar, mint Jenőt, az elbeszélő a kései felfedésig következetesen kitarat az álnév használata mellett: „Azon rémes lovag, kit ti Hollónak neveztek, s kinek te éles körmeibe akadtál, azon lovag: Júlia férje!”¹⁰⁹

Jenő a keresztések rákosi táborába érkezik, ahol Dózsa buzdító beszéde után esküt tesznek. Az orációt utólagosan törölték a nyomtatásra előkészített változatból, az eredeti kéziratban azonban olvasható:

¹⁰³ BÓDI Katalin, *Képpé alakítható-e a szégyen? Lucretia-tárgyú képek a reneszánsz festészetben* = Uő., *Éva születése, Méliusz Juhász Péter Könyvtár*, Debrecen, 2019, 85. (Új Alföld Könyvek 3.)

¹⁰⁴ Uő., 84.

¹⁰⁵ Uő.

¹⁰⁶ LIVIUS, I. m., 231–238.

¹⁰⁷ Sandra R. JOSHEL, *The Body Female and the Body Politic. Livy's Lucretia and Verginia = Sexuality and Gender in the Classical World. Readings and Sources*, szerk. Laura K. McCURE, Blackwell, Oxford, 2002, 173–174.

¹⁰⁸ Uő., 179.

¹⁰⁹ PETRICS, *Viszontorlás*, 70.

„Barátim! hú alattvalók!” kezdé Dózsa érces hangjával lemennydörögve szilárd ajkíról, s pár nyomnyival előbbre lépett – „vesszen az önkény, s vele ki gyakorolja azt!... Ti pórok vagytok, testetek egy anyagú uratokéval; azoknak lelkök alacsonyabb, ti kebletekben fakad az indulatok nemesebb forrása, azok kéjmármorban töltik napjait, ezüst, arany csillog öltönyökön; kenyér, víz a ti élelmetek, daróc ruha testtakarótok. Büntetlen az úr vétkéért, a pór kínpadra jut, ha kisajtott erszénye miatt kénytelen élelmül egy falatot dugva szerezni. Az érdemlett bért fáradságtokért zsugorin vonják meg, míg a tartozott adót erővel csikarják ki sanyargó testetekből!... Kín éltetek, rabok vagytok! Idegen gyülevész nép orozza telkeiteket, nem tudják megóni önző gyáva uraitok. S ennyi szenvedésekre a király fülei siketek, szemei vakok! Ez jutalmatok a naponti munka terhéért! figyeljete, hú katonák: ez jutalmatok... Vesszen az önkény és vele gyakorlója!”¹¹⁰

A publikálatlan szövegrészletre Hangay Zoltán hívta fel a figyelmet az Irodalomtörténetben közölt rövid cikkében.¹¹¹ Mint említettük, a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában őrzött szövegváltozatba az erőszak-jelenetet eleve át sem másolták, Dózsa imént citált beszédét azonban igen, csakhogy idővel kihúzták, a szöveggörnyezetet szórendi cserével, valamint lapszéli betoldással módosítva a következő formára: „Dózsa pár nyomnyival előbbre lépett érces hangjával lemennydörögve szilárd ajkíról, beszédet tartott az urak s az önkény ellen, e szavakkal végezvén beszédét: vesszen az önkény és vele gyakorlója!”¹¹²

Petricis sorainak tartalmi-logikai szerkezetét, gondolatiságát, fogalmi hálóját tekintve érdemes számot vetni a parasztlázadás történetét feldolgozó korai humanista munkák hatásával, hiszen Stephanus Taurinus, Ludovicus Tubero, valamint Johannes Michael Brutus műveiben egyaránt szerepel Dózsa György – egyébként fiktív – beszéde, amely „ceglédi beszédként” került be a köztudatba.¹¹³ Taurinus, Tubero és Brutus művei ismertek voltak a korszakban, valószínűsíthető tehát, hogy Petrics is felfedezte a számára hasznosíthatónak tűnő forrásokat, a Dózsa-beszédbe átemelt általános szövegpanelek legalábbis ezt látszanak igazolni. Mindazonáltal sokatmondó, hogy a „ceglédi beszéd” a parasztfelkeléshez némi liberalizmussal közelítő egykorú szerzők munkáiból is kimaradt, vagyis a lázító oráció még a 19. század derekán is túlságosan radikálisnak minősült.¹¹⁴ Az egykorú közvélekedés ugyanis változatlanul elmarasztalta a lázadókat, Dózsat és seregét vérengző gazembereknek, a törvényes rend felforgatóinak tekintve, a parasztháborúban riasztó példát látva.¹¹⁵ Nemrégiben Szilágyi

¹¹⁰ Uo., 46–47.

¹¹¹ HANGAY Zoltán, *Egy vonás a reformkori irodalom Dózsa-képéhez*, It 1971/1., 185–189.

¹¹² *Tavaszi...*, 103.

¹¹³ Vö. BARTA Gábor – FEKETE NAGY Antal, *Parasztháború 1514-ben*, Gondolat, Budapest, 1973, 274–276; SZÜCS Jenő, *Dózsa parasztháborújának ideológiája* = Uő., *Nemzet és történelem. Tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1984², 608; SZÖRÉNYI László, *Neolatin Dózsa-eposz – homéroszi paródia és lucanusi történeti irónia*, ItK 2000/3–4., 281–293; MILBACHER Róbert, *Dózsa György unokája. A Nemzeti dal közösségzemléletéről* = Uő., *Bábel agoráján*, 89–90.

¹¹⁴ Uo., 89.

¹¹⁵ SZILÁGYI Márton, *A Dózsa-kép az 1840-es évek magyar irodalmában* = Uő., *Hagyománytörések*, 219.

Márton árnyalta azt a Kulin Ferencről felvázolt koncepciót, miszerint a „konzervatív”, alapvetően elítélő Dózsa-felfogás helyét a reformkorban fokozatosan átveszi a „liberális” szemlélet;¹¹⁶ egyértelműsítve, hogy a korszakban „nincsen két egyenrangú értelmezési rend”,¹¹⁷ a pórlázadás csak anarchiaként volt leírható, míg Dózsa György a hatalmas áldozatokat követelő lázadás vezéréként csakis bestiális cselekedeteket elkövető gonosztevőként.¹¹⁸ Szilágyi tanulmánya „megkérdőjelezi a kollektív emlékezet evolucionista felfogását. Azt az elképzelést, hogy a régi történelmi tudatot mindig leváltja egy újabb”. Tehát „a kollektív emlékezet [...] többszólamú annak eredményeként, hogy a múlthoz való viszonyulás új módjai együttélnek a régebbi emlékezeti gyakorlatokkal”.¹¹⁹ Petőfi provokatív (is) tekinthető Dózsa-képe, a parasztvezér heroizálása elszigetelt jelenség volt a maga korában.¹²⁰

A hagyományos szemléleti keretek feszegetése óvatos tapogatózásnak tűnik. Persze ama lépés, hogy Petrics elmozdul a téma konvencionális szólamaitól, nem jelenti a parasztok felmentését brutális cselekedeteik súlya alól, hiszen Zelényvár bevétele után mégiscsak megmutatkozik bestialitásuk. Valószínűsíthető, hogy a szövegrészlet törlését az indokolta, hogy Dózsa lelkesítő, a nemesek túlkapásaira expressis verbis hivatkozó szónoklata túlságosan direkt módon utalt a parasztháború iránti rokonszenvre. Az izgató (demagóg) retorikai gesztus a nemesek privilegizált életvitelét állítja szembe a jobbágyok nyomorával, az egzisztenciák közti markáns különbségek hangsúlyozásával tüzelve a sokaságot a „szent” harcra, a hatalmat jogtalanul bitorló nemesek elpusztítására. Magyarán a küzdelem jogszerű harcként (egyfajta sajátos küldetésként) való értelmezését elsősorban a hűtlen, a toborzást szabotálni próbáló, zsarnokoskodó úri rend iránti gyűlölet katalizálta.¹²¹

A jogszerűség kihangsúlyozása tehát poétikailag indokolt, „felhatalmazást” jelent Jenő számára a kegyetlen retorzióra. Tas Lénárd habitusa az országos sérelmeket előidéző arisztokrácia természetével egyező, tekintet nélkül áldoz fel bárkit a kényeinek, amint az Júlia esetéből is látható: ami számára csak alkalmoszerű kedvtöltés volt, az a nő életébe került. Tas lelketlensége, szenvedélyhajhász életvitele a narrátori jellemzésben kerül előtérbe:

Önkényü birtokosa e messze nyuló vidéknek Tas Lénárd. Magos szép férfi, élte délpontján, vidám mosolygó arccal, szives házi ura a leirt várnak, de lelke sötétebb, mint nyugodt arca gyanítatná. Vannak emberek, kiknél a lelkismeret soha sem, vagy csupán életlemondáskor lép fel bírónak. Ezek közül volt Lénárd is. Ifjukora tobzódási öt korán ösztíték meg, bár erős alkatát soha sem dúlák végkép le a nemtelen szenvedélyek.¹²²

¹¹⁶ Vö. KULIN, *I. m.*

¹¹⁷ SZILÁGYI, *A Dózsa-kép...*, 224.

¹¹⁸ *Uo.*, 218.

¹¹⁹ ERDÉLYI Gabriella, *Egy felkelés arcai, avagy miért kell nekünk Dózsa?*, *Történelmi Szemle* 2014/4., 546–547.

¹²⁰ SZILÁGYI, *A Dózsa-kép...*, 222.

¹²¹ BARTA – FEKETE NAGY, *I. m.*, 272–273.

¹²² PETRICS, *Viszontorlás*, 51.

Csakhogy a felfordult világban már a Tas Lénárd-félék sem sérthetetlenek, sőt, az övéhez mérhető büntetlen garázdálkodások sokasága idézte elő a Jenőéhez hasonló reakciókat. Maga a bosszú azonban erkölcsi szempontból számos kérdést vet fel, ugyanis nem igazságszolgáltatásról, hanem antihumánus önbíráskodásról van szó, amely Tasra, egész háza népére, ártatlan leányára és Jenőre nézve egyaránt végzetes. Jólánta, Tas félárván maradt leánya szintén a férfimachinációk áldozataként szemlélhető, hiszen szerelembe esik a Zelényvárt elfoglaló és apját fogságra vető Holló iránt, nem sejtven, hogy a férfi számára csak eszköz Tas testi-lelki kínzásához. Jenő kész csalárdul felhasználni célkitűzéséhez az apja szabadságával kecsegtetett naiv, érzékeny leány szerelmét, tiszta érzelmeket mímelve, miközben valós szándékait az elbeszélő leplezi le. A leány tragikumára felől nézve Jenő kicsinyes bosszúja „másodízigen” pusztít, elvakultságában észre sem veszi, hogy a bűnelkövető cselekedeteivel egyenértékű kegyetlen módszerei hogyan törnek derékba egy ártatlan életet.

Feltűnő hasonlóságokat mutat Petrics elbeszélésével Beöthy Zsigmond *Főúr és pór*¹²³ című novellája: Geréb Antalt az elbeszélő Tas Lénárdhoz hasonló hedonista önkényúrként jellemzi, aki éppúgy erőszakot tesz a makulátlan erkölcsiségű, szűziesen tiszta Juditon, mint Tas Júlián. Geréb gyalázatos cselekedete, bár az elbeszélői szólam eufemisztikusan csak „talányos kalandnak” minősíti, Judit öngyilkosságához vezet, míg kedvese, Simon a Dózsa-hadban lel menedéket. Simon a *Viszontorlás* Dózsa-beszédére emlékeztető szónoklatában a tipikus beszédalakzatok és tematikus csomópontok ismerhetők fel, miközben a kiváltságosok bűneit sorolja elő, összekapcsolva a parasztság kollektív és az egyén privát sérelmeit. A beszéd modalitásából a Petricséhez hasonló szemléletmódra következtethetnénk, csakhogy Beöthy narrátora éltélően nyilatkozik az izgató szónokoktól tüzelt parasztseregről, a hatalomra törekvő vezéreiről (már a szóhasználat is árulkodó, hiszen Dózsa seregét „csürhe népnek”, „szörnyű hadnak”, „heverő munkátlanoknak” nevezi). Jóllehet utal a vagyontalanok anyagi-erkölcsi sebezhetőségére, az elviselhetetlen közállapotokra; vitatja a lázadás jogszerűségét, azt még a Juditéhoz vagy a Simonéhoz hasonló tragédiák felől nézve sem tekinti legitimizálhatónak, azaz Beöthy egyértelműen a felkelőket elmarasztaló történetírói hagyományhoz igazodik.¹²⁴

Epilógus

Miután Petrics 1843 decemberében kilépett a sokasodó nézeteltérések következtében erodálódásnak indult képzőtársaságból, majd rövidesen Pápát is elhagyta, már nem ambicionálta a szépírói tevékenységet, pályafutása a képzőművészi aspirációkat követve alakult. Sokatmondó, hogy kései visszatekintésében Petrics „gyarló kísérleteknek” minősíti fiatalkori irodalmi szövegeit, mintha azok a képzőművészeti karrier felől nézve szóra sem méltatandó fércművek, egy eszmélkedő alkotó, az önkifejezés

¹²³ BEÖTHY Zsigmond, *Főúr és pór*, Életképek 1845. január 18., 107–117; 1845. február 1., 136–145. Kötetben: BEÖTHY Zsigmond *Beszélyei*, I., Müller Emil Könyvnyomdája, Pest, 1855, 111–162.

¹²⁴ *Tüzes trón. Regények, drámák, eposzok Dózsa Györgyről és az 1514-es parasztháborúról*, szerk. BÉNYEI Miklós, Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár, Debrecen, 1972, 8–9; KULIN, I. m., 114–119.

formáit kereső fiatalember ér(tékelhet)etlen munkái volnának.¹²⁵ Petrics voltaképp utólag hitelesíti azt, ami az írói életforma kialakítását célzó törekvések hiányában már a kezdetektől nyilvánvaló: sohasem készült irodalmi pályára, egyértelműsíti, hogy verses és prózai művei a társasági szellem hatására készültek. Mint Petrics esetében is megfigyelhető, az értelmiségi, művészi karrierépítés nem egy magányos tevékenységsor, azt – noha az egyén tehetségén, személyes elköteleződésén, szorgalmán nyugszik – a kortárs tendenciák szerint közösségi, társasági formák (baráti körök, asztal- és szalontársaságok, diákcsoportosulások, olvasókörök és más alkalmi társulások) alakítják. Hogyha végigtekintünk a literátus diáktársaság tagjainak pályafutásán, különböző karriermodellek tárulnak elénk: az egykori növendékek idővel ügyvédként, vármegyei tisztviselőként, református lelkészként, politikusként, tanárként működtek, alig található olyan személyt, aki az irodalmi alkotómunkát kenyérkereső foglalkozásként üzte – lényegében csak a két barát, Jókai és Petőfi volt képes a korabeli irodalmi intézményrendszer lehetőségfeltételei közt irodalmi karriert építeni. Vagyis épp Jókai és Petőfi számít atipikus esetnek, hiszen merőben eltérő karrierstratégiát követve szinte példanélkülinek mondható sikereket értek el az irodalmi nyilvánosságban.¹²⁶ Petrics másként viszonyult a széles közönség előtti bemutatkozás kérdéséhez, korántsem motiválta úgy a képzőtársaság keretein túli publicitás, az országos ismertség lehetősége, mint például Petőfit, aki már pápai diákként kísérletet tett arra, hogy verseit a korszak legszínvonalasabb lapjaiban közölje: előbb a Regelő Pesti Divatlap, majd válasz híján az Athenaeum szerkesztőségét kereste fel poémáival.¹²⁷ A hírnévszerzés becsvágyától tüzelt Petőfivel szemben Petrics megelégedett a zártkörű közösség elismerésével, sőt, a kezdeti sikerek ellenére sem próbált kilépni az önképzőkör szűk nyilvánosságából, művei kiadását sem ő, hanem a társasági érdek, a diákalmannach kiadásának szándéka szorgalmazta.

A fiatal Orlai Petrics Soma azokhoz az elbeszéléstípusokhoz, fikciós alakítás-módokhoz nyúlt, amelyeket az olvasmányaiból ismert: a formavilágot, a műfaji mintázatokat, a toposz- és motívumkészletet tekintve az elmúlt évtizedek prózapoétikai lehetőségeit aknázza ki. A *Viszontorlás* pretextusaiként felfogható vadromantikus, rendszerint tragikus végkimenetelű szüzséket, a rém- és kísértethistóriák örökségét magukon viselő elbeszéléseket Kisfaludy Károly emelte be a magyar (próza)irodalom közegébe, csaknem egyidőben elkészítve azok parodisztikus változatát is, az automatizmusokra mintegy válaszként hozva létre az általa (is) művelt poétika kifordításának szubverzív kísérleteit. A nyelvi, stiláris játék, a regiszterkeverés, a sablonok tréfás elferdítése, az eltávolító gesztusok olyan önironikus reflexivitást, kritikai távolságtartást reprezentálnak, ami a romantikus tendenciák elfogadását, egyszersmind azok elutasítását teszik láthatóvá Kisfaludy életművében.¹²⁸ Az imitáció Petricsnél

¹²⁵ Vö. ORLAI PETRICS, *Adatok...*, 5.

¹²⁶ Vö. SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikercsillagai. Jókai Mór és Petőfi Sándor*, Osiris, Budapest, 2021, 25–36, 37–63.

¹²⁷ KERÉNYI, I. m., 77–78.

¹²⁸ IMRE László, *A romantikus irodalomalapítás ambivalenciái. Kisfaludy Károly = Uő., Irodalomalapítás és műfajfejlődés a 18–19. századi magyar irodalomban*, Nap, Budapest, 2015, 5–26. (Magyar Esszék)

a motívumok, prózapoétikai fogások átvételét jelenti a Kisfaludy-féle önreflexivitás nélkül, tudniillik a novelláiban – különösen a bosszúnarratívában – a Kisfaludytól művelt, egyben kiparodizált tipikusságokra ismerhetünk rá a klisék leleplezésének szándéka nélkül – azaz Petrics mintakövetését nem mérsékelik az elhárítás reflektált gesztusai. Hogyha az almanachirodalom – konkrétan Kisfaludy és Vörösmarty prózaepikája – felől közelítünk Petrics „írásművészetéhez”, az egyes elbeszéléstípusok használatbavételével és „utánképzésével” erőteljesen kirajzolódik a sémavezéreltség, a műfaj-poétikai sablonok, kódok, elbeszélésmintázatok általi determináltság. Mindezt akár szolgai utánpótlásnak, dilettantizmusnak is minősíthetnénk, hiszen a szövegeken egyértelműen mutatkoznak a gyakorlatlan írástechnika tipikus gyermekbetegségei, csakhogy az ítéletalkotáskor nem szabad szem elől tévesztenünk azt sem, hogy egy kísérletező, tizenkilenc esztendő diák irodalmi próbálkozásairól van szó.

Hatvany Lajos esete a klasszika-filológusokkal*

A B S Z T R A K T

A *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten* című könyv Hatvany Lajos legismertebb munkája, ugyanakkor a mű keletkezéséről eddig viszonylag keveset tudunk. A tanulmányban megpróbálom rekonstruálni Hatvany irodalmi pályakezdésének körülményeit, s feltárni azon alkotói és pszichológiai motivációkat, amelyek a filológia elleni vehemens támadást kiválthatták. Rámutatok arra az ellentmondásra, amely Hatvany deklaráltan liberális világszemlélete és a filológusokon való dühödöt revansvétel között mutatkozik. Érzékeltetni szeretném, hogy Hatvany a könyvben vázolta ugyan saját, modernnek tartott esztétikáját, az olvasót mégis kevésbé győzheti meg arról, hogy a tudományos kutatást ezzel a módszertannal váltsa le.

A Hatvany-hagyatékban található lektori jelentések előre jelezték, hogy a könyv megjelenése végzetes hatást gyakorol majd Hatvany tudományos karrierjére. Igazi meglepetést az okozott, hogy az itthoni modern irodalmárok sem lelkesedtek a könyvért, és a néhány, részben előre megrendelt recenziótól eltekintve a művet hallgatás övezte. Hatvany, illetve Hatvany-Deutsch Sándor beavatkozása a kritikusok munkájába kifejezetten káros volt, az Elek Artúrral való konfliktus a nyugatos kollégák között fokozta a bizalmatlanságot, amely Hatvanynak a folyóirat körüli „önzetlen” asszisztenciáját eredendően is fogadta.

Az 1856-ban alapított Deutsch Ignác és Fia nagykereskedés (DIF) a századfordulóra egész vállalatbirodalomra terebélyesedett. A hatvani Deutschok döntő szerepet vittek a Concordia Gőzmalom Rt. és az Első Budai Gőzmalom Társulat igazgatásában; sörgyárak, gabonaipari cégek és cukorgyárak (Hatvan, Sárvár, Sarkad, Oroszka, Nagysurány) kiterjedt hálózatát hozták létre. Szerte az országban több ezer holdnyi földterületet birtokoltak, s nem mellékesen, még 1867-ben megvásárolták a négyezer holdnál is nagyobb hatvani uradalmat az egykori Grassalkovich-kastéllyal együtt. 1913–1914-ben a Hatvany család tagjai és a DIF képviselői négy hazai nagybank és néhány kisebb pénzintézet mellett 27 iparvállalat igazgatóságában foglaltak helyet.¹

Hatvany-Deutsch Sándor, akit – testvére, Hatvany-Deutsch József mellett – a vállalatbirodalom főnökének mondhatunk, már idejekorán kijelölte a pályát fiai,

* Köszönöm Vass Márta, Czeglédy Zsuzsanna és Simon Gábor segítségét a dolgozatban említett német nyelvű szövegek értelmezésében.

¹ BENCZE Géza – SUDÁR Kornélia, *A Hatvani Cukorgyár története (1889–1987)*, Mátravidéki Cukorgyárak, Hatvan, 1989, 18. A Hatvanyak felemelkedéséről lásd: SUDÁR Kornélia, *Cukoripari családregény. A Hatvany-Deutschok és Tornay-Schosbergerek szerepe a magyarországi cukoripar fejlődésében*, Üzem-történeti Értesítő 1990, 1–9.

Lajos és Ferenc számára: kitanulni az üzletet, és fokozatosan átvenni annak irányítását az előző generációtól. Hatvany-Deutsch Sándor talán el sem tudta képzelni, hogy valaki elutasítsa a vagyongyarapítással járó felelősségteljes, de irigyelt életpályát. Pedig Lajos nevű fia, aki 1880-ban született Budapesten, egyszerűen alkalmatlannak érezte magát a családi tradíció folytatására – és habitusa alapján valószínűleg képtelen is lett volna a milliós érdekeltségek igazgatására.² A felsős gimnazista bizonyítványai közepes előmenetelről tanúskodnak – mennyiségtanból végig hármas, miként görögből és latinból (ötödikben latinból az érdemjegy jó). Jelesei csak ötödikben vannak magyarból és történelemből, hatodikban németből, illetve nyolcadikokként bölcséleti előtanulmányokból (akkoriban így hívták a bevezetés a filozófiába tantárgyat). Az 1897. június 17-én tartott érettségén „érett” minősítést kapott – ez a kategória a jelesen és a jól érettek után következett.³

Hatvany Lajos az érettségi után munkába állt a családi vállalat Mérleg utcai központjában, kedvetlenül és pontatlanul végezte a hivatali teendőket. Irodalomkritikus szeretett volna lenni, és magánhasználatra készült bírálataival több füzetet is megtöltött. 1900 februárjában két írását is elküldte Gyulai Pálnak. Néhány hét múlva megérkezett a személyes találkozóra szóló invitálás. Gyulai hosszasan keresgélte a recenziókat, majd közölte, hogy az Anatole France-ról szólót elfogadja, s hozza a Budapesti Szemlében, míg a Maupassant-ról írottat elhárította.⁴ Hatvany rövidesen Gyulai szerkesztőségi segédje lett, és mestere ösztönzésére egyetemi tanulmányokba kezdett.

Miként Hatvany Lajos évekkel később írott emlékezéséből kiviláglik, Gyulai kezdetben nem tudta, hogy Hatvanynak ki az édesapja. Hatvany ekként idézte fel a Gyulai és közte elhangzott, egész életére sorsdöntő hatást gyakorló párbeszédet:

- Hát ön mit csinál? – kérdi tőlem hirtelen.
- Üzletben vagyok.
- Minő üzletben?
- Cukorüzletben.
- Hol van az üzletük?
- A Nádor utcában.
- Na, hisz akkor jól van, ha arra kerülök az Akadémiából jövet, ott veszem majd a cukrot. Olyat, kávéba?
- Igen kérem, olyat. De nem kapni csak úgy kicsiben nálunk.
- No, nem baj, ha nagyon megkérem az apját, hát csak nekem adnak. Tudja, uram, hogy jól tenné, ha tanulna valamit? Nincs ideje bejárni az egyetemre?⁵

² Születési neve hatvani Deutsch Lajos, ugyanis édesapja, Deutsch Sándor 1879-ben hatvani előnévvel nemességet kapott. Deutsch Sándor 1897-ben vezetéknévét Hatvany-Deutschra változtatta, majd az uralkodó 1903-ban – több más zsidó származású üzletemberrel együtt – őt is a főrendiház tagjává nevezte ki. 1909-ben Hatvany-Deutsch Sándor bárói rangot kapott; Hatvany-Deutsch Lajos a Deutsch nevet 1917-ben elhagyta.

³ *Tudósítvány a Kegyes-tanítótrendiek Budapesti Főgymnasiumáról*, Hunyadi Mátyás Intézet, illetve Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest, 1890–1897.

⁴ HATVANY LAJOS, *France Anatol legújabb munkája*, Budapesti Szemle 1900. június, 443–452.

⁵ HATVANY LAJOS, *Gyulai Pál estéje*, Nyugat 1909. december 16., 687.

Hatvany 1900 tavaszán beiratkozott a németországi Freiburg im Breisgau egyetemére, ahol egy félévet hallgatott, majd 1900 őszétől az 1903-as őszi félév végéig a budapesti bölcsészkarra járt.⁶ Az egész életére szóló képzést azonban Gyulaitól személyesen kapta. Az 1900-as évek elején Gyulai már túl volt a fénykorán. 1902-ben az egyetemről is nyugdíjba ment, azonban a Budapesti Szemle szerkesztéséhez – különösen a lap kritikai függetlenségének megőrzéséhez – *mindvégig* ragaszkodott. Munkatársaival, Angyal Dáviddal, Riedl Frigyessel és Lévay Józseffel, valamint a pályakezdő fiatalokkal a századforduló legigényesebb folyóiratát adta ki. (Az induló Nyugat nem a jelszavakat vette át a Gyulai-hagyományból, hanem a konok következetességet, a stilisztikai igényességet és a szemléleti függetlenséget.) Amikor Hatvany Budapesten tartózkodott, szinte naponta meglátogatta Gyulait. Az Olcsó Könyvtár és a Budapesti Szemle oldalait korrektúrázták, Hatvany felolvasott gyengülő látású mesterének, miközben Gyulai emlékképeiből megidéződött az előző fél évszázad történelme, s valósággal meglevenedett Arany János, Kemény Zsigmond, Vörösmarty Mihály, Deák Ferenc alakja. De Hatvany az irodai bérszámfejtés elől sem menekülhetett. Hónapról hónapra meg kellett küzdenie a Gyulai által kidolgozott honoráriumszámítási rendszerrel: ekként küldtek az íróknak „15 frt és 72, meg 89 krajcárokat”.⁷

Ezt a pályamódosítást még Hatvany-Deutsch Sándor is elfogadta, a nagyobbik fiú *tehát* akadémiai karriert fog befutni. Hatvany Lajos a doktori vizsgát 1904. október 14-én tette le *summa cum laude* minősítéssel. *Plinius, a levéltíró* című értekezését⁸ Ponori-Thewrewk Emil és Hegedűs István professzorok bírálták el; latinból, görögből és magyar irodalomból is *summa cum laude* minősítést kapott – utóbbiból Beöthy Zsolt vizsgáztatta.⁹

Hatvany 1904 decemberében beiratkozott a berlini egyetemre, hogy disszertációt írjon a római episztolográfiáról, azonban a következő év júniusában otthagya az intézményt.¹⁰ Jobban érdekelte a kortárs, általa szecessziósnak nevezett német irodalom. Gyulai szemléletmódjától is fokozatosan eltávolodott, de ez nem jelentett törést személyes kapcsolatukban. A tudományos pályától viszont végleg elvágta az útját, ugyanis pamfletben figurázta ki a német professzorok általa életidegennek mondott filológiai módszertanát: *A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya* leghíresebb, ha nem leghírhedtebb munkája lett.¹¹

*

⁶ *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja*, Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1901–1904.

⁷ HATVANY, Gyulai Pál estéje, 698.

⁸ HATVANY Lajos, *Pilínus, a levéltíró*, Franklin Nyomda, Budapest, 1904.

⁹ ELTE Levéltár, VIII.I.008.l. Bölcsészdoktori szigorlatok jegyzőkönyvei. A freiburgi félévről a szigorlati jegyzőkönyv tudósít.

¹⁰ Szögi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon (1789–1919)*, Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest, 2001, 146.

¹¹ *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten. Ein Kollegienheft von Ludwig HATVANY, Julius Zeitler*, Leipzig, 1908¹. Hatvany a második kiadásban – a főként stiláris jellegű átalakítások mellett – elhagyta a XXXII. fejezetet, viszont a XXXIII-at kibővítve két fejezetté alakította, mindemellert könyvébe

Hatvany Lajos álláspontja szerint a klasszika-filológia a huszadik század elejére öncélúvá vált, hiszen közben elvégezte azt az adatfeltáró munkát, amely az ókori görög–latin szövegek megértéséhez szükséges. Ám a klasszika-filológusok mindezt nem ismerhetik el, hiszen ekként tevékenységi köreiknek – befolyásuknak – jelentős hányadát önként feladnák, tudományos munkájuk jelentőségét közvetetten kétségbe vonnák, sőt lefokoznák, mi több, talán a tudományág felszámolását is megindítanák. A klasszika-filológia tehát létét veszélyben érezve *minden* adatot fontosnak nyilvánított – ezzel biztosította továbbélését, de ebben a fázisban már a lényegest a lényegtelen adalékok beláthatatlan mennyiségével vegyíti. Mindeközben a filológusok – állítja könyvében Hatvany – nem is *tudnak* túllépni az adatfeltáró munkán, ódzkodnak a szintézistől, mondván, hogy az összes adat és vonatkozás begyűjtése előtt mindez meggondolatlanság volna: „A tudós szenved tudása szükségszerű tökéletlenségétől; tanul, tanul, kutat, keres, szimatol, tapogatózik fáradhatatlanul, s mire célhoz ér, gondolkodása megbénul, egyénisége hajótörést szenved. És a hajótörött egyéniség azután egy részletkérdés úszó gerendájába kapaszkodik.” De a filológusok szerint a távoli jövőben, ha már minden részletkérdésre választ adtak, tisztázódnak az olvasatok, és „az antik mű magától jut érvényre”.¹²

Hatvany szerint éppen ez a végtelenbe tekintő várakozás jelentékteleníti el a klasszika-filológiát. Az interpretációtól való tartózkodás ugyanakkor e meglehetősen zárt, pedantériától terhelt világban részben érthető, hiszen a múltban is zsenik kellettek ahhoz, hogy az antik szövegeket mintegy egyéniségükön átszűrve életre keltsék és kiteljesítsék:

Mikor fogja a filológus végre belátni, hogy a fontos dolgok kiválogatása, kiemelése nem hamisítás, hanem az ellenkezője? Ha az író nem rejtí véka alá egyéniségét, ha úgy érezzük, hogy könyvének még legreálisabb részeiben is egyéni nézetekkel találkozunk, akkor szent borzongás fog el az igazi, nagy, elérhetetlen igazság előtt, míg a tudós által a valóság gazdag teljessége helyett nyújtott szegényes tényecskék csupán deflorálják, lealacsonyítják az igazságot.¹³

Hatvany lelkesen dicséri Jacob Bruckhardt, Herman Grimm, Hippolyte Taine, Walter Pater, Ernest Renan munkásságát és „a fenségesen magányos, kellemetlen, ideges és idegesítő” Friedrich Nietzschét.¹⁴ Mindenekelőtt utóbbit, akit a *Die*

illesztette *Sappho* című, a Nyugat folyóirat 1909. október 1-jei számában közreadott esszéjét (XXXVI. fejezet): *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten. Ein Kollegienheft von Ludwig HATVANY*, Zweite vermehrte und veränderte Auflage, Georg Müller, München, 1914². A könyv magyar fordítása a második német kiadás alapján készült: HATVANY Lajos, *A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya*, ford. SZŐLLŐSY Klára, Gondolat, Budapest, 1968.

¹² HATVANY, *A tudni-nem-érdemes...*, 29–30, 31. Hatvany könyve egy akkor már évtizedek (évszázadok) óta zajló, kiterjedt vitához kapcsolódott. A vita történeti áttekintéséhez kiváló bevezetést nyújt az alábbi két munka: BORZSÁK István, *Kell-e a latin?*, Gondolat, Budapest, 1990.; SZILÁGYI János György, *Mi, filológusok = Uő., Szírézene. Ókortudományi tanulmányok*, Osiris, Budapest, 2005, 489–518.

¹³ HATVANY, *A tudni-nem-érdemes...*, 60–61.

¹⁴ *Uo.*, 46.

Wissenschaft...-ban megalkotott minta-filológus, Meier kolléga, „nagy különknek” (és kártevőnek) tart,¹⁵ ám aki Hatvany számára a legkarakteresebb ösztönzést adta a klasszika-filológia feladatainak újrafogalmazásához. Nietzsche nem lerombolni akarta a klasszika-filológiát; a hamis idealizálás, az anakronisztikus intézményrendszer ellen lépett fel, a múlt analizisétől elsősorban önmaga és a jelenkor megértését várta.¹⁶

Hatvany azonban keveset beszél arról, hogy a zsenik miként dolgoztak, időközben ki is haltak – konstatálja. Ám a feladat, bár némiképp átalakult, ellátatlan nem maradhat. Immáron az esztétáktól várja, hogy önálló művészi alkotásokban állítsák elének az ókort, avagy másképpen fogalmazva: az ókori alkotásokból nyert művészi inspirációt saját műveikben mutassák fel. Hatvany ezt „a teremtett dolgok teremtő-erővé való visszatranszformálásának” nevezi.¹⁷ A modern kor nem történelmi tanulságokat kíván az esztétáktól – avagy morális útmutatást, esetleg az emberi társadalom meghaladhatatlanul tökéletesnek tételezett, görög–római formájának analizisét. Az esztéta – akik félúton járnak a zsenivé válás felé (vagy a félútnál talán kicsit már túl is) – a szépség újrateemtői. Az esztéta nem teoretikus, nem tudós vagy elemző – a műalkotásokban az egyéniség „egyszeri és egyedülálló” lenyomatát keresi:

A szenvedélyek s tehetségek e barátja, kinek érzékei csövezetékekként viszik feléje az élveznivalót, a görög–római ókorban *nem lát sem normát, sem magot, sem okot, sem célt, sem elérendőt, sem meghaladottat* – *hanem egyszerűen soha vissza nem térő alkalmat, melyet megragadva tágra nyílt szemmel csodálhatja az emberiségnek mindig önmagából alkotó, tehát minden művében maradéktalanul bennefoglalt, tartalom és forma harmóniájában tündöklő munkásságát.*¹⁸

Hatvany *szárnyal* az esztéta-lét szépségeit megidézve, mindebben nyilvánvalóan közrejátszik, hogy önmagát is esztétának tartja. Az esztéta „az örökkévalóság kortársa”, „az univerzum polgára”: „Az esztéta olyan, mint az a mitikus király, kinek érintésére minden arannyá válik; ami más számára rég banalitássá szikkadt, az az ő számára az alkotó energia, a teremtő erő gyökeréből táplálkozva még új meg új virágokat hajt...”¹⁹

A módszertanról Hatvany ezúttal is alig beszél. A könyvben olvasható rövidebb műelemzéseiben (főként versekről van szó) a lírai ént és a szerzőt lényegében azonosnak tekinti, szerinte az alkotás sikere azon múlik, mennyire képes a szerző a *saját* érzéseinek, tapasztalatainak közreadására. Hatvany mindennek bizonyítására a versbéli és az irodalomtörténeti adalékok vegyítésével „rövidtörténeteket” alkot – ilyen például Catullus- és Juvenalis-rekonstrukciója –,²⁰ ezek az „életképek” azonban korántsem győzik meg az olvasót arról, hogy az esztétai átélés célravezetőbb

¹⁵ Uo., 27.

¹⁶ SZILÁGYI, Mi, *filológusok*, 493–495.

¹⁷ HATVANY, *A tudni-nem-érdemes...*, 98.

¹⁸ Uo., 99. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁹ Uo., 99, 100.

²⁰ Uo., 13–15, 65–67.

volna a filológiai módszertannál. Hatvany az intuíciónak primátusát egy meglehetősen homályos igazságfogalommal legitimálja, holott az ő „szabadelvű” alapállásából sokkal inkább az következne, ha megengedné, hogy mindenki maga válasszon az általa célravezetőnek tartott eljárások között: ki az intuitív megközelítést, ki a tények rendszerezését. (Mindez egyébiránt kimódolt ellentét, hiszen e kétféle gyakorlat a kutatómunkában is jobbra egymást feltételezi.) Ám ha az egyéniség magasabbrendűsége mellett teszünk hitet, akkor el kell tudnunk fogadni azt, hogy a klasszika-filológusok is *szabadok* a módszertan kiválasztásában.

Hatvany könyvében önmagának is sokszor ellentmond – olykor ezekre az ellentmondásokra ráerősít –, érvelésének ez az ironikus-parodisztikus vonulata talán a legemlékezetesebb. Ám elképzelhető olyan vélemény is, miszerint mindez korántsem tudatos, inkább az argumentáció lezserségéből fakad. Ezt az álláspontot erősíti, hogy Hatvany főtémáját rendre elhagyja, gondolatmenetébe váratlanul újabb kérdéseket emel be: rendkívüli módon foglalkoztatják például a klasszikus nyelvek gimnáziumi oktatásának pedagógiai és morális vonatkozásai. Hosszan részletezi a jobbra öncélú grammatizálásban kimerülő formális képzés dilemmáit; nem látja bizonyítottnak, hogy a klasszikus nyelvek ismerete az állampolgárokat más területeken is alkalmasabb munkaerővé – netán boldogabb emberré –, összességében pedig jobb alattvalókká tenné. De abban sem hisz, hogy a görög–római értékrendszer követhető és hasznosítható volna a huszadik századi ember számára. Ugyanakkor rendkívül zavaró, hogy mindenről egy másik, őt izgató kérdés jut az eszébe, és arról megint más – ám az adott részproblémánál sem tud kitartani. Amikor visszatér az eredeti kérdéshez, nem annyira folytatja azt, hanem újrakezdi, és a tételek bizonyításának is gyakran újból nekifog (és azután megint elhagyja őket).

Az olvasó nem érzi, hogy a szöveg haladna valahova. (Hatvany legtöbb esszéje adós marad annak megvilágításával, hogy a szerző tulajdonképpen mit akart végbevinni.) Hatvany felkavarja a dolgokat, s míg továbbáll, a zűrzavar elül. Ez az összevisszaságnak meghagyott összevisszaság a könyv fő melléfogása. Pedig, ahogy Hatvany „halálos” ellenfele, Osvát Ernő mondta: „Tetszik tudni, majdnem minden a fogalmazáson múlik.”²¹ Hatvany minden valószínűség szerint tévedett abban, hogy impressziók útján jobban közelíthetünk az igazsághoz – vagy inkább: „az igazsághoz” –, mint a tények mérlegelésével. A Hatvany által említett zsenik is részben azért tűnnek zseninek, mert jól ragadták meg a tárgyat, jól szelektáltak, és főként: kiválóan fogalmazták meg mondanivalójukat.

Hatvany könyvfejezetei úgy sorakoznak, mintha egymás mellé fűzött külön publikációk lennének: ám nem tudományos közleményekről van szó, mint inkább újságokba illő cikkekről; a témakezelés problematikusságát, a szöveg eltévesztett tónusát Geréb József is szóvá tette.²² Hatvany megtalálta a maga mentségét a kaotikus szerkesztésmódra, ő most nem *A Könyvet* írta meg a klasszika-filológia legégetőbb

²¹ A kijelentést Kassák Lajos idézi *Egy ember élete* című munkájában (Magvető, Budapest, 1983, II., 321.).

²² GERÉB József, *Ludwig Hatvany: Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten*, Egyetemes Philológiai Közöny 1909, 443–448.

kérdéseiről, pusztán az öt foglalkoztató gondolatokat bocsátotta közre egy jegyzet-füzetben (ez az alcímben található „Kollegienheft” jelentése). Hatvany munkája másfelől sajátos pszichológiai dokumentum: az egyetemi képzés rendjében szenvedő fiatalember állapotrajza. Nyilvánvaló, hogy túl sokáig tartott, amíg Hatvany belátta, hogy alkalmatlan a német filológiai szemlélet elsajátítására: apjával szemben sem merete vállalni a nyílt konfliktust. Nyomorúsága felett érzett bosszúvágyát azokon élte ki, akik nem tehetek az ő alkalmatlanságáról. És ebben mutatkozik a könyv *végzetes* félreértése: szerzője nem csak a korabeli egyetemi élet formaságait figurázta ki, tanárait és a német filológia számos más tekintélyét is megpróbálta nevetségessé tenni. Legtöbb áldozatát névvel említi, de a többiek is felismerhetők voltak a szakma számára.

A Budapesti Szemle egykori dolgozótársuk munkáját a folyóiratra korántsem jellemző gyorsasággal, kiemelt helyen, a fő közlemények között ismertette. A d. n. j. szignójú recenziens pillanatfelvételt készített a klasszika-filológia aktuális állapotáról, ugyanakkor „Hatvany úr” számára (Gyulai is így szólította tanítványát) általánosabb tanulságokat is megfogalmazott:

Hatvany úr is a művész szemével kívánja látni és láttatni a dolgokat. Ennek a felfogásnak is van jogosultsága, de kizárólagos igazságot nem szabad részére követelni. A tüneményeket nagyon sokféle szempontból lehet nézni, és mindegyikből másképp fogjuk azokat megítélni. De azért, mert valaki nem arról a helyről tekinti az eseményeket, ahonnan mi, nem szabad senkit elítélni. [...]

A szép és igaz két érték. Egyik sem reális valóság. Csak a gondolkodó alany lelkének állapota, amely bennünk van, és nem a külső világban. S míg a művész a szép érzelmét hajszolja, nem hibáztathatja a tudóst, ki egész életét az igaz kutatásának szenteli. A művész könnyen eléri célját, a tudós verítékkal jut el hozzája.

Ezt nem lett volna szabad Hatvany úrnak elfeledni. Könyvét így is élvezettel olvashatja mindenki, aki örömmel látja, ha mást ütnek, de senki sem szabadulhat meg olvasás közben attól a kellemetlen érzéstől, hogy ennek a szépért lelkesedő írónak ritkán van igaza. Az olvasó szíve mellette lehet, de az esze ellene van.²³

*

Hatvany Lajos könyvének első változatát 1907 tavaszán Eugen Diederichs jénai kiadónak nyújtotta be, aki több szakembert is felkért a könyv bírálatára. Két lektori jelentést ismerünk, egy berlini filológus anonim munkáját,²⁴ illetve Karl Preisendanz heidelbergi filológusét.²⁵ (Preseindanz a bírálatában utal egy harmadik értékelésre is – Diederichs az illető személyét nem fedte fel sem Hatvany, sem Preisendanz előtt, ám utóbbi Rudolf Helm berlini docenst tartotta a szerzőnek.) A berlini filológus bírálatában kategorikusan elutasította Hatvany munkáját, éretlennek és feleslegesnek

²³ d. n. j., *Támadás a klasszikus-philologusok ellen*, Budapesti Szemle 1908. október, 136, 137.

²⁴ MTA KIK Ms 378/86. (Gépirat, kiadói másolat.)

²⁵ MTA KIK Ms 378/85. (Gépirat, kiadói másolat.) Karl Preisendanz (1883–1968) a heidelbergi egyetem címzetes professzora 1917-től.

tartva, stílusát egyenesen hanyagnak mondva. Karl Preisendanz megengedőbb volt, a karakteres ítéleteket szövegében rendre enyhítette vagy visszavonta. Mindketten elfogadhatatlannak tartották azonban Hatvany személyeskedő megközelítését, szövegének improvizatív jellegét, és kifogásolták, hogy köztisztviselőként álló professzorok felett részrehajlóan, sőt tévesen ítélik (azaz a bírálók elismerték Hatvany imponáló olvasottságát, ugyanakkor szóvá tették, hogy az általa minősített életműveket mélységében nem ismeri).

A berlini filológus Diederichs számára is megfogalmazott egy fontos figyelmeztetés: kilátásba helyezte, hogy a berlini egyetem tanárai bojkottálni fogják a Diederichs Verlagot, amennyiben Hatvany könyvét közreadja. Eugen Diederichs már valószínűleg ekkor, 1907 nyarán lemondott a könyvről, legalábbis Hatvanynak a kézirat több hónapos pihentetését javasolta.²⁶ Közben a lektori vélemények hatására Hatvany is úgy döntött, hogy a „veszedelmes könyvet” átdolgozásra visszakéri, ám édesapjának írt üzenete szerint koncepcióján nem kívánt változtatni: „Détailban maradni fogok nézeteimnél – csak enyhíték.”²⁷ Mindenesetre Hatvany törölte például a Heinrich Heinére és a Theodor Gomperz osztrák filozófus-filológusra vonatkozó megjegyzéseket. Ragaszkodott viszont *Istenek, hősök és Wilamowitz* című, 1907-ben az Olümposzon játszódó szatirikus jelenetéhez, amelynek főszereplői Lukianosz szatíraíró, Johann Wolfgang Goethe és Theodor Mommsen ókortudós.²⁸ Noha Hatvany módosíthatott Mommsen karakterén, a jelenet – miként a berlini bíráló eredetileg is fogalmazott – idétlen („albern”) maradt.

Preisendanz javaslatait figyelmen kívül hagyva Hatvany nem szólt Otto Crusius és Albrecht Dieterich professzorok munkásságáról, ám valószínűleg felülvizsgálta Hermann Usener vallástörténészre vonatkozó megjegyzéseit. Elképzelhető, hogy az eredeti kézirat még kíméletlenebb támadást intézett Tadeusz Zieliński, a szentpétervári egyetem lengyel származású professzora ellen, az ókortudós a revidéált szövegben is kifigurázandó, anakronisztikus alakként tűnik fel. Mindemellett a könyvben jócskán maradtak sértő kijelentések, mint például amikor Hatvany több kolléga irodalomtörténetét formájukra nézve ókori szarvasmarha-állomány kimutatásnak mondja („Ausweis des antiken Viehbestandes”).²⁹

Hatvany az átdolgozott kéziratot 1907. november–december fordulóján küldte el Diederichsnek, aki a művet Julius Zeitler lipcsei kiadónak ajánlotta fel. Zeitler elfogadta a kéziratot, és a váltásba Hatvany is beleegyezett.³⁰ Zeitler tartalmi kifogásairól, esetleges stilisztikai fenntartásairól nincsen tudomásunk, és a *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten* 1908. május közepén megjelent. A könyv német nyelvterületen jelentékeny kritikai visszhangot váltott ki (a kiadó 160 recenziós példányt

²⁶ Eugen Diederichs – Hatvany Lajosnak, [Jéna, 1907. augusztus 22.] = *Levelek Hatvany Lajoshoz*, szerk. HATVANY Lajosné, Szépirodalmi, Budapest, 1967, 22.

²⁷ Lásd Hatvany Lajos sorait Karl Preisendanz bírálataán [München, 1907. augusztus 18. után] = MTA KIK Ms 378/85.

²⁸ HATVANY, *A tudni-nem-érdemes...*, 152–157.

²⁹ Uo., 62.

³⁰ Julius Zeitler – Hatvany Lajosnak, [Lipcse, 1907. december 30.] = MTA KIK Ms 393/147.; Eugen Diederichs – Hatvany Lajosnak, [Jéna, 1908. január 3.] = MTA KIK Ms 378/76.

postázott), mindazonáltal a könyvkereskedőknek négy hónap alatt mindössze 153 példányt sikerült eladniuk.³¹

Hatvany fontosnak tartotta az itthoni sikeres szereplést is: a Nyugat-munkatársak között számos példányt osztottak szét, a napilapok és a hetilapok kiszemelt recenzenseihez megbízottak vitték el a könyvet. Ismertetések azonban csak szórványosan jelentek meg, az egyik első dicséző kritikát éppen A Hét közölte.³² Közben Hatvany rövid összefoglalót készített a német nyelvű sajtóvisszhangról, és ezt Ignotus segítségével több napilaphoz is eljuttatta³³ – Ignotus a népszerűsítés e formáját egyébiránt „panamának” nevezte.³⁴

A könyv kritikai fogadtatását Hatvany-Deutsch Sándor is figyelemmel kísérte, és ennek a *tevékeny* érdeklődésnek messze ható következményei lettek. A konfliktust fő vonalakban a következőképpen rekonstruálhatjuk: Gajári Ödön, Az Újság felelős szerkesztője közölte Hatvany-Deutsch Sándorral, hogy a lapjában a *Die Wissenschaft...-ról* Szilágyi Gézával fog íratni, és a könyvet „le fogja vágatni”. Hatvany-Deutsch Sándor kérésére, hogy Az Újság jelentesse meg a könyvről készült bírálatok összefoglalóját, illetve, hogy a munkáról inkább Elek Artúrral írasson, Gajári még eltökéltebbnek mutatkozott.³⁵ Elképzelhető, hogy Gajári kategorikus kijelentése a kívülállóknak szólt (hiszen az egyik rövid megbeszélésre kártyázás közben került sor), mindenesre Az Újság Szilágyi Gézától végül minden tekintetben méltányló és számos dicséretet tartalmazó kritikát közölt. Szilágyi valójában túlteljesített, ugyanis a könyv kritikai beállítottságát egészen szélsőségesse alakította, üdvözölvén, hogy Hatvany „rásütötte a szégyen bélyegét” a „korlátolt gondolkodású, taplószívű” áltudósok homlokára.³⁶ Szilágyi a véleményét – átfogalmazva, de számos tartalmi átfedéssel – közreadta az Új Időkben is.³⁷

Az eset azonban nem merült feledésbe, ugyanis Az Újság szerkesztőségében Elek Artúrt Hatvanyék embereként kezdték emlegetni, szolgálatokra hajlandó, *nem független újságíróként*. Elek Artúrt heteken át nyomasztotta az ügy, mígnem augusztus közepén – az egész történetet saját szempontjából megvilágítva – tudatta Hatvany Lajossal, hogy mások által megkérdőjelezett írói becsületének helyreállítására csak egy mód volna, ha ő valóban „levágná” Hatvany könyvét:

³¹ Julius Zeitler – Hatvany Lajosnak, [Lipcse, 1908. szeptember 17.] = MTA KIK Ms 393/156. A könyv német nyelvű recepciójáról lásd Zsuzsa BOGNÁR, *Ludwig Hatvany's Großessay Die Wissenschaft des Nichwissenswerten [sic!] vor dem Hintergrund seiner deutschsprachigen Rezeption = Verschränkte Kulturen. Polnisch–deutscher und ungarisch–deutscher Literatur- und Kulturtransfer*, szerk. Tamás HARMAT – Zsuzsa SOPRONI, Frank & Timme, Berlin, 2018, 249–257.

³² [Név nélkül], *Amit nem érdemes tudni*, A Hét 1908. június 14., 391.

³³ [Név nélkül], *A tudni nem érdemes tudománya*, Magyar Hírlap 1908. július 11., 13.; [Név nélkül], *Magyar ember német könyve*, Pesti Hírlap 1908. július 12., 38.

³⁴ Ignotus – Hatvany Lajosnak, [Tátralomnic, 1908. július 9.] = MTA KIK Ms 383/17. Ignotus a Magyar Hírlapban külön is írt Hatvany könyvéről: *A tudni nem érdemes tudománya* (1908. július 4., 2–4.).

³⁵ Hatvany Lajos – Elek Artúrnak, [Budapest, 1908. augusztus 13. után] = PIM V. 479.

³⁶ SZILÁGYI Géza, *A klasszikus filológia ellen. Hatvany Lajos könyve*, Az Újság 1908. július 12., 14–15.

³⁷ SZILÁGYI Géza, *Egy haszontalan tudomány. Hatvany Lajos könyve*, Új Idők 1908. augusztus 2., 111–113.

Nem tudom, hogyan vélekedik Ön <. . . .> |:ezután:| az én helyzetemről (a szerkesztőségben), de én piszkosnak érzem magamat. Egy csomó hitvány embernek, a kik régóta lesték az olyan alakulást, a melyben én hozzájuk hasonlóknak mutatkozom, alkalom adatott arra, hogy teljes jogosan meggyanúsítsanak. Természetesen a hátam mögött, a mi azonban nekem mindegy. És ez ellen a gyanú, sőt vád ellen védekezni sincs módom. Általában: jóvátehetetlen a dolog, mert Gajáriékat az ellenkezőről meggyőzni úgy sem lehetne. Legföljebb meghökkeneni azzal, ha én most valahol durván levágnám az Ön könyvét.³⁸

Elek 1908. augusztus 13-án feltételes módban fogalmazott, holott ekkor nyilván a nyomdában volt már a Nyugat augusztus 16-i száma, amely az általa írt *Die Wissenschaft*...-recenziót is tartalmazta.³⁹ A szöveg végkicsengésében negatív, ami azt is jelenti, hogy nem teljes egészében az. Elek nagyjából elfogulatlanul ismerteti Hatvany nézeteit, azonban az egyes passzusokhoz fűzött megjegyzések kétségbe vonják Hatvany munkálkodásának értelmét.

*

A Nyugat 1908. január 1-jén Ignótus, Fenyő Miksa és Osvát Ernő tulajdonában indult, azonban a növekvő deficit miatt a tulajdonjog 1908. július 23-án Gonda Henrik ügyvéd birtokába került. Gonda valójában Hatvany Lajos pénzügyi támogatásával vette át a folyóiratot, és a további veszteségek pótlását is Hatvany vállalta. A tulajdonviszonyok átalakulását jelezte, hogy az első évfolyam második felévé az augusztus 16-i számmal kezdték meg. A szám élén Hatvany Lajos *Petőfi-könyvtár* című esszéje olvasható, majd a lap törzsrészét Elek Artúr említett kritikája zárja. A Nyugatban ez ugyanolyan hangsúlyos hely volt, mint az első közleményé.

Hatvany Lajos a Nyugat mecénása volt, ez azonban nem mondható önzetlen elköteleződésnek. A lapot saját ízlésvilága szerint kívánta átalakítani, törekvése már a *Die Wissenschaft*... megjelenése idején is világosan látszott.

A Nyugat-szerkesztők idegenkedve fogadták Hatvany szenvedélyes, sokszor öncélú polémiáit, máskor a kidolgozatlanságra, a stilisztikai bizonytalanságokra hivatkozva hátrították-szűrték a mecénástól érkező írásokat. Hatvanyt azonban még így is meglepte, amikor a saját könyvéről a „saját” lapjában a következőket olvashatta:

Akármennyire számolt is azért Hatvany minden fölvethető kérdéssel, s akármennyire is sietett elébök vágni a válaszaival, egy kérdésnek mégis nyitva hagyta az útját: miért kellett megírni ezt a könyvet? Maga a könyv volna erre a válasz. A könyv azonban csak arról beszél, hogy valaki a nagy készültségét, megértő és megérző

³⁸ Elek Artúr – Hatvany Lajosnak, [Budapest, 1908. augusztus 13.] = MTA KIK Ms 379/14. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁹ ELEK Artúr, *Vádirat a kicsinyes és fontoskodó tudomány ellen. Hatvany Lajos könyve*, Nyugat 1908. augusztus 16., 44–48.

tehetségét, a megelevenítő és kifejező erejét, az akaratát és az idejét olyan munkára pazarolta, ami nem éri meg a fáradságot.⁴⁰

Hatvany megértette, hogy a szerkesztők a *pénzéért* sem változtatnak a róla alkotott véleményükön, s hogy nem fogják könnyített elbírálásban részesíteni azokat a közleményeket, amelyeket ekkor – még – lelkesen és gyakorta a Nyugatban akart megjelentetni. Hatvany az egész akciót elsődlegesen Osvát ármánykodásának tekintette, és az ügyet még évtizedek múltán is számon tartotta.⁴¹

⁴⁰ Uo., 47–48.

⁴¹ HATVANY Lajos, *Ady. Cikkék, emlékezések, levelek*, szerk. BELIA György, Szépirodalmi, Budapest, 1974, 824–825.

Számok

A nyugati emigrációból Magyarországra visszatérő avantgárd lapszerkesztők adaptációs modelljei a 365-től a 100%-ig*

A B S Z T R A K T

A modernséggel kapcsolatos kutatások rendszerint kiemelik, hogy a folyóiratok egyenrangúságra és tudásáramlásra épülő transznacionális hálózat részeként működtek. Ennek a vélekedésnek ellentmond, hogy a két háború között nyugat-európai emigrációból Kelet- és Közép-Európába visszatérő lapszerkesztők azzal, hogy elhagyták a centrumországok kulturális színtereit, kiestek a nemzetközi körforgásból. Szemben azonban a korábbi értelmezésekkel, a magyar avantgárd lapok 1925 és 1928 közötti történetét nem elszigetelődésként, hanem adaptációként értelmezem. Arra keresem a választ, hogy milyen termelési módok és ideológiák álltak a Kassák Lajoshoz vagy Tamás Aladárhoz hasonló, külföldről hazatérő avantgárd szerkesztők rendelkezésére ahhoz, hogy visszaintegrálják folyóirataikat a magyar kulturális életbe. Levéltári források alapján végigkövetem azt a folyamatot, amely során a korábban a transznacionális hálózat részeként működő és a polgári nyilvánosság számára készült avantgárd folyóiratok elkezdtek egyre inkább munkásosztálybeli olvasókra támaszkodni. A fókusz a téma szempontjából fontos 365 című lapon lesz, amelyet Bécsben és Budapesten szerkesztettek. Emellett elemzem az ahhoz közvetlenül kapcsolódó társlapokat is, így a Ma, a Dokumentum, az Új Föld, a 100% és a Munka című folyóiratokat.

„Az egyik kollekciót »Vissza a...!« felirattal láttam el. Érdekes, milyen sokan közlik velünk ugyanis, hogy a világ hajdanidőkben jelesebb ponton állt, mint most [...]. A második iratgyűjtőt kénytelen voltam az »Előre a...!« felirattal ellátni.”¹

„Külső szemlélő az elvtársi szeretet intenzitását veszi először észre, a jövőhívők bensőséges és titokzatos egyezségét. Az egyezség súlyát. A jelenimádók ellen irányuló élet.”²

„A tudást semmiféle vonatkozásban sem pótolhatja a rosszakarat vagy az intrika.”³

Az avantgárdkutatásban kitüntetett figyelem irányul a folyóiratok által létrehozott transznacionális hálózatokra. Ennek egyik oka, hogy az irodalmi és művészeti lapok

* A tanulmány a *Kassák Lajos és Simon Jolán 1909 és 1928 közötti levelezésének digitális kritikai kiadása és a modernségkutatás új perspektívái* című OTKA-pályázat keretében készült. Az FK 139325 azonosítószámú projekt fogadóintézménye a Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum (PIM–KM).

¹ Robert MUSIL, *A tulajdonságok nélküli ember [1930–1943]*, ford. TANDORI Dezső, Kalligram, Pozsony, 1995, 254–255.

² NÁDAS Péter, *Világló részletek, I.*, Jelenkor, Budapest, 2017, 66.

³ Lábléc a *Vasas zsebkönyv az 1928-ik évre* című kiadványból, Világosság, Budapest, 1928, 83.

(little magazines, petites revues) már legalább az 1880-as évektől virágzó válfaját az avantgárd szerkesztők valódi multimédiás platformmá alakították, amely az új zenétől a fotomontázsig számos művészeti ágat forradalmasított, vagy közvetítette a forradalmukat. A másik ok pedig az a mai szemmel is figyelemre méltó tény, hogy az avantgárd lapok, különösen az első világháborút követő években, olyan soknyelvű kapcsolatrendszert hoztak létre, amelyben Aradtól Delftlig a modern művészet hagyományos centrumain kívülről is be lehetett lépni a körforgásba.⁴ Az újabb vizsgálatok azonban hangsúlyozzák, hogy tévedés lenne az avantgárd folyóiratok önleírása nyomán túlhangsúlyozni a hálózat vélt nem-hierarchikus, a geopolitikai centrumok és perifériák rendjét felforgató működésmódját, és szintén kár az internet demokratizáló hatásával kapcsolatban a korai 2000-es évekig még elterjedt technooptimista illúziókat visszavetíteni az 1920-as évek hálózataira. Egyrészt az avantgárd periodikák ambíciói között csak ritkábban szerepelt, hogy egyenrangú csomópontokból álló hálózat elemeiként mutassák be magukat, gyakoribb volt ennek az ellenkezője, vagyis saját központi pozíciójuk felépítése a nemzetközi szintéren, akár a riválisok kihagyásának vagy szimbolikus bekebelezésének árán is.⁵ Másrészt az avantgárd kiadványok sem tudták felülmúlni a globális kulturális termelés alapvető szerkezetét: a kiadványokat legtöbbször a centrumországokban szerkesztették, de ha Kelet-Európában, akkor is részben a centrumországok nyelvén. A Keletről Nyugat felé mozgó emigránsok felülreprezentáltak voltak az avantgárd lapok szerkesztőségeiben, ellenkező irányú mozgásra ritkán akadt példa, vagy legalábbis keveset tudunk a nyugat-európai emigrációból Kelet- és Közép-Európába visszatérő lapszerkesztőkről.⁶

Szemben az avantgárd folyóiratok kutatásának fő irányjaival, amelyek részben az irodalom- és művészettörténet-írásból örökölt szempontrendszer szerint elsősorban a kiadványok tartalmával, különösen a műalkotásokkal, valamint a szerkesztőkkel és szerzőkkel foglalkoznak, én annak az ökoszisztémának⁷ a jelentőségét hangsúlyozom, amelyben az elemzésre választott folyóiratok (365, Ma, Dokumentum, Új Föld, 100%, Munka) létrejöttek és értelmeződtek, ideértve az olvasók és az olvasás infrastruktúrájának kérdését is. Egyrészt az olvasástörténettől a néptörténetig⁸ számos kutatási

⁴ Lásd erről: DOBÓ GÁBOR – SZEREDI Merse Pál, „Ausztria lényege nem a centrum, hanem a periféria.” *Az avantgárd lapok hálózata az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban 1920 és 1926 között*, Jelenkor 2018/5., 560–566.

⁵ GÁBOR DOBÓ – MERSE PÁL SZEREDI, *Network Diagrams in Futurist and other Avant-Garde Magazines: Creating and Self-Positioning an Imaginary Community = International Yearbook of Futurism Studies*, szerk. GÜNTER BERGHAUS et al., De Gruyter, Berlin, 2020, 68–94; HUBERT VAN DEN BERG, *Kassák Lajos, a bécsi Ma és az avantgárd folyóiratok »Internacionáléja« az 1920-as években = Művészet akcióban. Kassák Lajos avantgárd folyóiratai A Tett-től a Dokumentumig (1915–1927)*, szerk. BALÁZS ESZTER – SASVÁRI EDIT – SZEREDI MERSE PÁL, PIM–KM – Kassák Alapítvány, Budapest, 2017, 9–32.

⁶ Ezt az újabb kutatások ellensúlyozzák, lásd például: *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*, szerk. JOHN NEUBAUER – BORBÁLA ZSUSZANNA TÖRÖK, De Gruyter, Berlin, 2009. Vagy az Ohio State University kutatócsoportja: *Red Migrations: Marxism and Transnational Mobility after 1917*. <https://u.osu.edu/redmigrations/>. (Utolsó letöltés: 2023. június 1.)

⁷ A következő kötetben kidolgozott „print culture” koncepcióra támaszkodom: ANN L. ARDIS, *Transatlantic Print Culture, 1880–1940. Emerging Media, Emerging Modernisms*, Palgrave MacMillan, London, 2008.

⁸ Lásd HOWARD ZINN, *A People’s History of the United State*, Harper, New York, 1980.

terület adhat értékes szempontokat ahhoz, hogy a kulturális termelés viszonyrendszerét a maga komplexitásában (tehát a termelők mellett a használókat is figyelembe véve) vizsgáljuk. Másrészt lehetőséget ad arra is, hogy a kelet-európai szocialista diktatúrák idején töredékesen és részrehajló módon archivált, sokszor torzítóan feldolgozott, értelmezett és gyakran manipulatív módon bemutatott, majd a rendszerváltás után teljesen diszkreditálódott és aztán elsüllyedt, de egyes szubaltern csoportokkal kapcsolatban egykor mégis csak létrejött tudást valamiképpen kritikailag újraolvaszuk és használjuk.⁹ Aligha kétséges, hogy a Párttörténeti Közlemények a diktatúra ideologikus államapparátusának része volt,¹⁰ de az ott közölt kiadástörténeti adatok, gyűjteményi egységek lajstroma és visszaemlékezések figyelembevétele nélkül kevés konkrétumra támaszkodhatunk, ha a két háború közötti munkáskultúráról akarunk beszélni.¹¹

RÓZSAHEGYI Tibor, *Megszűnik a Munkásmozgalmi Múzeum. Budapest, Majda József és Erdei Antal lakatosok eltávolítják a Munkásmozgalmi Múzeum feliratot a Budavári Palota faláról, Mai Nap 1990. január 22.*

A fentiek értelmében kíváncsi vagyok arra, hogy milyen közönséget képzeltek el maguknak, illetve próbáltak megteremteni a Kassákhoz hasonlóan emigrációból Magyarországra hazatérő szerkesztők. Tulajdonképpen kinek szólt egy többnyelvű lap, mint amilyen a Kassák által szerkesztett *Ma*, illetve annak magyarországi változata, a *365* volt? Miként igyekeztek megszervezni a korábban elsősorban nemzetközi közönség számára készült kiadványuk hazai terjesztését, beágyazását a munkáskul-

⁹ Lásd erről: *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*, szerk. ERŐS Vilmos – TAKÁCS Ádám, ELTE–Eötvös Kiadó, Budapest, 2012, különösen: K. HORVÁTH Zsolt, *A hiány. A két háború közötti munkáskultúra és a Kádár-korszak munkásmozgalmi kánonja*, 75–91; SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája*, Balassi, Budapest, 2011, különösen: 11–37; GYÖRGY Péter, *Elsüllyedt sziget, Képzőművészeti*, Budapest, 1992. A „hiány” orvoslására tett példaértékű kísérlet: *Vízizri. Munkáskultúra a Duna partján*, szerk. CSATLÓS Judit, PIM–KM, Budapest, 2016.

¹⁰ Louis ALTHUSSER, *Ideológia és ideologikus államapparátusok*, ford. LÁSZLÓ Kinga = *Testes könyv*, I., szerk. KISS Attila Attila – KOVÁCS Sándor – ODORICS Ferenc, Ictus–JATE, Szeged, 1996, 373–412.

¹¹ Ezzel a problémával is foglalkozik, éppen egy Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltárban (PIL) végzett kutatást is szcenírozva: NÁDAS, *Világító részletek*.

túra már létező közegébe? Kik, mikor, hol és hogyan érték el és olvasták ezeket az újságokat? Hogyan alakította a lapok szerkezetét és tartalmát a hozzájuk kapcsolódó terjesztési csatornák kiépítése? Mit kezdett a magyar olvasóközönség egy, a hazai sajtópiacon elérhető lapformátumok egyikébe sem tartozó, és számára szokatlan módon a technikai és művészeti újdonságok szintézisét hirdető periodikával? A fenti kérdések részben szétfeszítik az alapvetően a nemzeti nyelven és az országhatárokon belül keletkezett szépirodalomra kalibrált magyar irodalomtörténet-írás kereteit.¹² De olyan kérdéseket is fel lehet tenni a kelet-közép-európai, azon belül magyar kultúrtörténet felől, amelyek az avantgárd folyóiratok ideáltipikus, univerzálisnak tekintett, a mai centrumországok kulturális hegemóniája miatt kanonikussá vált modelljeivel kapcsolatban nem szoktak felmerülni: esetlegesség-e vagy strukturális meghatározottságok magyarázzák, hogy azok az avantgárd szereplők, akik nem a megszokott módon Kelet–Nyugat irányba mozogtak, hamar kiestek a körfogásból? Miként lehetséges, hogy az elvileg nem-hierarchikus avantgárd mezőben sokszor elszigetelődtek azok, akik nyugati emigrációjuk lezárultával hazatértek Kelet-Európába?¹³

Hipotézisem szerint 1925 és 1928 között két, egymásra is ható folyamat játszódott le. Egyrészt számos avantgárd szerkesztő emigrációját vagy nyugati kint tartózkodását követően visszatért Magyarországra, ahol a nemzetközi avantgárd szintéren szerzett tapasztalataikat igyekeztek adaptálni a magyar viszonyokra. Másrészt az itthoni adaptáció során az eleinte kimondva-kimondatlanul az irodalmi és művészeti mező autonóm pólusa, tehát legtöbbször a polgári nyilvánosság számára készült avantgárd lapjaikat egy kölcsönös tanulási folyamat során egyre inkább munkásosztálybeli olvasók számára, illetve kisebb mértékben azok részvételével kezdték el szerkeszteni. Erre következtethetünk mind a lapok tartalmából, mind a terjesztés módjából, mind a felkínált, illetve ténylegesen alkalmazott befogadási stratégiák átalakulásából. Ez a folyamat nemzetközi trendbe is illeszkedik. Ugyanakkor, ahogy a csehszlovák ReD (1927–1931), a szovjet LEF (1923–1925), majd Novij LEF (1927–1928) vagy a francia La Révolution surréaliste (1924–1929), majd Le Surréalisme au service de la révolution (1930–1933) és más, kiadástörténetük során egyre kevésbé az avantgárd művészettel foglalkozó, és egyre inkább a politikum felé mozgó lapok tényleges társadalmi beágyazottságának vizsgálata nincs az avantgárdkutatás fókuszában, úgy a magyar példákról is igen keveset tudunk.¹⁴ A következőkben ezzel a jelentős részben feltáratlan területtel foglalkozom.¹⁵

¹² SCHEIN Gábor, *Az emigráció mint a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szerkezeti problémája*, It 2019/1., 3–16.

¹³ Kassák 1926 utáni működését elszigetelődésként írja le: GYÖRGY Péter, *Az elsikkasztott forradalom. Kassák 1926 után – a hazatérés tanulságai*, Valóság 1986/8., 66–85.

¹⁴ Jellemző tény, hogy a mozgalmi avantgárdot a nagy nyugati múzeumok korábban nem gyűjtötték szisztematikusan, lásd például a New York-i Merrill C. Berman magángyűjtemény kapcsolódó anyagának a MoMA általi nemrégiben történt megvásárlását és bemutatását: Jodi HAUPTMAN – Adrian SUDHALTER, *Engineer, Agitator, Constructor. The Artist Reinvented, 1918–1939. The Merrill C. Berman Collection at MoMA*, MoMA, New York, 2020.

¹⁵ Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a területen megkerülhetetlen kutatásokra támaszkodhatunk, mind az 1960–1980-as években irodalomtörténészek által végzett, sajtótörténeti ihletettségu mun-

A kulturális termelés kérdése A Ma-konglomerátum hazahozása?

A 365-öt mind az egykori szerkesztők, mind a jelentős részben az ő visszaemlékezéseikre építő szakirodalmi munkák a bécsi Ma és a hozzá kapcsolódó infrastruktúra – antológiák, estek, a nyomdai kivitelezéshez kapcsolódó tudások – Magyarországra történő visszahozására tett kísérletként értékelik, amelyben a Budapesten működő fiatalok részvétele nagyrészt technikai jellegű közreműködésre korlátozódott.¹⁶ Ezt a benyomást erősíti, hogy a Budapesten nyomtatott újság némileg ad hoc módon állt össze a Kassák által Bécsből Budapestre küldött tanulmányokból és a képzőművészeti reprodukciók sokszorosítását lehetővé tevő nyomdai klisékből, valamint a Tamás Aladár által Budapesten válogatott költeményekből.¹⁷

A rendhagyó szerkesztési modell mögötti ötlet az volt, hogy a magyar közönséget hatékonyabban lehet elérni egy eleve Budapesten legálisan kiadott röpirattal (tehát egy évente legfeljebb tízszer publikált, a folyóiratokkal szemben nem engedélyköteles kiadvánnyal), mint egy külföldről illegálisan becsempészett folyóirattal. Azonban a 365 szerepe jóval összetettebb volt annál, semhogy csupán a Ma mutációjaként tekintsünk rá, és több szempontból is fontos keresztútnak tekinthető a magyar avantgárd történetében.

A 365 kiadása Kassák részéről egy többéves folyamat része volt, amely során igyekezett saját hazatérését adminisztratív és szimbolikus módon megszervezni. Élettársával, a Budapest és Bécs között lánykori nevén szabadon mozgó Simon Jolán-

káknak (így mások mellett meg kell említeni Botka Ferenc, Csaplár Ferenc, M. Pásztor József, Béládi Miklós, Szabolcsi Miklós, Illés László nevét), mind a 2010-es évek környékén felfutó, alapvetően kultúratudományos szemléletű, részben társadalomtudományi szempontokat is mozgósító kutatásoknak köszönhetően. Bár érdeklődésük középpontjában nem a lapok állnak, a témában mégis alapvetőek a következő munkák: KONOK Péter, *A „Munka-kör” politikai, szellemi hátsországa*, *Múltunk* 2004/1., 245–257; SZOLLÁTH, *A kommunista aszketizmus esztétikája*; K. HORVÁTH Zsolt, *Mérei Ferenc. Peremhelyzet és a remény szocializmusa (1909–1945)*, I., Korall, Budapest, 2021, különösen 137–208. Kifejezetten a 365-ről lásd: DERÉKY Pál, *A magyar avantgárd irodalom = A magyar avantgárd irodalom (1915–1930) olvasókönyve*, szerk. Uő., Argumentum, Budapest, 1998, 21–45; ÉVA FORGÁCS – TYRUS MILLER, *The Avant-Garde in Budapest and in Exile in Vienna = The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines*, III., *Europe 1880–1940*, szerk. Peter BROOKER – Andrew Thacker – Sascha BRU, Oxford University Press, Oxford, 2013, 1128–1156.

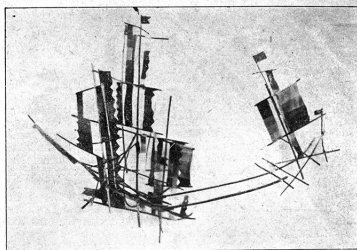
¹⁶ Maga Kassák egy 1955–1956-ban keletkezett szövegben így emlékezett: „Én is elhatároztam, hogy hazatérek. Előbb azonban hazaküldtem Tamás Aladárt, a Ma utolsó bécsi számának anyagaival, cikkeivel, kliséivel. Úgy állapodtunk meg, hogy Tamás Aladár (aki titkári teendőket végzett a lapnál), 365 címen új folyóiratot indít Budapesten (ellenem nem folyt eljárás), s ebbe a lapba kapcsolódom be hazatérésem után. A 365 tehát a Ma hazai változata volt. Ezért készült a Ma utolsó bécsi száma kisebb terjedelemben, olyan formában, amelyet itthon is használni lehetett. Biztosítani akartam lapjaim folytonosságát, s ez évtizedeken át sikerült is.” KASSÁK Lajos – PÁN Imre, *Izmosok. A modern művészeti irányok története*, Napvilág, Budapest, 2003, 232. Erről egy másik szemtanú részletesebben és lényegében Kassákkal összhangban beszámol: NÁDASS József, *Nebéz leltár*, I., Szépirodalmi, Budapest, 1963, 365–367. A fentieknek nem mond ellent, de saját szerepét némiképp hangsúlyosabbnak véli visszaemlékezésében: TAMÁS Aladár, *Akkoriban szüntelen fúj a szél*, I., Szépirodalmi, Budapest, 1976, 252–253.

¹⁷ Felelős szerkesztőként csak Tamás van megjelölve, a szerkesztőség címe pedig az ő Zoltán utcai belvárosi albérlete. A 365 levélpapírján azonban már Tamáson kívül L. Kassák is feltűnik mint „Direktor”.

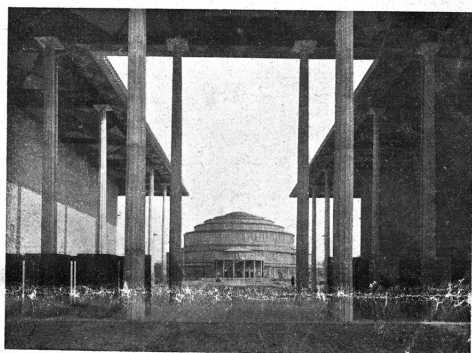
DAS JUNGE SCHLESISIEN

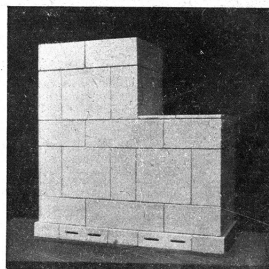
365

1. G. Hirschfeld-Protisch, Acquarell, 1925 — 2. Architekt B. D. A. Moritz Hadda, Bankhaus — 3. Heros Leistikow, Konstruktion II — 4. Max Berg-Ludwig Woshammer, Blick auf Messehalle — 5. Johannes Martens, Ofen — 6. Ernst May, Spielzeug — 7. Theo Effenberger, Tankstelle — 8. Johannes Martens, Ofen — 9. Ernst May, Spießschrank — 10. Architekt B. D. A. Moritz Hadda, Bankhaus, Kassenraum

365

AKTIVISTA FOLYÓIRAT

365 1925/2. KM.

nal legkésőbb 1924-től azon dolgoztak, hogy az egyre inkább elszigeteltségként érzékelt bécsi emigrációból Kassák mint az új magyar irodalom és művészet központi figurája hazatérhessen. Ennek érdekében Kassáknak párhuzamosan, egymástól nagyon különböző közegekben kellett magát újra felépíteni Magyarországon: mint politikailag veszélytelen állampolgárt a hivatalokban; mint a jelentős autodidakta

író a Nyugat által dominált irodalmi nyilvánosságban az *Egy ember élete* című önéletrajzi regényének közlésével; mint a munkáskultúra teoretikusát a Népszavában; mint modernista plakáttervezőt a kereskedelmi sajtóban és – mindenekelőtt – mint a „fiatal” írógeneráció összefogóját. Utóbbi törekvés természetes megjelenítési módja az irodalmi modernségben saját folyóirat indítása volt. A 365 Kassák első önálló platformja volt Magyarországon emigrációja kezdete óta, még akkor is, ha többszörös közvetítés útján, Simon Jolán szervezőmunkájának és a névleges budapesti szerkesztőnek, Tamás Aladárnak köszönhetően jelenhetett meg.

A 365 tehát egyrészt Kassák szimbolikus hazatérésének egyik eszköze volt. A lappal a magyarországi kulturális nyilvánosságban már létező diskurzusokhoz kapcsolódott, illetve újakat generált – ahogy erről később még lesz szó. A kiadvány ugyanakkor a kulturális gépezet megolajozása miatt is volt fontos, és ebben a két közvetítőnek, Simon Jolánnak és Tamás Aladárnak a közreműködése megkerülhetetlen volt. Olyan viszonyrendszerben kellett elboldogulniuk, amely lényegében ismeretlen volt számukra. Ugyanis, bár Kassák 1920 lelegején történt emigrációja és a 365 megjelenését is jelző 1925-ös év között látszólag nem telt el sok idő, mégis, ebben a rövid időszakban radikálisan megváltozott a társadalmi, politikai és gazdasági helyzet az országban, ideértve az irodalmi nyilvánosság szerkezetét, a lappiacot és a cenzurális viszonyokat. Ezalatt Kassákék korábbi terjesztési, finanszírozási, sajtóbeli kapcsolatai megszűntek, vagy jelentősen átalakultak. Az új viszonyokat eleinte az eredetileg nem annyira az irodalmi közegben, mint inkább a színháziban mozgó Simon Jolán nem ismerte, már csak azért sem, mert bár Budapest és Bécs között ingázott, hosszabb időt töltött az utóbbi városban, amelyet Kassákkal váltott leveleikben következetesen *hazának*, *otthonnak* nevezett. Hasonlóképpen tájékozatlan volt a Partiumból Budapestre költöző, de közben szintén hosszabb ideig külföldön élő, a 365 megjelenésekor mindössze huszonhat éves, kezdő költő, Tamás Aladár is. Ők ketten különös párost alkottak. Simon Jolán részben nevelte, oktatta,¹⁸

¹⁸ Kassák és Simon Jolán tudatosan törekedtek egy „fiatal” avantgárd csoport kinevelésére Magyarországon. Tagjai huszonéves férfiak voltak, akik Kassák ekkori lírájának hatása alatt álló költeményeikkel megkeresték a szerkesztőt. Kassákék egyrészt művészeti értelemben is indoktrínálták őket, másrészt szerkesztői, szervezői képességeiket is igyekeztek felmérni és ápolni annak érdekében, hogy később szerkesztési feladatokba is be tudják őket vonni. Tamás mellett ekkor olyan szereplőkkel voltak kapcsolatban, mint Kristóf Károly (ekkor az avantgárd témákkal egyébként gyakran foglalkozó Ma-Este című magazin munkatársa; *Mestersécpás* című kötetét később a Dokumentum adta ki); a filmes Gerő György, az avantgárd IS munkatársa, akinek többek között Simon Jolán szereplésével készült filmjéből jelentek meg szekvenciái a Dokumentumban; az IS-szerkesztő Pán Imre. Továbbá Erg Ágoston, aki a budapesti közeget megkerülve Máramarosziget, Kolozsvár, Szeged és Bécs között folytatott avantgárd költői és szerkesztői tevékenységet, többek között az eredetileg valószínűleg a 365 utódlapjának szánt Fundamentum szerkesztőjeként. Bécsben orvostanhallgató volt, és emellett Kassák köréhez csatlakozott. A művészpár a hazatérés időszakában a „fiatalokkal” kapcsolatban egyrészt illuzórikus és önáltató meglátásokat tett, másrészt részben instrumentalizáló, részben valószínűleg őszinte pedagógiai vágytól fűtött terveik voltak velük kapcsolatban. Így például lásd Simon Jolán vélekedéseit Kassáknak írott leveleiben az 1925–1926-os időszakban: „ha te itt lennél mellettük, sok mindent lehetne velük csinálni. Mert az a baj, hogy ezek a gyerekek egymást önfertözik” (PIM–KM archívuma KM-lev. 2063/39). Vagy máshol: „itt reményekkel várnak téged és ahogy én látom, ezeknek a fiataloknak még sokáig te fogod megszabni az útjukat” (KM-lev. 2063/64). Továbbá: „aztán én

sőt istápolta¹⁹ a nála egy generációval fiatalabb költőt – részben manipulálta. Ahogy Kassáknak is rendszeresen írta: „magamban nevettem” Tamáson,²⁰ „fel tudjuk őt használni”, „doppingolom őt”²¹ más szereplők ellen. Tamás Aladár pedig változó intenzitással foglalkozott a 365 ügyeivel, amelynek ugyan társszerkesztője volt, de amely lap egyre kevésbé ambicionálta. Igazi lendületet akkor kapott, amikor saját verseskötetét jelentette meg a lap kiadásában,²² valamint amikor az újsággal kapcsolatban, illetve azzal párhuzamosan pártmunkát végezhetett. Utóbbi területen már az 1927-től megjelenő 100% című kommunista újság kapcsán valóságos szervezőzseninek bizonyult, éles kontrasztban az 1925-ös 365-időszakkal, amikor passzivitása miatt Kassák és Simon Jolán egy idő után már egyáltalán nem tudott rá támaszkodni.²³

A lapszerkesztés gyakorlati módszereit Simon Jolán és Tamás Aladár próbaszerencse módszerrel dolgozták ki a 365 idején, és bár a rövid életűnek bizonyult lapot nem tudták stabilizálni, mind Kassák és Simon Jolán, mind Tamás az e kiadvány kapcsán kikísérletezett eljárásokra támaszkodott későbbi kiadványaik előállításakor. Egyrészt olyan területekről van szó, mint a nyomdai előállítás. Több kísérlet után a 365 idején kezdtek el újra dolgozni a Krausz Jakab és társa nevű kis nyomdák

beszéltem nekik arról, hogy hogyan kell csinálni fiataloknak lapot. A végén teljesen egy véleményen voltak velem” (KM-lev. 2063/115). (A levélközlések esetében egyes jellegzetes nyelvi megoldásokat megtartottam, de helyesírásukat a könnyebb olvashatóság kedvéért modernizáltam. Szöveghű közlésüket a kritikai kiadásban végezzük el.)

¹⁹ Így például: „[Tamás] most sehová sem jöhet, mert magas láza van... Hiszen, ha lehetne, én kiápolnám szvetterek és sörösüveg módszeremmel!”, Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/38.

²⁰ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/67.

²¹ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/69.

²² *A partok elindulnak* című verseskötetét először a 365 kiadásában publikálta, visszaemlékezése szerint azért, mert egy induló költő kötetének presztízst adott, ha az nem magánkiadásban, hanem valamely művészeti laphoz kapcsolódóan jelent meg. (TAMÁS, *Akkoriban szüntelen fúj a szél*, I., 274.) A borítót Kassák tervezte. Simon Jolán keserűen számolt be Kassáknak azzal kapcsolatban, hogy szemben a 365 ügyeivel, amelyeket Tamás elhanyagolt, saját kötetének terjesztésével kapcsolatban rendkívül aktív volt: „Hogy milyen nagyszerűen adminisztrálja ő a könyvét, csak látnád! Csodálkóznál! Bezzeg, nem úgy, mint mikor az estély [365-est] megszervezéséről van szó!” (Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/105), amit Kassák így nyugtázott: „biztosan a lap ügyekben azért nem csinál semmit se, hogy ilyen privát ügyre elrontsa az ismerőseit.” (Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925], KM-lev. 2031/5). Utólag megállapítható, hogy Kassákék helyzetértékelése helyes volt. Ugyanis Tamás a 365-tel való szakítás után újabb lendületet adott kötetének, amelyet az Új Föld kiadásában is megjelentetett, immár Bortnyik Sándor által tervezett borítóval. Ennek a változatnak az egyetlen általam ismert, feladatlan példányát a The Museum of Modern Art Drawings and Prints osztálya őrzi (ponatlan könyvészeti leírással), lásd: <https://www.moma.org/collection/works/166255>. (Utolsó letöltés: 2023. június 1.)

²³ Simon Jolán például így írt erről Kassáknak: „[Tamás] valóban egy apszolút [sic!] megbízható, becsületes fiú, de szervező munkára aztán egyáltalán nem lehet használni őt se” (KM-lev. 2063/67). Vagy: „segíteni nem segít most senki, mert Pápa és Tamás is egész nap irodában vannak” (KM-lev. 2063/35). Tudniillik Pápa József és Tamás Aladár is sok más korukbeli kommunistaéhoz hasonlóan irodai munkából éltek. Másból: „A Tamás se valami erős legény. Itt folyton csak kétségbe van esve az emberektől. Mondtam neki, hogy ott a wieni szektában [a bécsi emigrációs közegben] könnyű volt neki, de hát így nem lehet semmit csinálni!” (KM-lev. 2063/39). Ismét másból: „[Tamásnak] egy szikra szervezőereje nincs. Irtózik valahova elmenni, valakivel beszélni” (KM-lev. 2063/74). Valamint „Tamást a világon semmire se tudom használni, el se viszem sehová, mert egész nevenségesen viselkedik. Szégyellem magam miatta” (KM-lev. 2063/85).

val,²⁴ amely szakértelemmel és odafigyeléssel tudott foglalkozni a hangsúlyos vizualitással, a szövegtestbe tördelt reprodukciókkal és az egyéni tipográfiai megoldásokkal megjelenő avantgárd lapokkal.²⁵ A kialakult szoros kapcsolatot mi sem jelzi jobban, mint hogy a nyomda nemcsak Kassák későbbi avantgárd újságjait és egyéb publikációit, köztük az 1926-os, összegző jellegű *Tisztaság könyve* című antológiát, hanem majd a Tamás által később szerkesztett, Kassákkal rivális, majd ellenséges Új Föld, illetve 100% című lapot is nyomtatta. A bizalmi viszony nem korlátozódott a kivitelezésre. A nyomda adott esetben hajlandó volt példányokat átadni a megrendelőnek, még mielőtt – a korabeli eljárásrendnek megfelelően – az ügyészségre benyújtotta volna őket cenzúráztatásra.²⁶ Ennek azért volt jelentősége, mert a munkatársak így tudták terjeszteni kiadványaikat az esetleges hatósági elkobzást megelőző néhány napban, ami bár végül nem következett be a Kassák-kiadványok esetében ebben az időszakban, minden lapszám nyomása után tartani lehetett tőle. A Krausz-féle nyomda emellett részben hitelre dolgozott Kassákéknak, ami egyébként bevett gyakorlat volt a korszakban, de szintén bizalmi kapcsolatot feltételezett. A lapok így lényegében utófinanszírozással jelentek meg, részben baráti kölcsönöknek, részben a nyomdai hitelnek köszönhetően, amely kintlévőségeket az eladott lapszámokból igyekeztek visszafizetni.

Másrészt Kassákék a 365 kapcsán kezdték el újragondolni a lapok finanszírozási és terjesztési modelljét.²⁷ A 365 részben még a Mához hasonlóan az emigráns, avantgárd közegnek szólt,²⁸ részben viszont már magyarországi polgári közönséget célozott.²⁹ Simon Jolán avantgárd és modernista költőkön és kritikusokon keresztül,

²⁴ Az 1920-as évekbeli *Budapesti Czim- és Lakásjegyzékek* alapján a Krausz J. és Társa kő- és könyvnyomda társtulajdonosai Krausz Jakab és Haan Albertné, született Ungár Szidónia voltak. Az üzlet az V. kerület, Falk Miksa u. 15. pinchelyiségében működött. Az épület ma is áll.

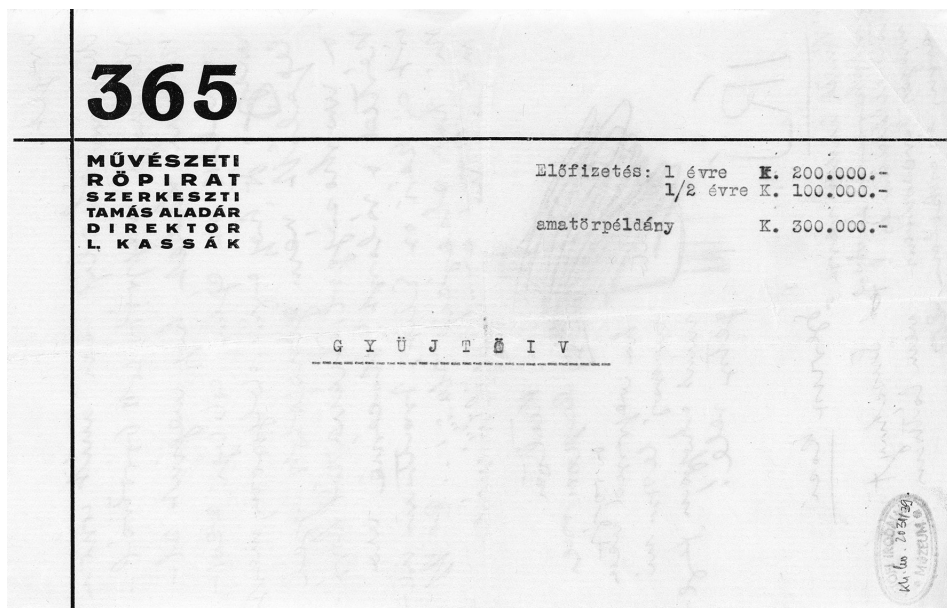
²⁵ A nyomdai kivitelezésről részletesen ír Simon Jolán, aki a 365-időszaktól kezdve a szedőteremben kísérte figyelemmel a mindenkor Kassák-kiadványok előállítását. A számos utalás közül lásd például: „a nyomásnál végig ott ültem a gép tetején régi szokás szerint, és ügyltem, hogy szép legyen”. Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. április 3. után], KM-lev. 2063/74.

²⁶ Simon Jolán tájékoztatta Kassákot az eljárásról: „Ünnep előtt nem küldhetek neked egy példányt se, mert Krausz [a nyomdász] nem mer kötöttet cenzúra előtt kiadni kezéből. Mert ezt már terjesztésnek veszik, mondja ő. Most úgy egyeztünk meg, hogy ha készen lesz mind, én valakivel érte megyek ő átadja nekem. Az egészet átadás után azonnal fölküldi a kötelező példányokat, az ügyészségre.” Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. május 23.], KM-lev. 2063/131.

²⁷ A források alapján meglehetősen pontos képet kaphatunk a példányszámok és a terjesztés kérdéséről. A lap első számát ötszáz példányban állították elő, ami egyáltalán nem számított kevésnek (TAMÁS, *Akkoriban szüntelen fúj a szél*, I., 263.). Simon Jolán ezeket részben személyesen terjesztette, részben különböző könyvkereskedőknek adta át, akik azonban alig tudták értékesíteni az újságot. Lásd: Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1925. július 3, KM-lev. 2063/59 és Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. május], KM-lev. 2063/73. A lapot emellett vidéki városokba is kiküldték érdeklődők számára posta útján (erről lásd: KM-lev. 2063/76), illetve Bécsen keresztül határon túliakhoz is eljuttatták, így Romániából több előfizetőre utalnak (KM-lev. 2063/59), a visszaemlékezések emellett felvidéki és délvidéki olvasóközönségre is céloznak.

²⁸ A kérdésről újabban, részletesen lásd: SZEREDI Merse Pál, *Kassákizmus – A MA Bécsben (1920–1925) = Művészet akcióban*, 105–140.

²⁹ A polgári közönség megszólítása ekkor Simon Jolán számára magától értetődő volt, míg Tamás Aladárnak ez már ekkor meghasonlást okozott – utólag érthető módon, lásd erről később. Simon Jolán

A 365 gyűjtőíve. KM-lev. 2031/39.

gyűjtőívek segítségével igyekezett előfizetőket szerezni a lap számára, és ugyanezekben a szereplőkön keresztül – akik általában újságíróként is dolgoztak – próbált reklámmot csinálni az újságnak „kommunikék”, vagyis rövid lapismertetőket íratásával.

A terjesztés a nyilvánvalóan a polgári kultúrához kötődő belvárosi kávéházakban és könyvesboltokban történt³⁰ (ezek közül kiemelkedő jelentősége volt a modern művészetre specializálódott, magát gyakran avantgárd vizualitású plakátokkal és kirakattervekkel hirdető, előadóhelyként is funkcionáló kis Andrassy úti könyvesboltnak, a Mentornak).³¹ Emellett kísérletet tettek a kiadvány újságosstandokon történő, tehát

a 365-est kapcsán így írt Kassáknak: „Mondtam is a Tamásnak az előadás után, mikor összenéztünk, hogy kik jöttek el, és megállapítottuk, hogy mind az én ismerőseim voltak, mondtam neki – látja, Tamás ezért van szükségünk arra, hogy emberekkel hülye emberek kispolgári, fél és egész demokrata és mindenféle más emberekkel érintkezzünk. Igazat adott. De különben sokat szokott ezen tusakodni.” Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. április 3. után], KM-lev. 2063/74.

³⁰ Ehhez Simon Jolán külön reklámanyagot nyomtattatott, amelyen a lap címszalagja és tartalomjegyzéke szerepelt. Lásd: Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. március], KM-lev. 2063/70.

³¹ Egy 1925 márciusi, tehát a 365 megjelenését pár héttel megelőző levélből kiderül, hogy Simon Jolán az osztrák költő és képzőművész Hans Suschnyval (aki sajtójogi okokból a bécsi Ma hivatalos szerkesztője is volt) „modern magyar folyóiratokból álló” kirakatot tervezett az Andrassy úti Mentor könyvesbolt kirakatába. Eredetileg kizárólag a 365-öt kívánták szerepeltetni, ám a könyvkereskedő igényeit figyelembe véve végül a lap csupán „dominált” a kirakatban, amely mellett más, rivális újságoknak is szerepelniük kellett, így a Magyar Írásnak is. Lásd: Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. március], KM-lev. 2063/70. A kirakat végül április 13-ra készült el, lásd CsAPLÁR Ferenc, *A Mentor könyvesbolt 1922–1930*, Kassák Múzeum, Budapest, 1996, 2. A Mentorról mint az avantgárd művészet katalizátoráról forrásfeltáró tanulmányt közölt továbbá: LENGYEL András, *A modernizmus magyar műhelye. A Mentor könyvkereskedés története (1923–1929)* = *Uó., Útkeresések. Irodalom- és művelődés-történeti tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1990, 34–67.

széleskörű terjesztésére is, azonban az engedélyt nem kapták meg az állami Általános Beszerzési és Szállítási Részvénytársaságtól, valószínűleg Kassák ekkori reputációja miatt.³² A lapot tehát elsősorban a polgári kultúra infrastruktúráján keresztül terjesztették, összhangban egyébként az újság szerkesztőségi közleményeivel és metaszövegeivel, amelyek az irodalmi mező autonóm pólusán pozicionálták a lapot.³³

A szervezői munka nemcsak Tamás helyzetét erősítette a budapesti irodalmi életben, akinek efféle ambícióira egyébként Kassák és Simon Jolán is apelláltak, hanem Simon Jolánét is. Ő a szervezési-szerkesztési munkában részben Kassák budapesti nagyköveteként működött, tehát az ő megbízásait teljesítette, az ő nevében tárgyalt. Ugyanakkor fokozatosan növelte a saját ágenciáját is, részben abból következően, hogy a Kassákkal levelezés útján, illetve a két városban más ügyek miatt utazó rokonok és avantgárd szerzők közvetítésével zajló kommunikáció akadozott, és ez a típusú kapcsolattartás egyébként is alkalmatlan volt arra, hogy kövesse a lapszerkesztés komplex és dinamikus folyamatát. Simon Jolán gyakran improvizált, és hozott gyors, önálló döntéseket – ez akkor is igaz volt, ha ezekkel kapcsolatban utólag gyakran bizonytalanságát fejezte ki Kassák felé, illetve ha ez a működésmód konfliktusforrás is volt kettejük között. Továbbá Simon Jolán intenzíven részt vett a budapesti kávéházi, újságírói életben, e jelenlét során – amelyet ő leveleiben egyértelműen munkaként írt le – egyre sűrűbbre szötte kapcsolati hálóját a budapesti kulturális élet szereplőivel, és saját jogán is respektust szerzett ezekben az egyébként az akkori kulturális kódrendszer szerint férfias közegekben. Ennek is köszönhető, hogy erőfeszítéseit az 1920-as évek derekán több pályakezdő (avantgárd) költő megörökítette, ide sorolható József Attila két változatban fennmaradt *Simon Jolán* című verse a *Két vázlat* részeként, Nádass József s. j. című műve a *Megy körben az arc* című 1927-es kötetében, illetve Vajda Sándor *Vers (Simon Jolánnak)* című 1925-ös szövege a *Mában*. Ezekben a változó színvonalú hommage-okban közös, hogy Simon Jolánt a mozgalom önfeláldozó anyjaként metaforizálták, és így amellet, hogy tisztelegtek előtte, normalizálták is az általa végzett láthatatlan, önkizsákmányoló munkát. A 365-ben neki szentelt oldalpár az ekkor Bécsben élő Major Henrik által rajzolt portréval és Kassák két, leginkább szerelmes versnek mondható számozott költeményével szerencsés kivételnek tekinthető, amelyet a levelezés tanúsága szerint Simon Jolán jó szívvel vett.³⁴ A frontális arckép nem anyafigurát vagy szervezőt, hanem fiatal színésznőt

³² Egy levél tanúsága szerint Simon Jolán elküldte Tamás Aladárt az Általános Beszerzési és Szállítási Rt.-hez, hogy elintézzze a 365 terjesztését, ami, mint írja, „jó volna, ha sikerülne, mert az ő bódéjukkal tele van a város és lapokat leginkább ott vásárolnak az emberek.” Ők azonban valószínűleg nem vállalták az ekkor még emigráns Kassákhoz kötődő lap terjesztését. A fentiekről tájékoztat: Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. május], KM-lev. 2063/73 és KM-lev. 2063/76. Utóbbi levél szerint: „Gerő [György?] látta a minisztériumban az állítólagos kitiltást azzal a megjegyzéssel: Kassák, aki tudvalevőleg a proletariátus forradalmi költője, szintén ír a lapba.”

³³ Arról, hogy miként felelhetnek meg egymásnak a különböző társadalmi alrendszerekben zajló, de hasonló, vagyis „strukturálisan homológ” mozgások, lásd: Pierre BOURDIEU, *La Distinction. Critique sociale du jugement*, Les Editions de Minuit, Paris, 1979.

³⁴ „Még egyet: nagyon meglepődtem és boldog voltam, hogy így gondoltatok rám, és hozod a képem a 365-ben. Akkor se tudtam aludni egész éjjel az izgatottságtól.” Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. április 3. után], KM-lev. 2063/74. A rajz eredetije újabban egy magángyűjtőnél bukkant fel.

SIMON JOLÁN

AZ ELSŐ MAGYAR DADAISTA ELŐADÓ

FILM

A film tulajdonképeni szférája a „mozgatott” tér, a „mozgatott” sík, a „mozgatott” vonal szférája.

Mozgatott; vagyis tér, sík, vonal, sokszor és egymásután.

E tér nem architektónikus vagy plasztikus, hanem időbeli, vagyis a fény minősége és mennyisége (világosság, homály, szín) változása által fénytereket képez, melyek nem térfogatok, hanem ép csak az egymásután következőség által teszik térré azt, ami, ha az időfolyását megszakítanák, csak sík, vonal, pont volna.

Ennyit a fénytér keletkezésének módjáról, a keletkezett karakteréről a következőket:

A folyamat, mint egész, először a minőséget, az időt tartalmazza azáltal, hogy benne a részletek (ritmus és ellenritmus) szintétikusan olyképp organizáltak, hogy az egész beosztható. Ez az időegység úgy viszonylik a térhez, mint a téregység a síkhoz.

Az adott feladat tehát: a feszültségi folyamatot, mely a fénytérhez vezet, az egész fölépítésében alappá kell tenni, úgy hogy ne a téregységek közönséges összegeződése keletkezzen, hanem új minőség.

HANS RICHTER

MAJOR Henrik, *Simon Jolán, az első magyar dadaista előadó*, 365 1925/1. KM.

Simon Jolánról nőttörténeti megközelítésben lásd: FÖLDES Györgyi, „A pódium akrobatája”. *Simon Jolán előadó-művészete = Uő, Akit „nem látni az erdőben”. Avantgárd nőírók nemzetközi és magyar kontextusban*, Balassi, Budapest, 2021, 152–170.

mutat, aki a kapitálissal szedett képalírás szerint „az első magyar dadaista előadó.” A 365 foglalkozott a performatív művészetekkel, így a közlemény ebben a tekintetben illeszkedett a 365 profiljába. A Simon Jolán által művelt szavalóest mint műfaj az újság mellett a másik fontos médiumot jelentette az avantgárd költészet magyarországi megismertetésében és interpretációjában.³⁵

A diskurzus kérdése

Elmagyarázni az avantgárdot és a szintézis dokumentálása

Összhangban azzal, ahogy a lap munkatársai feltérképezték a magyarországi művészeti termelés viszonyrendszerét, kiadványukkal diszkurzív értelemben is csatlakozni próbáltak az itthoni kulturális beszédrendhez. A Bécs és Budapest között szerkesztett 365 első, 1925. áprilisi száma láthatóan arra tett kísérletet, hogy a nemzetközi és a magyar avantgárd horizontját közelítse egymáshoz. A kiadvány első számában kirajzolódó koncepció szerint a lap a feltételezett elszigeteltségben élő, elképzelt magyarországi olvasók számára mutatta be és magyarázta el a legújabb avantgárd művészeti fejleményeket. Az avantgárd irányultságra már az egyébként az általában képzőművészek által szerkesztett, nyomdatechnikai *trouville*-okkal operáló nemzetközi lapokhoz képest rendkívül szerény kivitelű füzet arculata is utal. Bár az országba csak esetlegesen jutottak be a Bécsben szerkesztett és Magyarországról kitiltott *Ma* számai, ha más nem, ez és a Kassáktól közölt két számozott költemény orientálhatta az olvasót azzal kapcsolatban, hogy mi a folyóirat forrásvidéke. Az talán kevésbé lehetett nyilvánvaló a nem beavatott magyarországi olvasóknak, hogy a versek és versfordítások szerzői, ahogy a képzőművészek is, szinte kivétel nélkül megjelentek már a *Mában*, illetve ahhoz kötődő antológiákban, válogatásokban. Mindenesetre a művekhez több elméleti szöveg kapcsolódik, amelyek funkciója ebben az esetben kevésbé a művészeti kiáltvány, mint inkább az edukáció, a használati utasítás volt annak érdekében, hogy az olvasók ki tudják alakítani a művekhez megfelelőnek gondolt befogadási stratégiát.

Első pillantásra teljesen más képet mutatott a 365 második száma, amely arculatában és tartalmában nemcsak hasonlított a bécsi *Mára*, hanem ténylegesen Bécsben nyomtatott *Ma*-szám is volt, leszámítva a borítót. A Bécsben szerkesztett *Ma* ugyanis ki volt tiltva az országból az 1920-as években, ezért a lapot csak álcázva tudták

³⁵ A 365 lapszám bemutatóját is egy esttel kötötték volna össze, azonban egy metszet későn érkezett meg Bécsből Kassáktól, a lap nyomdai kivitelezése így késlekedett. Emiatt végül az esemény lezajlott a lapszámhoz kötődő programmal, de az újság bemutatása nélkül (bár annak beharangozásával) 1925. április 3-án a Függetlenségi 48-as és Kossuth Párt Dob utcai helyiségében. Simon Jolán mások művei mellett Ion Vinea verseiből szavalt, akit Tamás Aladár ismert meg Bukarestben, majd fordított is tőle. Az esten 40–50 példány eladására számítottak volna. Lásd: Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. április 3. után], KM-lev. 2063/74 – a levél fejlécén már a 365 szerepel. Az estről és a jövőbeli 365 tervezett tartalmáról részletesen beszámol: M. L., *Dadaista és aktivista előadás*, Világ 1925. április 4., 10. Ezen kívül május 31-re is terveztek egy „nagy előadó ester” Simon Jolán, Szabados Pirooska, a zenész-zeneszerző Kadosa Pál és Hont Ferenc részvételével. Nincs információnk arról, hogy az esemény végül valóban létrejött-e. Lásd: Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. március], KM-lev. 2063/70.

1. G. Hirschel-Protsch, Aquarell, 1925 — 2. Architekt B. D. A. Moritz Hadde, Bankhaus — 3. Hans Lohstörke, Konstruktion II — 4. Max Borg-Ludwig Mooshammer, Blick auf Messehalle — 5. Johannes Martens, Olen — 6. Ernst May, Spielzeug — 7. Theo Effenberger, Tankstelle — 8. Johannes Martens, Olen — 9. Ernst May, Spatschrank — 10. Architekt B. D. A. Moritz Hadde, Bankhaus, Kassenraum

Ma 1925/3-4. KM-2525.

behozni Magyarországra, esetenként eltérő címlappal.³⁶ A 365 második számát (amely a Ma utolsó száma is volt egyben) Bécsben nyomtatták kétféle címlappal: a Máéval, valamint „aggyusztált” 365 borítóval.³⁷ Kassák a 365 – a terjesztés és így

³⁶ A Ma máskor Kortárs-címlappal is bejutott az országba. A behozatal és terjesztést megtiltó rendeletek a következők voltak: Igazságügyi Közlöny 1922/7., 375; Belügyi Közlöny 1922/34., 1533; „M. kir. belügyminiszternek 195.700/1925. B. M. számú kör-rendelete. A kitiltott külföldi sajtótermékek jegyzéke, Belügyi Közlöny 1925/26., 553–563. Lásd továbbá a kapcsolódó dokumentumokat: *A cenzúra árnyékában*, szerk. MARKOVITS Györgyi – TÓBIÁS Áron, Magvető, Budapest, 1966.

³⁷ „Lapokat okvetlenül küldj, itt mi majd megaggyusztáljuk 365re”. Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/40.

a bevételek szempontjából kudarcos – első számából okulva így gondolta csökkenti a lap előállítás költségeit. Ezt elképedve vette utólag tudomásul a 365 költészeti anyagért felelős budapesti társszerkesztője, Tamás Aladár.³⁸

A széthulló 365-szerkesztőség lapjának második száma tartalmában rendkívül heterogénnek mutatkozott, bár továbbra is hangsúlyos volt a 365-öt közösen szerkesztő Tamás Aladár és Kassák Lajos jelenléte. A 365 első számához hasonlóan mindketten asszociatív, allegorikus alakokat és megszemélyesített természeti erőket felvonultató, a mesék narratív szerkezetét megidéző, de összességében nehezen rögzíthető jelentésű, álomszerű, szabad formában írott, számozott költeményeket közöltek. Mellettük Illyés Gyula is szerepelt az általa az előző számban fordított francia szürrealisták nyilvánvaló hatása alatt álló verssel.³⁹ A lapszámban közölt költeményeket is értelmezte Németh Andor *Az eldologiasodás és az új művészet* című művészetelméleti esszéjében, aki az akkori munkásmozgalmak költészethez rendelt emancipatorikus vagy agitációs funkciójánál jóval radikálisabb javaslatot tett. Az ekkor széleskörűen hozzáférhető marxizáló beszédrendet megkerülve Marx szövegeinek újraolvasása nyomán a kapitalista elv拉斯ztások⁴⁰ meghaladásának potenciálját tulajdonította az „új versnek”, vagyis a lapban is közölt avantgárd irodalomnak.⁴¹ A költemények és az azokat teoretizáló, az eldologiasodást középpontba állító szöveg feltűnő kontrasztban állt a lapban bemutatott wrocławai német funkcionalista csoport ambíciójával, amely a Ma/365 utolsó számában többek között egy bankenteriór és egy hirdetőoszlop kortárs dizájnját is közzétette. A lapszám kísérletet sem tesz a feszültség feloldására. A mágikus, elv拉斯ztásokat megszüntető költészet, valamint a funkcionalista dizájn közötti feszültséget később a Kassák-féle Dokumentum, illetve a laphoz kapcsolódó elméleti szövegcsoporthoz tárgyalta, ha nem is oldotta fel véglegesen.⁴²

A két háború közötti sajtótörténeti kutatások empirikus tapasztalata alapján az irodalmi és művészeti lapok két legnyilvánvalóbb válságtünete, ha feltűnően megnövekszik a folytatásban közölt regények aránya; illetve, ha a lapszámokat egyre inkább más szerkesztőségektől készen kapott anyagok újraközlésével töltik ki. Előbbire példa a Nyugat 1920-as évek közepi működése,⁴³ utóbbira pedig a Ma, a 365, illetve a Dokumentum utolsó száma, amelyben elsőprő arányban a fent említett fiatal

³⁸ TAMÁS, *Akkoriban szüntelen fújta a szél*, I., 275–277.

³⁹ Ő maga egyébként kritikus volt a 365-tel kapcsolatban, ugyanakkor Párizsból való visszatérését tervezgetve célszerűnek vélte minél többféle magyar avantgárd lapban megjelenni. Mindez kiderül Szegi Pállal folytatott 1925-ös levelezéséből, amelynek egy részét közli: SZEGI Pál, *Játék és lelkiismeret. Válogatott írások*, vál., szerk., bev. SZÉCHENYI Ágnes, Argumentum, Budapest, 2001, 334–351.

⁴⁰ A gondolatot Marx *A tőke* első kötetében is kifejti, amely könyvet Németh – szemben Tamással – olvasott. Lásd: LENGYEL András, *A törvény és az üdv metszéspontjában*, Nap, Budapest, 2007, 115.

⁴¹ A szöveget Németh Andor más, ezekben az években született költészetelméleti írásainak kontextusában tárgyalja: TVERDOTA György, *Németh Andor: Egy közép-európai értelmiségi a XX. század első felében*, I., Balassi, Budapest, 2009, 101. A koncepció legismertebb változata Némethtől: NÉMETH Andor, *Kommentár*, Dokumentum 1926/1., 6–12.

⁴² BALÁZS Imre József, *A szürrealizmus története a magyar irodalmi mezőben*, Ráció, Budapest, 2021.

⁴³ A Nyugat 1920-as évekbeli válságáról és megújulásáról lásd: KOSZTOLÁNCZY Tibor – NEMESKÉRI Erika, *A Nyugat szerkesztősége az 1920-as években = Tessék színt vallani. Osvát Ernő szerkesztői levelezése*, kiad., jegyz., kísérő tanulmányok UőK., II., Gondolat – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2019, 1347–1354.

sziléziai német funkcionalista csoporttól származó reprodukciók és eredeti nyelven közölt elméleti szövegek szerepeltek.

A Kassák-folyóiratok esetében a wrocławi (breslaui) csoport anyagainak bőséges közlése konzervfunkciót töltött be. Ez nem szembetűnő, hiszen Kassák tapasztalt szerkesztőként lapjainak lefelé ívelő szakaszában is ügyelt kiadványainak koherenciájára. A bécsi Ma korábban is több különszámot szentelt egy-egy irányzatnak vagy akár művésznek, és a nemzetközi avantgárd csoportok gyakran idegennyelvű bemutatása a Dokumentumban is többször előfordult. Kassák ugyanígy nemzetközi referenciáiban sem ragaszkodott a később kanonizálódott, az avantgárd hálózaton belül centrálisnak tekinthető csoportok ismertetéséhez. A wrocławi funkcionalisták bemutatása éppenséggel illeszkedett a mindenkori Kassák-lapoknak ahhoz a közlési stratégiájához, amely szerint a lap „intraperiferiális” kapcsolatok építésére is törekedett.⁴⁴ Ennek értelmében szívesen mutatta be az Osztrák–Magyar Monarchia utóállamainak feltörekvő, sokszor addig csak lokális hatókörű művészeti kezdeményezéseit, így például Friedrich Kiesler bécsi riválisának, Männer E. Károlynak a színművészettel kapcsolatos szövegét a 365 első számában.⁴⁵ Megjegyzendő, hogy a sziléziai kapcsolat feltehetően itt sem közvetlenül, hanem az őhozzájuk hasonlóan a centrálisnak számító Bauhausban végzett Molnár Farkason keresztül jöhetett létre.⁴⁶ Szerepeltetésük a lapban az üzleti fenntarthatóság miatt volt ekkor életbevágó a Ma/365 számára: a források alapján egyértelmű, hogy a wrocławiak a közlésekért cserébe a példányok egy részét eleve megvásárolták teljes áron, és így terjesztették tovább.⁴⁷

A pozíciók kérdése

A 365 mint a „fiatalok” lapja és az avantgárd almező polarizálása

Ha a Ma utolsó évfolyamának dinamikáját nézzük, akkor is nyilvánvaló, hogy a lényeg nem a sziléziai csoport láthatóságának növelése volt, hanem minden más, ami a lapban szerepelt. A Ma utolsó számában, amelynek mutációja egyben a 365 második száma is, egy Kassák körül csoportosuló új költőgeneráció lépett színre. Ha a lapszám egyetlen hangsúlyos állítását kellene rekonstruálnunk, akkor az a magyarországi avantgárd almezőn történő helyfoglalásra vonatkozna, amely szerint Kassák és a körülötte csoportosuló fiatalok képviselték a valódi avantgárd művészetet, míg a tőlük függetlenül működő budapesti csoportok csupán epigonok és dilettánsok voltak.⁴⁸

⁴⁴ Emanuel MODOC, *Internaționala periferiilor. Rețeaua avangardelor din Europa Centrală și de Est*, Muzeul Literaturii Române, București, 2020; KAPPANYOS András, *Izmosok az aktivizmusban – aktivizmus az izmosok között*, Literatura 2010/2., 103–112.

⁴⁵ SZEREDI Merse Pál – GALÁ CZ Judit, *Párbuzamos avantgárdok Bécsben. Látletel Kassák és Kiesler kooperációjának hiányáról* = József Attila, Bécs és a századelő művészete, szerk. GINTLI Tibor – PESTI Brigitta – TVERDOTA György – VERES András, L'Harmattan, Budapest, 2020, 197–212.

⁴⁶ Az összefüggésre Szeredi Merse Pál hívta fel a figyelmem.

⁴⁷ Erről beszámol Nádass József a következő kötetben: *Búvópatakok: a két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársainak emlékezései*, s. a. r. M. PÁSZTOR József, PIM – Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1976, 68; NÁDASS, I. m., I., 366.

⁴⁸ A budapesti avantgárdról körképet ad az azonos című alfejezetben: TVERDOTA György, *Gondoljatók meg, proletárok*, I., *Az ifjú József Attila*, Osiris, Budapest, 2021, 588–591.

Ezzel a vélekedéssel hangsúlyos helyen, már a 365 első számának első cikkében, egy demonstratív, a szimbolikus helyfoglalást bejelentő vezércikkben is találkozhatunk. Ebben a szerző mind az esztétikailag konzervatívnak ítélt Nyugattal, mind az 1920-as években Budapesten működő, szélhámosnak bélyegzett avantgárd csoportokkal szemben a „fiatalok” egyedül hiteles fórumaként pozicionálta a 365-öt. Akár a „fiatalság” és az „új művészet” normatív használata is elhárulhatta, hogy a cikket jegyző Kollár Imre mögött valójában Kassák Lajos áll, aki ezekben a hónapokban több, ugyanezre a retorikára felhúzott programszöveget jelentetett meg a magyar irodalmi nyilvánosságban,⁴⁹ bár az irodalmi generációk előíró, értéktulajdonító használata természetesen széleskörűen elterjedt volt.

A Ma/365 már nyilvánvalóan magyarországi közönségnek szánt konfrontatív, a fenti szöveghez hasonlóan a magyar avantgárd szcéna polarizálását szolgáló közleményekkel zárult. A bécsi lap és budapesti változata az összes lehetséges avantgárd riválissal szemben támadást indított. Kassák a feltörekvő budapesti Zöld Szamár csoportot marasztalta el, amely dada és az attól egyébként nem idegen varieté elemeket vegyített. Kirohanásában szélsőségesen opportunistának bélyegezte a társulatot. Kassák régi munkatársa, az egyébként szintén leendő Dokumentum-munkatárs Nádass József az ekkorra már relatíve nagy múltúnak számító, az avantgárd elemeket az uralkodó magyar költészeti köznyelvbe ágyazó Magyar Írással szemben tett közzé pamfletet. A 365-öt, az 1920-as évek első Budapesten terjesztett Kassák-lapját tehát nehéz másként értelmezni, mint a magyarországi avantgárd almező uralására benyújtott igényként.⁵⁰

Az olvasók kérdése

*A munkáskultúra avantgárd újraértelmezésének két modellje
(az Új Föld és a 100%, valamint a Dokumentum és a Munka)*

Tamás Aladár, a 365 társszerkesztője volt az egyik fiatal, akinek ezt a Kassák által elsősorban vitacikkekben, antológiákban és Ma-különszámokban megkonstruált új művészi mozgalmat képviselni kellett volna (az újművészetet a korban egybeírva,

⁴⁹ Kassák 1925-ben egy „Kedves Tamás Aladár” kezdetű, tehát szerkesztőtársának címzett, de a nyilvánosságnak szánt fikatív levelet is fogalmazott, amelyben a Nyugat elszürkülését abból vezette le, hogy a lap nem dolgozott ki szisztematikus kritikai nyelvet és szempontrendszert, amely lehetővé tenné saját megújítását. A dokumentum két változatban fennmaradt a Kassák Múzeum gyűjteményében KM-lev. 2034 és KM-an. 741 leltári számon, de végül nem jelent meg. Ennek okairól beszámol: Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925], KM-lev. 2031/19. Jellemző módon a Dokumentum megszűnése után észrevételeit kidolgozottabb és kíméletesebb formában, ugyanakkor a levélformát megtartva közvetlenül Osvátnak címezve is megfogalmazta: Kassák Lajos, *A hiányzó kritika. Nyílt levél Osvát Ernőhöz*, Korunk 1927/12., 837. Ugyanebben az évben a Nyugatban sorozatot jelentetett meg irodalomkritikákból.

⁵⁰ Hogy mennyire nem utólagos spekulációról van szó, azt egyebek mellett bizonyítja a következő, Simon Jolántól származó beszámoló, amelyben Palasovszky Ödön vélekedését idézi: „Palasovszky nagyon föl van húzva a kritikáért. Milyen naiv és romantikus írás, mondja. Ő csak azt sajnálja, hogy te ilyenekkel kompromittálod magad, de persze azért megérti – te félsz, hogyha haza jössz, túl sokan lesztek.” Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/73.

jelentéssűrítő összetett szóként is használták, és nagyjából az avantgárdot értették alatta). A szerepre több szempontból is alkalmasnak tűnhetett Kassák számára, bár Tamás elképzelései a kezdetektől fogva eltértek attól, amit Kassák politika és művészet kapcsolatáról gondolt, és emiatt később el is távolodtak egymástól. A húszas éveinek elején járó költő a Nyugat és az 1921-től Budapesten Kassáktól függetlenül indult Magyar Írás körüli rövid bolyongás után éveken keresztül saját folyóiratot akart alapítani, ami végül ebben az időszakban nem valósult meg.⁵¹ Ehelyett 1922-től viszonylag rendszeresen publikált a Mában verseket, versfordításokat és ismertetések. Ezeket eleinte a magyar politikai rendőrségtől tartva már ekkor – a témánk szempontjából érdekes – „365-ös költő” álnéven tette közzé. A Ma körét érintő több szkizmat követően a folyóirat legfiatalabb generációjának tagja volt. Versei megjelentek abban a reprezentatív versválogatásban is, amely a Der Sturm 1924-es, részben a Ma bemutatásának szentelt számában kapott helyet. Tamás a közvetítő szerepre azért is volt alkalmas, mert fiatal kora miatt nem vett részt a Tanácsköztársaság eseményeiben, így nem volt rovott politikai múltja, tehát rendelkezett útlevéllel, emellett viszonylag szabad mozgást biztosító polgári állásban volt, egyébként Kassák más közeli munkatársaihoz, így például Nádass Józsefhez hasonlóan. Az őt alkalmazó műszaki cég küldte ki hónapokra többek között Bécsbe is, ahol Tamás szorosabb együttműködésbe lépett Kassákkal. Képzettségének és partiumi származásának köszönhetően a német, a francia, az olasz és a román avantgárd költészetéről is elsőkézből tájékozódott. Nemzetközi kapcsolatait Kassáktól függetlenül, közvetlenül is építette. Így például 1924-es bukaresti kiküldetése során megismerkedett Ion Vineával, aki összekötötte őt honfitársával és korábbi kollégájával, az ekkor már hírességnek számító, Párizsban dolgozó dadaista Tristan Tzarával. 1924 és 1925 között majdnem egy évet Párizsban töltött, ahol Illyés Gyulához és Szegi Pálhoz hasonlóan rendszeres kapcsolatba került az alakuló francia szürrealizmus legfontosabb képviselőivel, akikről fordított is.⁵²

Azonban Tamás Aladár tétjei már akkor különböztek Kassákéitól, amikor több éves előkészítő munka után elvállta a 365 társszerkesztését. Tamás természetesnek vette, hogy ha az érem egyik oldala a konvencionális poétikákat felforgató avantgárd, akkor a másik oldala a kommunista ideológia. Ugyanakkor sem avantgárd és kommunizmus kapcsolatát nem sietett tisztázni, sem politikai tájékozódását nem mélyítette el. Bár szinte az egész biennio rosso alatt, vagyis 1919–1920-ban a de facto

⁵¹ Erről visszaemlékezéseiben is beszámolt, de korabeli források is bizonyítják. Így például Simon Jolán a következőkről értesítette Kassákot 1925 februárjában, tehát hónapokkal a 365 első számának megjelenése előtt: „végül itt van még egy lap alapítási terv, Tamásé, aki 54 oldalas havi folyóiratot akar kihozni, amelybe összesen 5 ember dolgozna, akik egyben fedeznék a nyomda költséget. Mert szerinte nem érdemes 16 oldalalal elkezdni, itt van például a francia, »Les Feuilles Libres« [!], azt is 5 ember csinálja, és az is azt hiszem 54 oldal.” A hivatkozott Les Feuilles libres második sorozata 1922-től jelent meg, és egyébként a Kassák és Németh Andor által társszerkesztett 2×2-ben Gáspár Endre írt róla részletes lapismertetőt (61–62). Az idézett levél jelzete: Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. február], KM-lev. 2063/61.

⁵² Minderről képet alkothatunk későbbi önéletrajzi regényeiből. Így: TAMÁS, *Akkoriban szüntelen fúj a szél*, I., 245–248, 250.

forradalmi helyzetben lévő közép- és észak-olaszországi régiókban⁵³ végzett ipari munkát, és itt került kapcsolatba a munkásmozgalommal is, amelyben egyre mélyebben involválódott – még az évtized végén is azzal ugratták a bécsi KMP-ben, hogy nem olvasta *A tőkét*,⁵⁴ a külügyi bizottság belső levelezésében pedig szintén az 1920-as évek végén megjegyezték róla, hogy a „[...] pasasról az összbnyomásunk nem mondható rossznak, de a politikához nem ért, nem politikai fejű ember.”⁵⁵ Tamás számára problémamentesen és kölcsönösen átfordíthatónak tűnt a forradalmi költészet és a forradalmi politika. Bár ebbéli vélekedését Nádasstól Illyésig sok más pályakezdő kollégája osztotta, ez később majd mindkét szférában, az irodalmiban és a politikaiban is bonyodalmakhoz vezetett. A 365 idején azonban még összeegyeztethetőnek, sőt spontán módon összekapcsolódónak tűnt a két terület: „minden avantgárdista költő egyben kommunista is”, rekonstruálta visszaemlékezésében ekkori meggyőződését.⁵⁶

A 365 megjelenésének idején Kassákék valószínűleg nem tudták, hogy Tamás ekkor már nemcsak az „ellenzékkel”, vagyis a szociáldemokrata párt balszárnyával állt kapcsolatban, amely a lap megjelenésének heteiben MSZMP (vagy közkeletű elnevezéssel Vági-párt)⁵⁷ néven ki is vált a szervezetből, hanem már az illegális kommunista párt felé gravitált,⁵⁸ amelynek részére még ugyanez év telén kisebb illegális

⁵³ Összefoglalóan például: Tommaso DETTI, *Biennio rosso = Il mondo contemporaneo, Storia d'Italia*, I., szerk. Fabio LEVI – Umberto LEVRA – Nicola TRANFAGLIA, Libreria Beltruardo, Firenze, 1978, 46–61.

⁵⁴ TAMÁS, *Akkoriban szüntelen fújta a szél*, I., 351.

⁵⁵ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), 878. fond 8. csoport, 183. őrzési egység, 21.

⁵⁶ TAMÁS, *Akkoriban szüntelen fújta a szél*, I., 249.

⁵⁷ A szervezet történetét apologetikusan, ugyanakkor legrészletesebben és gazdag forrásanyagra támaszkodva feldolgozta: LIPTAI Ervinné, *A Magyarországi Szocialista Munkáspárt, 1925–1928*, Kossuth, Budapest, 1971. Megjegyzendő, hogy Simon Jolán valamelyest átlátta a balra tolódó budapesti avantgárd csoportok mozgásait, és erről jellegzetes virágnyelven Kassáknak is beszámolt. Például: „[Hevesy Ivánékról] csak annyit írhatok, hogy okosan fölismerve a helyzetet, erősen dörgölöznek az ellenzékhez”, vagyis a szociáldemokrata párt balszárnyához, illetve az ekkoriban alakult Vági-párthoz. Sőt Palasovszkyék kommunista kötődéseire is célozhat ezen a helyen: „P-ék által készülő lapról [Új Föld] levélben semmi többet nem írhatok, nem bírja a papír.” Mindkét részlet: Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/71.

⁵⁸ Bár sejtéseik azért lehetnek: egy 1925-ös (valószínűleg a nyári időszakban) kelt levélváltásban Simon Jolán és Kassák egy olyan, Tamástól származó megjegyzést vitattak, amely szerint a fiatal költő Kassákot a kommunista pártba való belépésre biztatta, mert akkor szerinte a párt nem támadná olyan hevesen Kassákot. Lásd: Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/105 és Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925], KM-lev. 2031/5. Ugyanakkor több visszaemlékezésben is olvashatunk arról, hogy az illegálisban működő szervezet természete miatt még a baloldali közegen belül sem volt világos, hogy valójában mely szereplők kötődnek a kommunista párthoz. Nádass József memoárjában azt állítja, hogy annak idején nem volt tisztában azzal, hogy a Tamás Aladár által szerkesztett a 100% a KMP iránymutatásai szerint készült. (NÁDASS, *I. m.*, I., 559). Még érdekesebb, hogy maguk az illegális kommunisták sem mindig tudták, hogy tulajdonképpen mi a hivatalos pártvonal, vagy hogy ki a felső kapcsolatuk. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a korszakban több baloldali csoport működött, amely kommunistaként határozta meg magát, de a KMP-től függetlenül, vagy azzal szemben (például a Demény Pál-féle frakció). Másrészt egy-egy csoportos „lebukást” követően az illegális párt nagymértékben dezintegrálódott. Harmadrészt, éppen a letartóztatásokat megelőzendő, az illegális pártvezetés esetenként olyan mértékben volt „elkonspirálva”, vagyis elszigetelve a pártszervezet alsóbb szintjeitől, hogy az az információáramlás is akadályozta. Lásd erről: ERDŐS László, *Böllérbiciskák éjszakája*, Magvető, Budapest, 1984, 438.

munkákat is végzett, és amelynek végül 1926 elején tagja is lett.⁵⁹ Tamás és a 365-ben költőként jelentkező Pápa József⁶⁰ pártbéli involváltsága miatt az MSZMP-ben eleinte úgy tekintettek a kiadványra, mint amely hosszabb távon is a szervezet platformja lehet.⁶¹ Elképzelhetetlen, hogy ez – figyelembe véve mozgalmi előtörténetét és ekkori pozícióját – tükrözze volna a másik társszerkesztőnek, Kassáknak a szándékait.

Minden bizonnyal az avantgárd művészet funkciójával kapcsolatos alapvető nézetkülönbség volt a két társszerkesztő eltávolodásának az oka, és nem a 365/Ma körüli, fent már vázolt szerkesztői trükk okozott tartós feszültséget a munkatársak között – ahogy évtizedekkel később mind Tamás, mind Kassák is az ideológiai különbségeket bagatellizálva emlékezett.⁶² Ugyanis Tamás még 1925 nyarán nem csupán egy harmadik, hanem egy negyedik 365-szám nyomdai előkészítését is kezdeményezte.⁶³ Továbbá egy 1925. novemberi levélből kiderül, hogy bár Tamás „annak idején úgy értette, hogy ő diszponál a lap fölött, de ha másképp lett volna, úgy is elfogadta volna. És nagyon bántja, hogy így élére lett állítva a dolog stb. Szóval, hajlandó a lapot a kívánt föltétel alatt csinálni.”⁶⁴ 1926 elején pedig két illegális kommunista költőtársa mellé Kassákot is meg akarta nyerni szerkesztőnek induló lapjához.⁶⁵ Szintén a tartós kooperációról árulkodik, hogy hónapokkal a 365 megszűnése után az ekkor sok szálon Kassákhöz kötődő Erg Ágoston által valamikor 1925 és 1926 fordulóján kiadott

⁵⁹ TAMÁS Aladár, *A 100% előtt*, Kortárs 1958/8., 260–266; TAMÁS Aladár, *A 100% története*, Magvető, Budapest, 1973.

⁶⁰ Róla lásd: MARKOVITS Györgyi, *Pápa József (1900–1944) = „Jöjj el, szabadság!”*. *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből*, szerk. SZABOLCSI Miklós – ILLÉS László, Akadémiai, Budapest, 1967, 323–334.

⁶¹ Tamásra várt volna a feladat, hogy a párt körül „irodalmi ügyekkel bajlódjon”, ugyanis az MSZMP „szabad teret akar nyitni az új művészetnek, az új kultúrának is.”, TAMÁS Aladár, *Akkoriban szüntelen fúj a szél*, I., 250–251, 268–271.

⁶² Tamás Aladár visszaemlékezését lásd: *Búvópatakok*, 91.

⁶³ Erről lásd: Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/40. Továbbá egy valószínűleg 1925 második felében kelt levélben így tájékoztarta Simon Jolán Kassákot: „éppen most jött Tamás, mondja, hogy itt talált egy nyomdát, ahol megcsinálják a 365-öt hitelbe. Szeretne egyszerre 2 számot megcsináltatni, mert valószínű a nyomda megbukik.” Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/89.

⁶⁴ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/99.

⁶⁵ „Itt volt nálam a kávéházban Kiss Hugó (egyszer már rossz verset küldtem tőle) és Pápa, lapot szeretnének csinálni. Előbb úgy kezdték, hogy veled gondolják el, de persze nem rendelkeznel egyedül csak te... Mikor kérdeztem, kik ők, akik ezt a lapot szeretnék megcsinálni, azt mondták, Kiss H., Pápa és Tamás.” A Simon Jolán által egy 1926 eleji levélben leírt megkeresés nemcsak azért érdekes, mert cáfolja az egykori társszerkesztők visszaemlékezéseit a 365-tel kapcsolatban, hiszen valójában a lap megszűnése nem járt együtt Kassák és Tamás eltávolodásával. Hanem az is kiderül a levélből, hogy a szerepek mintha megfordultak volna, és már nem Kassák próbálta meg felhasználni a „fiatalokat”, hanem három illegális kommunista igyekezett legális lapot létrehozni az avantgárd közművészeti vezetőségének fedezékében. Az idézett levél jelzete: KM-lev. 2063/115, és 1926. január 23-án kelt. Kiss Hugó valóban küldött verset Kassáknak (lásd: KM-lev. 2063/85), de ő nem elsősorban költőként volt ismert, hanem az MSZMP (Vági-párt) vezetőségi tagjaként; Pápa József, aki néhány avantgárd költeményével szerepelt Kassák lapjaiban, szintén a párt tagja volt, és ő tartotta Tamás Aladárral a kapcsolatot a szervezet kulturális munkájának megszervezésének érdekében. Minden jel szerint ekkorra már mind a hárman az illegális kommunista párt tagjai is voltak (és ekként, fenti említésük sorrendjében később le is tartóztatták őket), amelynek ekkor fontos célja volt egy legális lap létrehozása Magyarországon, és ezzel kapcsolatban már ekkor Tamásra támaszkodtak.

Röpirat

FUNDAMENTUM

A₅

Elmondom.

Gyertyával a kezemben kiléptem a folyosóra.
 zsemben nem találtam a kulcsot.
 Ez mindenkinek hibája lehet.
 Ne haragudj rám Kedvesem.

De beszéljünk először közömbös dolgokról.

Asztalomon négy kanecében áll a víz
 Ruhámat soha nem kefeltem ki rendesen
 pedig már villánykefek is vannak
 Alapítában véve a szilvkrampusz sokkal
 komolyabb, mint a zsákettes költők,
 akik a holdhoz énekelnek.

Először írok ilyen verset, ezért szomorú vagyok,
 újjaim fájnak

A bezárt szobában mélyen lélegzik az alvó
 meztelen leány

Fekete, sötét eső esik, hétre jár.

Nádass József

VERS

Fáradt valcerek hintáznak október keresztjén
 a tárt ablakokból szerelem világát
 a lányok szerencsések mert áttáncolhatják magukat
 a hinárokon

A boldogok mennyországban álmoldják magukat
 akik tegnap hideget árasztottak
 ma mint kályhák egyenesednek fel
 a kórházak beteget hazafele tárnak lelküket
 a festő szakállát kikezdte a der
 és valahol a megtalált jószág egyszerűsége zeng
 a hurokon

az örömlányok lemosásák festelt életüket
 ibolyát meg rózsát énekelnek
 a mecsesek utolsó csóvjukat hajlítják a nap felé
 a hold pedig elaludt a faskamrák eresztén
 s így csak a szerelmesek örködnek az órák ülése
 felett

mögöttünk becsukódtak a bollok és az ezeregy-
 cszaka modern városa.

Pápa József

Ha felnézne
 meggyógyulnának halálos tályogjai
 így eltűnnek körjeje lelkezett terei
 s vitorlái eliszkolnak a nyargaló hősipokkal
 egykedvű kérésein kiserken a hóvirág
 sóhajja riadna vissza
 verőfényes szemöldökön felügetnek eljövő
 nyarai
 s a fáradság fenverein együztmuzsikál a
 körisfákkal s a villogó hegedűkkel

reggeleire csuszamló kődök elhozzák gyönyör
 ré rezdített szerelmét
 fűrljein becézi csókjait elrebbentli a csontörő
 sólymokat
 hadonászó szívét végighúzza a csillagok
 szelidségen
 s vérebe futtatja a patakok tisztaságát

de ő csak bámul
 átdobban a sebességen
 elzavarja a köszáli sasokat keresztutairól
 s határtalan jegenyék közt köszál hars
 örömeivel

olykor szikrabyok viperák nyüzsgönek fel-
 lépett pillanataiban
 felejthetetlen emlékei gügyögnek a kútak
 kávéin
 s ha barna kedvesére eszmél
 elugarolja szorongó vágyait

rendületlenül hordják csillái a sarat esztendői
 méhéből
 békés kaszállókat homorít szemepárjába
 s ha néha havas muhar közé cibálja a sze-
 lek sebje
 kiegyenesedtet sudarai vizasztalják borongó
 árvaságát

Kormányos István

Fundamentum, röpirat, szerk. ERG Ágoston, Szeged (?), 1925/1926(?), PIM
 – Kisnyomtatvány szakanyag, Any.65.17.

Fundamentum című lapban is együtt szerepelnek még Kassák és az egykori bécsi csoport, valamint Tamás versei.⁶⁶

A fentiek magyarázata, hogy szemben a Kassáknak közkeletűen tulajdonított kérelhetetlenséggel és a fent elemzett debattáns cikkek hangütésével, hazatérésének

⁶⁶ A Fundamentumról részletesen lásd: M. PÁSZTOR József, *Az író beleszól*, Kossuth, Budapest, 1980, 126–130. Nádass József visszaemlékezése szerint 1926 elején jelent meg. NÁDASS, I. m., I., 367.

időszakában kifejezetten óvakodott attól, hogy potenciális szövetségeseivel (akiket potenciális riválisainak is tekintett) kenyértörésre vigye konfliktusait, ahogy erről ekkori levelezésében számos helyen világosan írt,⁶⁷ és ahogy ezt a szövetségeseikkel/riválisokkal rendszeresen szervezett közös megjelenések is bizonyítják. Tehát elsősorban nem a szerkesztői egók sérülése, hanem ideológiai okok vezettek az egykori társszerkesztők fokozatos eltávolodáshoz.⁶⁸ Ideológiai vetülete volt annak is, hogy melyikük milyen olvasóközönset képzelt el a lapnak. Mind Kassákot, mind Tamást demotiválta,⁶⁹ hogy a polgári közönset már nem lehetett megszólítani egy 365-höz hasonló lappal (Simon Jolán az első számból mindössze tizenöt darabot tudott eladni a könyvkereskedőkön keresztül, a Mentort nem számítva);⁷⁰ a munkásokat pedig még nem tudták elérni az avantgárral.

Tehát a 365-öt érdemes elágazási pontnak tekinteni, amelyből különböző, és időnként egymást is keresztező utak indultak a munkáskultúra felé. A 365/Ma utolsó számában „farsangi malacbandához” hasonlított, Palasovszky Ödön által vezetett budapesti avantgárd csoport Tamással kiegészülve hamarosan megalakította az avantgárd művészet, forradalmi politika és munkáskultúra fúziójára törekvő Új Föld csoportot, majd a kommunista pártnak referáló, az operatív mellett illegális szerkesztőbizottsággal is rendelkező, azonos című lapot.⁷¹ Az 1927 elején megjelenő Új Föld felépítése és tájékozódása feltűnően hasonlított Kassák egykorú Dokumentum című lapjához, azonban Tamás és a mindkét lapba író Illyés számára ekkor már nem a szürrealizmus magyar nyelvjárásának kialakítása és a különböző funkcionalista művészeti irányzatok széleskörű bemutatása és adaptációja jelentette a sikerkritériumot, mint Kassák számára, hanem a munkások elérése és a párt legális platformjának megteremtése.⁷² Erre komoly erőfeszítéseket tettek, hiszen Tamásék már a 365-öt is

⁶⁷ Például így írt Kassák élettársának, a 365 utolsó megjelent számát követően: „hogy okosan hogyan viselkedj, azt rád bízom. Mindenesetre szeretném, ha senkivel sem vesznél össze – nehogy újabb ellenségeink támadjanak. Ha esetleg most Tamás is ellenem kezdene ágálni, az nagyon megnehezítené a helyzetemet – mindenki engem vádolna összeférhetetlenséggel. Kifelé úgy kell csinálni az ügyet, mintha minden a legjobban menne.” Kassák Lajos – Simon Jolánnak, KM-lev. 378/13. [1925. június–július]. Keltezi és közli: CSAPLÁR Ferenc, *Kassák Lajos levelesládájából = A virágnak agyara van*, szerk. POMOGÁTS Béla, Nap, Budapest, 2000, 107–109.

⁶⁸ A 365 és a Fundamentum kontinuitására utal a következő levél: „Tamás azt hiszi, az itteni megjelent lap példákön okulva, hogy a »365« cím megmaradhat... Részemről nagyon boldog lennék, ha Erg nélkül meg lehetne jelentetni a lapunkat”. Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/43.

⁶⁹ Például: „semmi kedvem a lap kihozásához” (Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925], KM-lev. 2031/15); „az egész lapügyet nagyon együgyű dolognak tartom és nem várok tőle semmit” (Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925], KM-lev. 2031/18); „a 365 ügye egyáltalán nem izgat, semmit ne csinálj az érdekében” (Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925], KM-lev. 2031/21) és még számos helyen.

⁷⁰ Erről számol be: Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/73.

⁷¹ Az Új Föld-projektet Kassákék ebben az értelemben az avantgárd eltérítésének érzékelték, amiről számos ponton nyilatkoznak, legvilágosabban talán az egyik (valószínűleg az 1926. május 12-i) Új Föld-esttel kapcsolatban a következő helyen: „[Tamás Aladár] a bevezetőben, azt mondja: a mi művészi törekvésünk pártokon és politikán fölül áll, ugyanakkor tendenc verseket [politikailag elkötelezett irányverseket] szavaltattak a színészekkel, mintegy bemutatva, hogy ez a legújabb és legtisztább művészi törekvés.” Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. május 29.], KM-lev. 2063/139.

⁷² Erről így számolt be Tamás Aladár: „A pártba 1926 elején léptem be Lándor Béla ajánlatára, aki egy ideig illegálisan nálam lakott. Ő hívott ki ugyanez időben Bécsbe, ahol a párt akkori vezetősége az

igyekeztek terjeszteni a munkáskultúra hálózatain keresztül, igaz, ez ekkor még nem a szimbolikusan is kiemelt jelentőségű ipari munkásság, hanem a szervezett magántisztviselők, vagyis irodai alkalmazottak körében történt.⁷³ Ugyanakkor Tamás későbbi – saját jelentőségét gyakran igencsak megemelő, de ezen a helyen plauzibilis – visszaemlékezése szerint az alakuló Vági-párt felhívására szavalókat kezdett betanítani, akiknek a pártrendezvényekbe foglalt rövid, kulturális blokkokban kellett fellépniük. A párton keresztül hozzá irányított csepeli munkásokkal kezdetben Petőfi-versek mellett saját, „különös gondolatokkal és szóképekkel teli” szürrealista költeményeit is begyakoroltatta.⁷⁴ Összességében azonban sem egy 365-höz, sem egy Új Földhöz hasonló avantgárd szintetikus lap nem bizonyult megfelelő médiumnak a munkások eléréséhez.⁷⁵ „Nem értjük” – jelezték elvtársai több ízben a csalódott Tamásnak mindkét kiadvánnyal kapcsolatban.⁷⁶

A lapformátum és a célközönség közötti távolságot áthidalandó, az illegális munkába az időszakban bekapcsolódó, de még mindig avantgárd költői ambícióival is birkózó Tamásnak 1927 nyarától minden hónapban egy boríték érkezett Bécsből. A küldeményeket „Apa” adta fel a „Költő” számára, és a „Pesti Tőzsde” következő számának kéziratái voltak benne.⁷⁷ A konspirált úton szerkesztett 100% lett az illegális kommunista párt első legális lapja Magyarországon.⁷⁸ Avantgárd vonásai részben Tamás esztétikai preferenciáit tükrözték, részben hasznos álca lehetett ahhoz, hogy a lap minél tovább a politikai rendőrség radarja alatt maradjon, bár a tényleges szerkesztő, az avantgárd iránt sem korábban, sem ekkor, sem később nem lelkesedő Lukács György állítólag többször előállt konvencionálisabb címjavaslatokkal.⁷⁹ Ez

MSZMP megindítandó hetilapjának a szerkesztésével bízott meg. Engedély hiányában ez a lap nem jött létre. Közben irodalmi folyóiratokon (*Új Föld*, 365) keresztül igyekeztünk megjelenési lehetőségeket teremteni, kevés eredménnyel. 1927 nyarán javaslatomra a párt elhatározta a 100% folyóirat megindítását és megbízott szerkesztésével. Bécsi szerkesztője a lapnak Lukács György lett. A már aktívan működő szavalókórust is a laphoz kapcsoltuk”. TAMÁS Aladár elvtárs (Szikra Könyvkiadó) visszaemlékezései, 1950. X. 26. = PIL, 867. f1/ t-25, 51.

⁷³ TAMÁS, *Akkoriban szüntelen fúj a szél*, I., 264.

⁷⁴ *Uo.*, 269.

⁷⁵ A Zöld Szamár Színházról és az Új Föld-estekről újabban lásd: JÁKFAI Magdolna, *Avantgárd – színház – politika*, Balassi, Budapest, 2006, különösen az *Identitás* című fejezetet, valamint: Kocsis Rózsa, *Igen és nem*, Magvető, Budapest, 1973. Továbbá forrásértékű: PALASOVSKY Ödön, *A lényegretörő színház*, Szépirodalmi, Budapest, 1980.

⁷⁶ Például: TAMÁS, *Akkoriban szüntelen fúj a szél*, I., 253–254, 271.

⁷⁷ PIL, 878. fond 8. csoport, 182. őrzési egység.

⁷⁸ A célközönségről és a legalitás kérdéséről Lukács György már az első szerkesztőségi levélben világosan írt Tamás Aladárnak, és a kérdésekre újra vissza-visszatér. Egy jellemző hely: „a lap olvasóközönsége részben fiatal, bal felé orientálódó intellektuellekből, részben kulturális kérdések iránt érdeklődő munkásokból fog állani. Ezért minden cikket úgy kell megírni, hogy azt egy értelmes munkás meg tudja érteni. Másrészt azonban – legalitási okokból – egyelőre óvakodnunk kell attól, hogy a lapnak kifejezetten munkás jelleget adjunk. A munkás kultúra kérdései természetesen szintén fel fognak vetődni, de különösen eleinte nem szabad, hogy dominálják a lapot.” Rónai [Lukács György?] – Lippaynak [Tamás Aladárnak?], 1927. augusztus 2. = PIL, 878. fond 8. csoport, 182. őrzési egység, 3–5.

⁷⁹ Tamás Aladár erre így emlékezett vissza: „Címének volt valami avant-garde-ista íze, nem mindegyik elvtárs tetszését nyerte meg. Különösen Lukács György elvtárs akarta mindenáron megváltoztatni.” TAMÁS Aladár elvtárs (Szikra Könyvkiadó) visszaemlékezései.

a szerkesztési stratégia a Komintern művészetpolitikájának sztálinizációját közvetlenül megelőző időszakban működtethető volt, hiszen azt ekkor még viszonylagos sokszínűség jellemezte, amelyben az avantgárd, a proletkult és különböző realizmusok egyaránt hangot kaptak.

Mindenesetre a 100% már nem az avantgárd szintetikus lapok logikája szerint épült fel, bár mind vizualitásában, mint a felvonultatott témák sokszínűségében hasonlított azokhoz. A 365-höz hasonló szintetikus lapok asszociatív-metaforikusan szerveződtek. A szerkesztői koncepció szerint a kortárs valóság sokszínűségének bemutatása alakított ki egy olyan összbenyomást, amely egyszerre szolgált diagnózisként és segített elképzelni egy alternatív jövőt. Ennek megfelelően a kortárs kapitalizmus válságjelenségeit és modernizációs vívmányait dialektikus módon mutatták be – akkori kifejezéssel élve „dokumentálták” (a kifejezés a 365 alcímében is szerepelt) –, és ezt a kettősséget közvetítette a lapokban közölt hol onirikus, álomszerű, hol funkcionalista művek dinamikája is, amint ezt fent bemutattam. Ettől alapvetően különbözött az első ránézésre egyébként hasonló 100% logikája. A lap analógiás-metonimikus olvasásmódot írt elő, amelynek során a közlemények az aktuális pártvonal számára fontos témára mutattak. Így például a szintetikus lapokhoz hasonlóan közöltek „primitív” költeményeket. Ezek azonban a 100%-ban rendkívül szűk jelentésmezőben voltak értelmezendők. „Apa” egyik Bécsből küldött levele szerint a gyarmati elnyomás témáját kellett felidézniük az olvasóban, amely pedig a magyarországi elnyomó rendszerrel volt behelyettesítendő.

A kódolt beszéd közös értelmezői gyakorlatok során minden bizonytalanságot elárthatóvá vált a célközönség számára. Ugyanis Tamás és munkatársai egyébként nagy elérésű⁸⁰ lapjaik köré kiépítettek egy olyan ökoszisztémát, amely nem hagyta magára munkásosztálybeli olvasóit a polgári, individuális, kontemplatív olvasási praxissal. A közös értelmezői stratégia kialakításában és a közösségépítésben kiemelt szerepe volt a szavalókórusoknak, amelyeket az újabb kutatások a munkáskultúra megújításának legfontosabb intézményeiként jelölnek meg. A vélekedést nem vitatva itt csak jelzem, hogy számos érvelés lehetne felhozni a munkássajtó elsődleges jelentősége mellett is. Amit a jelen gondolatmenet szempontjából érdemes hangsúlyozni, az a sajtó és a performatív praxisok egymásrautaltsága ebben a közegben: a lapokban jelentek meg a szavalókórusokkal kapcsolatos metaszövegek (a Munka-körös Justus Pál, Simon Jolán, valamint a 100% részéről Tamás Aladár egyaránt írtak a kérdésről programadó cikkeket), az előadható kóruszövegek, illetve az 1930-as évek elején egyenesen a témának szentelt lapokat is publikáltak, így a Munkáskórus, majd a Kórusművészet

⁸⁰ Erre így emlékezett Tamás Aladár: „a 100% fennállásának három éve alatt: 1927 szeptemberétől 1930 júliusáig harminc száma jelent meg, számonként 2800 példányban. Olvasóköre igen kiterjedt volt. Egyéni előfizetőket nem gyűjtöttünk, bányaterületekre, kubikosok közé, munkáskultúregyesületeknek stb. küldtük a lapot.” TAMÁS Aladár elvtárs (Szikra Könyvkiadó) *visszaemlékezései*. A fenti visszaemlékezést túlzónak ítélnék. Bár a lap népszerűségének csúcspontján valóban elérte ezt a kiemelkedően magas példányszámot, ugyanakkor az eleinte szerény adatokat csak hosszabb munka során sikerült ténylegesen feltornászni erre a szintre a Tamás Aladár által a munkáskórusok tagjaiból szervezett és gyorsan növekvő terjesztői hálózatnak. Ehhez lásd a korabeli szerkesztői levelezést: PIL, 878. fond 8. csoport, 183. őrzési egység, Tamás Aladár, 12.

A Munka kórusa és kapcsolódó kiadványuk, 1930. KM-F-81.34.

címűeket.⁸¹ De nemcsak a sajtó foglalkozott a kórusokkal, hanem a kórusok életében is állandóan jelen voltak az újságok, elég az „előújság” nevű állandó műsorszámra utalni,⁸² vagy arra a motívumra, hogy az egy ideig Simon Jolán vezette Nyomdász-kórus, a Munka, illetve a 100% kórusainak csoportképein demonstratív módon maguk elé tartották a Munka, a 100%, a Typographia vagy a Népszava számaint. Mindenesetre a kórusok mellett a közös kirándulások, a szakszervezeti szemináriumok világa olyan értelmezői közösséget hozott létre, amely premodern befogadási technikákat idéző módon az oralitásra, a performativitásra és a kollektivitásra épült,⁸³ és egyebek mellett elősegítette egy konspirált nyelv elsajátítását is.⁸⁴

⁸¹ A szcénát feltérképezi: SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája*, 191–199.

⁸² *Uo.*, 243. Ilyen előadások hirdetéseit találhatjuk a kommunista Párisi Munkás 1927-es számaiban és a New York-i Új Előre 1928-as évfolyamában. Továbbá a Munka-körben is tartottak ilyen eseményeket, például Nádass József rendezésében. Ehhez lásd Nádass hagyatékát a PIM-ben, ahol egy *Meghívó kultúrestre* című 1928-as esemény programján szerepel előújság. A dokumentum jelzete: PIM, Any.76.452.

⁸³ A különböző osztályok eltérő olvasásmódjait vizsgálja tágabb történeti kontextusban: Michel DE CERTEAU, *A cselekvés művésze. A mindennapok leleménye*, I., ford. SAJÓ Sándor – SZOLLÁTH Dávid – Z. VARGA Zoltán, Kijárat, Budapest, 2010.

⁸⁴ A közösségi élet megszervezésének és a lap terjesztésének összekapcsolásáról képet alkothatunk a következő korabeli levélrészletből, amely a 100% központosított és professzionizált működés módjára is rávilágít: „úgy gondoltam el, hogy [...] ingyenes előadások belépőjegyül a lap szolgál. Tehát aki be akar jönni, meg kell vennie a lapot. [...] Nyerjük azt, hogy közvetlenül propagandát csinálunk 200–250 ember előtt, akik kényszerűen (ha már úgyis megvették) elolvassák lapunkat, pedig ezeknek jó három-

A 100% kórusa és kapcsolódó kiadványuk, 1920-as évek vége. KM-F-81.242.

Emellett a 100% szerkesztési folyamatába tudatosan beépítettek egy visszacsatolási rendszert, amely segítette az újságot megközelíthetőbbé tenni a munkásolvasók számára. A szerkesztőségi levelezés tanúsága szerint a nagypolgári családból érkező, filozófus Lukács György és a magánalkalmazott Tamás Aladár a 100% hatodik száma környékén olvasói panaszok nyomán ismerték fel, hogy a lapot „ki kell munkásítani” annak érdekében, hogy sikeresebben éri el a célközönséget. Ezt követően rendszeres vitaesteket szerveztek minden lapmegjelenés után, amelyek célja a „lap és a terjesztési apparátus közti kapcsolat elmélyítése és politizálódása volt”. Az eseményeken Tamás Aladárnak kellett egy pártközpontból küldött vitaindító felolvasásával „minél szélesebb vitát provokálnia” a 100% „munkásbarátai” között. Ezek az alkalmak aztán magában a kiadványban is lecsapódtak „munkáslevelek, disputarovat és tanácsadórovat” formájában.⁸⁵ A 100% esetében nyilvánvaló, hogy a szerkesztők és az olvasók közötti osztály- és kulturális különbségek áthidalását nem valamiféle demokratizáló, felszabadító politika motiválta, hanem a minél hatékonyabb indoktrináció. Ezt nemcsak a fent vázolt szerkesztői folyamat bizonyítja, hanem nyilvánvalóvá teszi a viták

negyed része éveken keresztül nem igen vette volna különben kezébe. Úgy számítom, hogy mindig a lap megjelenésével kapcsolatban megtartunk 2–3 ilyen előadást különböző pártszervezetekben, úgy-hogy a tél alatt kivétel nélkül mindenütt megfordulunk.” PIL, 878. fond 8. csoport, 183. őrzési egység, Tamás Aladár, 12.

⁸⁵ PIL, 878. fond 8. csoport, 183. őrzési egység, Tamás Aladár, 21.

témaválasztása is, ami az aktuális pártvonal szempontjából fontos kérdések exponálását jelentette. Időszakunkban ez éppen az „apolitikus”, illetve „likvidátori” (vagyis a KMP-től független, vagy azzal szemben álló ultrabaloldali) kultúrmozgalmak⁸⁶ lejárata volt, amely problémakör egyébként természetesen nem kapcsolódott a magyarországi bérmunkások legfontosabb követeléseihez, sőt történelmi távlatból bátran kijelenthető, hogy a szociáldemokrata kulturális infrastruktúra illegális kommunisták általi gátlástalan megszállása, eltérítése és gyakran szétverése – korabeli kifejezéssel: „robbantása” – a munkásmozgalmak szempontjából kontra-reaktív volt, ahogy ezt a pártvonal változásával maguk az elkövetők is elismerték, már az 1930-as években.⁸⁷

Paradox módon az újságok körüli közösségépítési stratégiát hamarabb elkezdték művelni a Tamás Aladárhoz hasonló, az illegalitásban a „forradalmi élcsapathoz” tartozó, civilben fehér galléros és alapvetően Magyarországon működő huszonevesek, akik az ismert formula szerint kívülről akarták bevinni az osztálytudatot a munkástömegekbe, mint az egyébként eredetileg szakszervezeti környezetből érkező Kassák és Simon Jolán, akik viszont sokáig emigrációs elszigeteltségben dolgoztak.⁸⁸ Bár Kassák a 365 megjelenésével egyidőben vitacikkeket tett közzé a munkáskultúra kérdéséről a Népszavában, azokat nemcsak a szociáldemokrata párt beágyazott, esztétikailag konzervatív költői fogadták ellenérzéssel,⁸⁹ hanem Simon Jolánnak is arról kellett tudósítania Kassákot, hogy „cikked itt a munkások túl magasnak tartják”. Kassákék a 365, majd a Dokumentum tapasztalatai után 1928-tól az azonos című lap köré szerveződő Munka-körben tudtak ténylegesen közösséget építeni.⁹⁰ Bár

⁸⁶ Kontextualizálja: KONOK Péter, *A trockizmustól a tanácskommunizmusig. A magyarországi baloldali kommunizmus és a „Hartstein-csoport” 1928–1933*, Múltunk 2002/2., 3–75. Maga Demény pedig idős korában ad betekintést ebbe a bonyolult viszonyrendszerbe: DEMÉNY Pál, *A párt foglya voltam*, ELTE–MKKE, Budapest, 1988.

⁸⁷ Erről lásd például, aki beszámol arról, hogy mások miként változtatták meg álláspontjukat: ERDŐS, I. m., 228.

⁸⁸ A két csoport tudásszociológiai elemzését lásd: SÁRA BAGDI, *Understanding the Role of Cultural Primitivism in the Symbolic Production of the Hungarian Working Class (1920–1936)* [manuscript for the PhD comprehensive exam], ELTE BTK, Budapest, 2023. Hasonló folyamat játszódott le a Tanácsköztársaság időszakában, amikor radikalizálódott, egyébként a legmodernebb gyárakban dolgozó fiatal mérnökök a társadalom átalakítását is felülről, technokrata módon gondolták levezényelni. Ehhez lásd: HATOS Pál, *Rossz fiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*, Jaffa, Budapest, 2021, 195–199.

⁸⁹ A vitát részletesen elemzi: CSAPLÁR Ferenc, *Munkásmozgalom és művészet. Vita a Népszavában* = Uő., *Kassák körei*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 33–81. A kérdést poétikatörténeti szempontból vizsgálja: SZOLLÁTH Dávid, *Epigonizmus és munkásmozgalmi közköltészet* = Uő., *Bábel kövenként*, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019, 115–119.

⁹⁰ Ennek a közegnek a szociológiai összetétele bővebb elemzés tárgya lehetne; az azonos című újsággal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Kassák köszöntő cikkében a célközönséget a korban elterjedt, bár kontúraltan „tömegben” jelölte meg, majd még ugyanabban a mondatban pontosított: „fiatal dolgozókhöz és diákokhoz” akart szólni (KASSÁK Lajos, [cím nélkül], *Munka* 1928/1., 1. A Munka egy későbbi időszakából fennmaradt előfizetési ívek azonban arról árulkodnak, hogy az előfizetők körében a gazdasági és kulturális elit tagjai felülreprezentáltak voltak. Arra az olvasásszociológiai tendenciára is érdemes azonban utalni, hogy az előfizetők között szintén előforduló szakszervezetek helyiségeiben a lapot munkásosztálybeliek tucatjai olvashatták anélkül, hogy a történeti kutatás számára nevesíthetők lennének. Lásd: *A Munka előfizetési listája*, KM-an. 16.

például a karizmatikus központi figura jelenlétével járó elnyomó hatalmi viszonyok a Munka-kört is jellemezték,⁹¹ az szerkezeténél fogva mégis nyitottabb, és így végső soron emancipatorikusabb volt, mint a mindvégig felülről lefelé strukturált 100%-konglomerátum.

Összefoglalás

A diakrón vizsgálat során arra kerestem a választ, hogy az 1920-as évek derekán bécsi és párizsi tartózkodás után Budapestre hazatérő avantgárd lapszerkesztők miként próbálták átmenteni vagy átalakítani nemzetközi kapcsolataikat a magyar fővárosba visszatérve, illetve adott esetben hogyan adták fel a magas szimbolikus megtérülésű, de nagyon kevés embert mozgató nemzetközi avantgárd laphálózatban betöltött pozíciójukat, és fordultak hazai közönség felé, akár a kulturális élet elit-csoportjain túl is. Míg a 365 elvileg nemzetközi, valójában a magyarországi polgári közönségnek és a magyar emigráns csoportoknak szóló avantgárd lap volt, addig alig három év elteltével mind Kassák, mind Tamás elsősorban munkás közegekben terjesztette a munkáskultúra és avantgárd elemeit ötvöző kiadványait, a Munkát, illetve a 100%-ot. Bár mindkét posztavantgárd újság továbbra is markáns nemzetközi profillal jelent meg, a külföldi közlemények eltérő értelemben szerepeltek itt, mint avantgárd elődlapjaikban – még akkor is, ha jelentős átfedés van például a Dokumentum és az Új Föld képanyaga, valamint a Munka és a 100% első számaiban közölt művészek között.⁹²

Míg az avantgárd lapok közleményeik sokszínűségével a kortárs valóság és művészet szintézisét akarták közvetíteni és ezzel együtt pozicionálták is magukat az alapvetően keresztközlésekre épülő nemzetközi laphálózatban, addig a posztavantgárd kiadványok szintén jelentős külföldi anyagukkal a hazai (ideálisan: munkás-) olvasókat gondolták tájékoztatni, formálni és/vagy mozgósítani. Ezen a ponton nincs mód arra, hogy a Kassák-, illetve a Tamás-féle újságok nemzetközi orientációjának árnyalatait elemezzem, de egy megjegyzés erejéig érdemes utalni arra a tényre, hogy korántsem csak nyugatra tekintettek. Mindkét szerkesztő kitüntetett figyelemmel fordult a szovjet művészet felé, bár forrásaik és értelmezéseik eltértek. Kassák nyugati, elsősorban németországi kitérével közölt szovjet anyagokat, és ezek interpretációjában nem egyszer a nyugati marxizmusra jellemző kritikai él is megjelent. Például – jelenlegi tudásunk szerint – a Dokumentum hozott először magyar fordításban Walter Benjamin-szövegeket, és ezek a szovjet kulturális élettel kapcsolatban

⁹¹ Nem véletlen, hogy Vas Istvánnak a csoportról Freud *Totem és tabu* című munkája alapján a törzsi szerveződés, Kassákról pedig a törzsfőnök figurája jutott eszébe. Vas István, *Nehéz szerelem*, Szépirodalmi, Budapest, 1972, 569, 860. Az avantgárd „törzsiséget” részletesen elemzi, és annak produktív vonásait is kiemeli: K. HORVÁTH Zsolt, *Szabad szerelem és az életforma „forradalma”: kritika, retrotópia, gyakorlat* = *Uő., Mérei Ferenc*, I., 162–170.

⁹² Például a Munka első számai nagymértékben a Dokumentum, sőt részben a Ma időszakában beszerzett képanyagot használták. Ezekben ugyanúgy az amszterdami funkionalista i10 folyóirat, a Bauhaus, a párizsi purista L'Esprit nouveau művészei szerepelnek, ahogy Kassák korábbi lapjaiban is. A reprodukciók adott lapbeli értelmezései természetesen eltértek egymástól.

már ekkor ambivalenciát tükröztek.⁹³ Tamás ezzel szemben a 100%-ban közvetlenül Moszkvából⁹⁴ származó anyagokat közölte a Komintern csatornáinak köszönhetően, és így természetesen nem az volt mérlegelés tárgya, hogy a „Mekkában” (ahogy konspirált levelekben Moszkvára utaltak) zajló projekt mennyire sikeres, hanem az, hogy az azzal kapcsolatos beszámolók mennyire tudnak a magyar politikai rendőrség radarja alatt maradni.⁹⁵

A folyóiratokat elsősorban az elképzelt és a tényleges olvasóközönség kérdése felől vizsgáltam, ideértve olyan, eddig kevésbé feltárt területeket is, mint az avantgárd lapok munkásosztálybeli olvasóinak témáját. Elemzésemben a *Ma*, a 365, az *Új Föld*, a *Dokumentum*, a 100% és a *Munka* című lapok történetét kontinuusnak tekintettem. Nem azt emeltem ki, hogy az egykori emigránsok miként veszítették el pozícióikat a nemzetközi laphálózatban, hanem azt, hogy miként tudtak létrehozni a magyarországi viszonyokhoz egyre sikeresebben adaptálódó fórumokat.

⁹³ A következő szövegekről van szó: Walter BENJÁMIN [I], *Írói egyesülések Oroszországban*, ford. Eman FREIBERG, *Dokumentum* 1927/4., 28–29; Walter BENJÁMIN, *Az orosz filmművészet*, ford. Eman FREIBERG, *Dokumentum* 1927/5., 34–36.

⁹⁴ Pontosabban: technikai okokból Moszkva–Bécs–Budapest-csatornán, de ez nem gazdagította új jelentésekkel a beérkezett közleményeket.

⁹⁵ PIL, 878. fond, 8. csoport, 182. őrzési egység.

Lola újabb könyve

A B S Z T R A K T

A legendás Lola, Matzner Ilona, Márai Sándorné ceruzával, kis füzetekbe jegyezte házassága első éveitől kezdve 1979-ig a napi eseményeket, találkozásokat, sorsfordulatokat. A Nyugat írófeleségeivel ellentétben sose gondolt arra, hogy feljegyzései vagy azok bármely részletei napvilágra kerülhetnek. Nagy valószínűséggel a dokumentálás szándéka vezette. Nem írói, hanem olvasói nézőpontból figyelt a világra, az újságíró, író Márai hazai sikereire, majd az emigráció nehéz esztendeire. A naplóként számon tartható följegyzések a „Wahrheit”-et képviselik az olykor „Dichtung” Márai-naplókkal szemben. Egyben hírt hoznak egy kassai, közép-európai, az anyanyelvén kívül négy nyelven olvasó írófeleség életrendjéről az emigrációban. Az 1948 és 1979 közötti anyagból két vaskos kötetnyi jelent meg, ezek fontos kiegészítései az egyesektől főműnek gondolt Márai-naplóknak. Az bizonyos, hogy rendkívül értékes információkat közvetítenek az emigráns évek lehetőségeiről és korlátozottságáról.

„Honvagy?! Nem! Senkit és semmit nem hagytam ott, csak az emlékeinket!
(Ez van Párizsban, Kassán, Budapesten és Berlinben, Bécsben is!)”

(1948. IX. 20.)

„Reggel a kádban a *Polgár* II. hatása, visszajött az igazi Berlin és Párizs, ami volt, és ahogy volt! Minden megelevenedik! Ha leírnám, érdekes olvasmány lenne. Minek? Kinek? Ő már mindent megírt, ahogy Ő látta! A valóság más is volt.”

(1977. XII. 4.)

Egy, a kiadott két vaskos kötetnél jóval terjedelmesebb szöveg válogatásából emeltem ki két passzust, érzékeltetendő, hogy miféle, a napi (hétköznapi) emigránsorsoron túlmutató megjegyzések lappanganak Márai Sándor legendássá írt feleségének „naplójában”.¹

¹ MÁRAI Ilona, *Betűbe zárva. Napló*, I. 1948–1964, II. 1965–1979, s. a. r, utószó ÖTVÖS Anna, kéziratfeldolgozás MÉSZÁROS Tibor – ÖTVÖS Anna, vál., szerk. NAGY Zsejke, Helikon, Budapest, 2022. Az e kötetekből hivatkozott, idézett szövegeket a továbbiakban külön nem jegyzetem.

Önmagában már a napló minősítés további megfontolásokra készíthet. Márai emigrációs főműveként emlegetik többen az 1943/1944 óta vezetett sorozatot, amely új műfaji változat a tekintélyes múltra visszavezethető (magyar) naplóirodalomban.² Márai Sándor főleg franciákra hivatkozik: Gide-re, előzőleg Jules Renard-ra, utóbb újra Gide-re, Julien Greenre, ama szerzők közül, kiknek naplóit olvasta, tanulmányozta, véleményezte.³ Hogy a maga részéről lényegében valami mást próbáljon, a „más” helyzetnek megfelelően. Márainak a naplóírás – úgy tetszik – eleinte pótcselekvés-ként szolgált. A nehezülő, majd ellehetetlenülő publikációs körülmények és a készítés az írásra, mindannak lejegyzésére, ami lejegyzésre érdemesnek és érdekesnek találtatik, nem kiszorította az oly sok (és kétes) sikert hozó prózai epikát, hanem pótolta. A publicisztika a közeli múlt és jelen nyelvi, személyiséget illető, olykor „nemzeti”, válságidőszak fölvetette problémákra felelni hivatott írásbeli megnyilatkozások képviselőjében adott hírt az író-gondolkodó helyzetéről, véleményéről, törekvéseiről, egy olyan szituáltságról, amely többszörös áttétellel, olykor regényben igyekezett helyet találni a magyar irodalom (és az európai irodalmak) folyamatában. A regények egyszerre bizonyultak műfaji kísérleteknek és olvasmány-ígéretnek, a közeli és valamivel távolabbi múlt a jelen értését célzó igyekezetnek és állásfoglalásnak a mindig vitatható „epikai hitel” ügyében, egy megtalált „dallam”, mondat szerkesztési mód próbájának és az európai modern prózával folytatott párbeszédnek. Mindennek (1943/1944-ben) ellehetetlenülése irányította az írókat a naplóírás felé. A külső (történelmi) és a belső okok (az írói válságjelenségek és a kritika részéről érkező, nem mindig jóindulatú figyelmeztetések) oda vezettek, hogy a regényírás mellett és mögött egy másik változat bontakozott ki, a naplóé, amelynek írása közben nem volt szükség sem a külső tényezőkre, sem az „epikai hitelt” szavatoló megfontolásokra figyelni, csupán az események, az olvasmányok, a reflexióra kiszemelt történések között válogatni. Még a „nap követelményeire” sem kellett tekintettel lennie. Ez egyfelől mérhetetlen szabadságot biztosított: hogy mi fontos feljegyezni való, mi kevésbé fontos, elhagyható, ő döntötte el. Ugyanakkor (másfelől) a felelősséget is megnövelte. Még ha az első indulatban nem játszott is szerepet, kinek készül a napló, vajon kizárólag pótcselekvés-e, ha „fésületlenül”, a lejegyzések lendületében papírra kerülő vélemények, megjegyzések, reagálások, kommentárok első alakjukban egy remélt publikum elé kerülhetnének. Persze nem így fognak odakerülni. A folyamatos feljegyzés, újraolvasás, átírás, átfogalmazás során egyre világosabbá vált, hogy egyrészt fontos kordokumentum formába öntődéséről van-lehet szó, másrészt irodalmi alkotásról, amely nem tűri a hevenyészettséget, a merő rögtönzést. Ilyen módon az emigrációs regényírás kiegészült, kiteljesedett a naplókkal, amelyek sok tekintetben munkanaplók, sok tekintetben (ön)életrajzi beszámolók, sok tekintetben gondolkodástörténeti jellegű

² Számadás a Márai-kutatásról: FRIED István, *Márai Sándor 2019-ben = „maradj izzó parázs”. Tanulmányok Márai Sándor életművéről*, szerk. KOSZTOLÁNCZY Tibor – REICHERT Gábor – SZÁVAI János, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2020, 9–28. A Márai-naplókról újabban lásd DOBOS István, *A jelenlét adománya az írás eseményének tulajdona = Uo.*, 253–279. Mikor e dolgozat megjelent, a Lola-napló még nem volt kiadva.

³ Naplói szerint Lola sűrűn olvassa a kortársak emlékezéseit, emlékiratait, s többnyire elégedetlenül kommentálja azok alacsony nivóját és érdektelenségét, míg a Márai-naplók jelentőségét hangsúlyozza.

reflexiók. A 20. századi létezésről általában, az emigrációs írói sors lehetőségéről-lehetetlenségéről különösen. Ez a fajta Márai-napló erős válogatásban jutott nyomdafestékhez, e válogatott próza fejtett ki hatást, feltehetőleg nagyobb, mint az *Ami a naplókából kimaradt* kötetei, hogy aztán „teljes naplóként” jussanak a feljegyzések a „végső” formához. Ebben az alakjukban szolgálnak az örvendetesen élénk Márai-kutatás⁴ (nem egyszer megtévesztő) forrásaiul.

Jóllehet a Márai-életrajz nem egy külső eseménye kereshető vissza a naplókban, számos helyen érzékelhető, hogy az „elhallgatás” poétikája itt legalább olyan lényeginek bizonyulhat: fontosabb lehet, amiről nincs szó, mint az, ami nem egyszer sejtetéssel, enigmatikusan fogalmazódik meg, vagy ami üres helynek nevezhető. Az utolsó naplókötetben értesülünk arról, hogy Lola halálát követően az író álmaiban „megint hot line”, aztán: „te másoknak írtad a naplót, én neked.” A „hot line” ébreszti rá az író, hogy a kéziratokat, a dokumentumokat őrző hajóládából előkeresse „1948 óta írott naplóit, a füzeteket, ahová mindennap felírta, mi történt aznap. Mintha mindennap kapnék tőle egy levelet. Száznál több ilyen füzet maradt, ugyanannyi van valahol Pesten, ha van még valahol.” 1986. március 25-i bejegyzés: „Mindennap »egy levél« L.-től. Néhány noteszoldal ceruzairással.” Április 20. után: „Minden nap néhány oldal a naplóból. Száznál több ilyen notesz maradt. Ceruzairás, fegyelmezett, finoman rajzolt betűk. Mindent felírt, évtizedekre vissza, mindennap minden kis és nagy eseményét. Ezt az ajándékot kaptam tőle. Mintha mindennap levél érkezne tőle.” Május 20. előtt: „L. napló, mindennap. A visszaforgatott idő, ami számomra most éppen úgy »valóság«, mint a jelen. Nagy ajándék ez a megható és izgalmas napló. Megélem még egyszer az életünk mindennapjait és az álmait.” (Lola ugyanis számos bejegyzésében számot adott többnyire rémálmairól, amelyekben elmúlt idők epizódjaira ráakódott a jelen küzdelme az emigrációs létezésben, valamint az emberi kapcsolatok problematikussága). 1988-ból az utolsó ideidézhető bejegyzés: „L. naplója. Tíz év előtt ez a sor: »Az örökös félelem, hogy elveszíthetjük egymást. Istenem csak ezt nem,« És három felkiáltójel. Megtörtént, már álmomban sem találkozunk.”⁵

Mint utóbb kitetszik, Lola 1924 óta vezeti följegyzéseit. Ám az 1948-as svájci távozásra (bizonyára a várható vámvizsgálat miatt) nem meri magával vinni a jelentékeny mennyiségű írásos anyagot, melyben nemcsak 1944/1945 leányfalui eseményeiről, hanem az 1945-tel kezdődő „kulturapolitikai” eseményekről, a szélsőbal részéről érkező nemtelen támadásokról is fellelhetőek voltak adatok, indulatos jelzőkkel ellátott személyiségek. Egyáltalában, egy ilyen mennyiségű, kézírással írt anyag gyanút kelthetett, Nyugatra csempészendő dokumentumként kellemetlenségek okozására nyílhatott alkalom. Feltételezésemet erősíti, hogy az író-férj sem igen vitt magával „írásos” anyagot. Az 1943/1944-ben vezetett napló még megjelenhetett, noha fogad-

⁴ Vö. a 2. számú jegyzetben idézett kötet tanulmányaival, valamint az alábbi könyv Márai-blokkjával: *Szenvedélyek, formák, vallomások. In honorem Szávai János*, szerk. BENGÍ László et al. Kalligram, Budapest, 2020, 60–126.

⁵ MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1982–1989*, s. a. r. MÉSZÁROS Tibor, Helikon, Budapest, 2018, 328–338, 378. Kertész Imre nagyra értékelte ezt a naplókötetet, s maga elhunyt felesége „hot line”-járól ír: KERTÉSZ Imre, *A néző*, s. a. r. HAFNER Zoltán, Magvető, Budapest, 2015, 202.

tatásának voltak olyan tényezői, amelyek a későbbi támadásokat jelezték. Emiatt Márai úgy döntött, hogy az 1945 után is rendszeresen vezetett naplójának anyagát itthon megbízható kezekben hagyja, hogy majd adandó alkalommal maga után küldhesse. A Budapesten maradt naplóföljegyzéseket utóbb Umberto Natali, olasz diplomata tudta kihozni Magyarországról. Natali Óvári Baba (Magda Éva) férje, Óváry Zoltán, a Máraival szinte élete végéig levelező, Máraiékat az Egyesült Államokból Olaszországban is fölkereső jóbarát orvos sógora.

A Lola naplójából vett idézetek részint felelnek az okvetlenül fölvetődő kérdésekre, részint új kérdéseket vetnek föl, melyek érintik Márai kommentárjait. A kétkötetnyi Lola-naplóhoz fűzött utószavakból (a sajtó alá rendezés és a magyarázatok Ötvös Anna lelkiismeretes munkáját dicsérik), ismétlem, megtudhatjuk, hogy Lola 1924 óta jegyezte föl többnyire tömönatokban kettejük eseménytörténetét. A közzétett naplókából megismerhetjük a megélhetésért folytatott küzdelmüket (Lola munkát vállalt az Egyesült Államokban, mint hajdan Párizsban), emberi kapcsolataik szomorú történeteit, kimaradásukat egykori baráti körökből; kettejük meglehetősen változatos betegségei meglehetősen terjedelmes helyet foglalnak el, rosszulletek, ájulások, operációk, sikeres és eredménytelen kezelések, gyógyszerek és fogorvosi látogatások, testi gyöngeség és ritka egészségi jóérzések: számtalan feljegyzés tanúsítja, miféle szenvedéstörténeteket produkált e két élet. Nem kevésbé fontos Lola naplójában az étkezések, bevásárlások, ajándékozások, a vendéglők, a név- és születésnapok, házassági évfordulók menülistája. Azt is írhatnám, hogy a hétköznapi élet anyagi vonatkozásai éppen úgy feljegyzésre érdemesek, mint a szellemi kultúrában tett kirándulások. Lola rendszeresen és figyelmesen olvas, franciául és németül kiválóan, angolul és olaszul a szótár segítségét igénybe véve. Ritkábban kortárs irodalmat, a (neo)avantgárd hasonlóképpen taszítja, mint férjét, a Magyar Műhely kísérletezőire egyetlen jó szava sincsen. Krúdy prózájának ugyanúgy rajongója, s nem kevésbé látszik kedvelni Jókait, Mikszáthot. Mégsem állítható, hogy a kor irodalmától elmaradt olvasóval lenne dolgunk, inkább azt, hogy részben átveszi Márai véleményét az irodalomról, részben önnön helyzetéhez méri olvasmányait. Ugyanakkor a Márai-művek első olvasója, a naplóban rajongó bejegyzéseket találtam a készülő Márai-művekről, az újra-olvasottakról, olykor ellenőrző korrektúraolvasásra vállalkozik, véleményt mond. Az író hol megfogadja, hol idegesen elutasítja a feleség megjegyzéseit. Nemcsak az egymásra utaltság meghitt pillanatait tartalmazza a napló, hanem a férj váratlan dühkitöréseiről, esti alkoholizálásáról, időnként rendetlen életviteléről is beszámol (megerősítvén kortársi beszámolókat Márai hisztérikus jeleneteiről, indulatos megnyilatkozásairól),⁶ egy házasság nehéz óráiról, veszekedésekről, melyek nemcsak az egymásrautaltság okán, viszonylag hamar feloldódtak, ismétlődtek és elcsöndesedtek. Hol Márai kedves ajándékaival, hol Lola megbocsátó viselkedésével.

Ha pusztán a naplóknak a följobbiekben vázolt „magántörténelmét”, ha úgy tetszik, a világpolitika árnyékában zajló „mikrotörténelmét” tekintjük, ebből a nézőpontból

⁶ A dohányzással és alkoholizálással vívott küzdelem a Márai-naplókban is kiolvasható. Lola a kilencnapos fogadalmairól ad számot, megemlékezvén a férj hasonló – időleges – önmegtartóztatásairól.

sem érdektelen végigkísérni az idegen nyelvi környezetbe került, a világnézetileg erősen megosztott emigrációtól távol önmagát pozicionáló házaspár életének alakulását. Sem Márai, sem Lola nem kívánta elkötelezni magát a külföldi magyarság egyetlen (önjelölt) képviselője mellett. A szélsőjobbról folyamatosan érték igencsak nemtelen támadások Márait egykori és jelenlegi magatartása, közzétett írásai miatt, felróván neki polgári liberális múltat és európaiságra nyitott jelent. A Szabad Európa Rádióval történt megegyezése szerint szabad kezet kapott, azt és úgy olvas föl, amit jónak lát, az alkalomhoz illőnek gondol. A politikai klíma változásával azonban megromlott a Rádió és Candidus/Ulysses viszonya. A Rádió vezetősége nem olyképpen tekintett Máraira, mint az emigráció legjelesebb, nemzetközi mércével mérhetően kiemelkedő szerzőjére, hanem mint egyre az irányítandó munkatársak közül. Ezzel párhuzamosan anyagi problémák is ugyanígy fölmerültek. S ha a Márai-naplók erre inkább általánosságban tartalmaznak utalásokat, a Lola-naplókban olykor konkrétabb megjegyzésekre is bukkanhatunk. Általában rokonok, ismerősök megítélésében a házaspár mindkét tagjának megegyezőek vagy hasonlóak a fenntartásai. Márai a legszívesebben felszámolná Lolának Kassán maradt hűgával, Zsaszával a kapcsolatát, Zsaszák kassai állásvállalása miatt. A Lola-naplókból is kitűnik Márai kérélnemzetlensége az otthon maradt, szerinte „kollaboránsokkal” szemben,⁷ ugyanígy ítéli el az emigrációból hazalátogatókat, kiváltképpen azokat, akik hozzájárulnak emigrációs műveik (csonkított) kiadásához. Annyit azért nem árt itt tudomásul venni, a magyarországi kiadók jól megfontolták, mit engednek a magyar olvasókhöz eljuttatni. Talán ez is magyarázza Lola több ízben megnyilvánuló, igaz, korábról származó ellenszenvét Cs. Szabó László művei iránt, jöllehet a két háború között különféle alkalmakkor gyakran érintkeztek. Ellenben jóleső érzéssel emlegeti, hogy a szintén egykori személyes ismerős, Passuth László⁸ önéletrajzában sokszor és szépen emlegeti Márait, idéz műveiből, elismerő sorokban méltatja. Amiként Szőnyi Zsuzsa kritikáit is szívesen olvassa.

Érdekes módon Habsburg Ottó csak egyetlen egyszer bukkan föl a kiadott naplóban, szűkszavúan, de megbecsüléssel ír róla. Jöllehet Habsburg Ottó felügyelte az Új Európa folyóiratot, mely nem egy alkalommal méltatta Márai műveit. Feltehetőleg nem ismerték a szerkesztő–kritikus Csonka Emil nyilas múltját. S ha olykor bírálták is, ez nem merült föl, utóbb korrekt kapcsolat fűzte őket egymáshoz. Habsburg Ottó egy vele készült interjúban⁹ úgy beszél Márairól, mint a felvidéki polgárság és kultúrája méltó reprezentánsáról, aki ragaszkodott életformájához, s erre írásaiban

⁷ Ugyanakkor a Szabad Európa Rádióban felolvasott leveleiben Márai jóval megengedőbb. Vö. MÁRAI Sándor, *Fedőneve: Ulysses, I.*, s. a. r. Kovács Attila Zoltán – Mészáros Tibor, Helikon, Budapest, 2014, 586–587.

⁸ PASSUTH László, *Gyilokjáró*, Szépirodalmi, Budapest, 1972. A nemzedéktárs Passuth (ugyancsak 1900-ban született) rendszeresen ismertette Márai műveit, kolozsvári születésű lévén egyetértéssel és beleérzéssel kommentálta a később Garren-trilógiává szerkesztett Kassa-regényeket. Az ismertetések az Ezüstkorbán, a Vigiliában és a Magyarokban jelentek meg. Hadd jegyezzem meg, jókora bátorság kellett ahhoz, hogy az 1970-es évek elején a még indexen lévő emigráns szerzőről ily méltató sorok jelenjenek meg. Ez dicséri a felelős szerkesztő Győri Jánost és a kiadó vezetőjét, Illés Endrét.

⁹ *Egyszemélyes emigráció. Márai emlékek, töredékek*, az interjúkat készítette, vál. SALAMON István, szerk., szöveggond. MÉHES László, Bíbor, Miskolc, 2003, 96–98.

is vissza-visszatért. Hozzáteszi: Márai „pártok fölött állt [...] nemzeti politikát akart, nem pártpolitikát.” Az interjúból az is megtudható, hogy leveleztek. Erről bizonyára Lola is tudott, följegyzései között mégsem találunk idevonatkoztható utalásokat. Pedig a naplók rendszeresen közlik, honnan és kitől érkezik levél. Mindenesetre még így, hiányokkal együtt is, összeállítható az a kapcsolatrendszer, amely az emigrációs években változott ugyan, de amely működött, amelyet működtetni lehetett. Ilyen módon tudható, ki mikor vendégeskedett náluk. Thassy Jenő¹⁰ elbeszéli, hogy Lola „meglepő és megható jelenség volt.” Eladónóként dolgozott Althannál, egy New York-i áruházban, a cipőosztályon. „Egész nap talpon volt, aztán hazaszaladt, megfőzte a vacsorát, ami négy vagy öt fogásból állt. Étkezésünket végigülte, és csak azután ment ki mosogatni.” Efféle ebéd- és vacsorakészítéseket (Olaszországban és az Egyesült Államokban) a Lola-naplók is elbeszélnek, részletezve a menüt, az alapanyagok beszerzésének módját, az elkészítés idejét. Nem kevésbé érdekes részleteket olvashatunk ama bizonyos „előkelő” áruházról is, ahol Lola árusította a rábízott árucikkeket, több osztályon is volt eladó. Belülről válik átláthatóvá egy amerikai vállalkozás, mondhatnók úgy is, alulnézetből, a munkarend, főnökök, részlegvezetők, beosztottak viszonyaiba nyerünk betekintést, a fizetés rendjébe; és információkat kapunk arról is, mint illeszkedik egy szokatlan világba a másféle társasághoz, munkafelfogáshoz, életvitelhez szokott személyiség.

Az emigráció nem pusztán az elveszített otthon emlékezete és az otthontalanságon úrrá lenni kívánó igyekezet között játszódó történet, hanem a beilleszkedés (természetes) nehézségeinek elbeszélése is. Lola helyzete az önleírás segítségével jellegzetes száműzött sorsként demonstrálódik. Márai hol ellenzi a munkavállalást, hol tudomásul veszi. Lola változó keresete (mely függvénye az általa eladott árumennyiségnek) jól egészíti ki kettejük jövedelmét, amelynek egyaránt vannak kiszámítható, noha nem mindig időben, olykor rendszertelenül érkező tényezői. A Szabad Európánál való közreműködés persze az állandó jövedelmi forrás, igaz, az idők folyamán változó. Mint ahogy bőséges információkat kapunk a nyugdíjról, a (beteg)biztosításról, egyszóval az életvitel és életrend anyagi forrásairól. Kiváltképpen érdekességszámba megy, hogy a Lola-naplók lehetővé teszik az amerikai és olasz létezés összehasonlítását. Kurtán, rövidre zárva akképpen foglalhatnám össze, hogy Dél-Olaszország élhető életet biztosít, a táji és emberi környezet európai léptékkal rendelkezik, s ha kétségkívül a nyelvi nehézségek hátráltatják is a hétköznapi érintkezést a szomszédokkal, a házlakókkal, az ismerőssé lett boltosokkal fenntartott kapcsolatok az otthonosság illúzióját keltik. Csakhogy az ország egésze nem működik. A kormányválságok, a sztrájkok (a kapuk előtt időnként szemétkupacok halmozódnak föl, amelyeket napokon át senki nem takarít el, a legkevésbé az intézmény, amelynek feladata volna), utóbb az infláció, az osztársadalmivá lett bizonytalanság, a vonatkések stb. kiszámíthatatlanná teszik az életet, az ingatag közbiztonság, a postai, pénzügyi szolgáltatások rapszodikussága állandó panaszokra adnak okot.

¹⁰ Uo., 99–103.

A közép-európai ügymenetekhez hozzászokott házaspár naplóit megtöltik a panaszok: hogy (fontos) küldemények elvesznek, későn érkeznek, s ez vonatkozik a csekkre is. Az azonban az emigrációs évtizedekre általában vonatkozik, hogy a Magyarországra küldött könyvek jórészt visszaérkeznek, részint avval, hogy a címzett nem vette át, vagy avval, hogy ismeretlen a címzett, hol más ürüggyel. Az Egyesült Államokban jóval szervezettebbek a hétköznapiak, a közlekedés megbízható, a közbiztonság annál kevésbé (gyilkosságokról, büntettekről, horrorba fúló „acte gratuite”-ről sűrűn számolnak be a naplók, nem egyszer televíziós képriport, híradás nyomán). Ugyanakkor a délolasz emberek barátkozó természete, emberisége, részvéte szinte teljesen hiányzik (legalábbis hiányát érzik a naplóírók), a nagyváros hideg és rideg rendjét legalább olyan nehezen viselik el, mint az időnként szélsőséges időjárását. A dél-olaszországi tartózkodás sem biztosította az otthonra találás maradéktalan örömét, mégis a valahová tartozás biztonságát hitette el. Az amerikai évek viszonylag kevés örömet hoztak, ami a személyes életet illeti. Ott elképzelhetetlen volt annak a nem egyszer terhessé váló kölcsönös ajándékozásnak a szertartásszerű ismétlése, amelyre a meglehetősen sűrűn egymásra következő délolasz nemzeti, helyi, vallási ünnepek lehetőségeket kínáltak: Lola naplóiban vissza-visszatér, kitől milyen ajándékot kaptak, kinek mivel viszonzták, milyen családi ünnepre, de még balettvizsgára is voltak hivatalosak, házbeli olasz családok mint igényelték a magyar házaspár részvételét hétköznapijaikban. Amerikában legfeljebb korrekt kapcsolatokra adódott esély, miközben a szolgáltatások korrektségét tekintve, a délolasz szívéllyességgel és megbízhatatlansággal szemben, Lola elsősorban a háztartási gépek, a lakásban adódó kisebb-nagyobb hibák javítása-elhárítása ügyeiről tudósít.

A második alkalommal vállalt délolasz élet olykor kétlakivá tette Máraiékat. Lola híven beszámol az ez idő alatt tett külföldi látogatásokról (Svájc, Ausztria és főleg nevelt fiuk és családja meghívására az Egyesült Államokban). Lola – több ízben érdemes erre felhívni a figyelmet – jó megfigyelő, nemcsak a gyakorló háziasszony nézőpontja irányítja gondolkodását. Valahová elvágódása nem szűnik, annak tudatosulását rögzíti, hogy nincs hová „hazamenni”, sehol nem jó „egészen”, Salerno talán mégis a viszonylag jó megoldás. Belátja, mikor Svájc számára kissé steril rendjét tapasztalja, Bécs ismerős házai, utcái, beszéde, színháza, étkezési és érintkezési kultúrája inkább egy nosztalgikus érzésnek tett, ideig-óraig jóleső engedmény (ahogy Innsbruck vagy Bolzano, egy spanyol út inkább turistáskodási célpont).¹¹ Az európai migráns Európában sem más, mint emigráns, de Európában – foglalhatnám össze. Azt Márai rögzíti naplójában, hogy Európában is csak hült helyét lelik „Európának”. Életük utolsó fázisában visszatérnek az Egyesült Államokba, a kellemesebb környezetet és időjárását ígérő San Diegóba. Ez nagyon személyes okokkal magyarázható. Nevelt fiuk és családja egy órányi autótúra lakik tőlük, az orvosi ellátásról, kórházról pedig súlyos tapasztalatokra tettek szert Márai Sándor salernói kórházi kezelésekor. (A kórházi élet leírásakor érdemes párhuzamosan olvasni Lola és Márai napló-

¹¹ Márai jóval részletesebben és „filozofikusabban” emlékezik meg az 1973-as bécsi turistaútról, mely egyben végső búcsúnak bizonyul az egykorvolttól.

feljegyzéseit. Márai végső konklúziója, miszerint valamiféle közösségbenlét-érzést élt meg, hiányzik Lola naplójából, aki a naponkénti látogatás, ellátás, lakáskarbantartás, levelezés stb. kötelességeit egymaga volt kénytelen elvégezni hetvenedik évén túl.)

A párhuzamosan vezetett naplókban ugyanaz az emigráncssors olvasható ki; nyilván meglepő lenne, ha nem így lenne, mégis, az ugyanaz ezúttal sem egészen ugyanaz. A latin közmondás alkalmazható, ha ketten teszik ugyanazt, nem ugyanaz. Első megközelítésben kézenfekvőnek tűnik a megkülönböztetés a megszerkesztett írói napló és a szerkesztetlen asszonyi följegyzések között. Annyit kiegészítésül: mindketten tudták, hogy a másik is följegyzi napjaik történéseit. Márai néha (ritkán) hangot adott rosszallásának. Lolát ugyan bevonta az írói alkotás folyamatába, Lola följegyzi, hogy Márai szinte minden művét odaadja, hogy felesége olvashassa el. Lola naplójegyzeteiben beszámol ezekről az olvasmányokról. S ha a mindennapi élet egyes elemeit, mozzanatait tekintve akad is komolyabb vagy kevésbé komoly vita közöttük, Lola rajongó sorai férje régebbi és készülő műveiről megtöltik a naplót. Kibukkan azonban az is, Márai néha mintha titkolná, mit jegyzett naplójába, s ez Lolának igencsak rosszul esik; mint ahogy az is, hogy (időnként) Márai szinte kierőszakolná Lolától, mutassa meg neki, mit jegyzett föl. Lola ellenzi, hogy a kiadandó naplókba élő személyeket (esetleg) sértő passzusok kerüljenek, ő maga az egyáltalában nem kiadásra szánt jegyzeteiben a legkevésbé sem fukarkodik minősítéseivel, amelyek legalább oly mértékben sérthetnék az illetőt, mint Márai minősítései. E téren nem érzékelhető kettejük között különbség. Ami az irodalmat, irodalmi kapcsolatokat, ezekkel összefüggő állásfoglalást, jórészt az ízlést illeti, mintha Lola alárendelné a magáét Márai időnként kategorikus, ellentmondást nem tűrő véleményének. Más a helyzet a baráti, társasági kötelek ápolását illetően. Lola följegyzi naplójába, ami Márai önjellemzéseként az *Egy polgár vallomásaiból* már ismerős: minden kötöttség elől menekült, időnként a házasságot is merő kötöttségnek érezte. Az 1930-as évek elejének eseménye volt nem túl hosszú ideig tartó viszonya Megyery Sárival, német némafilmek színésznőjével, majd újságíróval, aki *Én is voltam Jávorfácska* címmel megírta önéletrajzát, Máraihoz fűződő viszonyát. Lolát mélyen bántotta, ami így (későn) napvilágra került, több ízben tért vissza, hol elismerve a könyv szerzőjének (némi) íráskészségét, hol bosszankodva azon, amit történni sejtett.

Lola meg akarta érteni férje kiszámíthatatlan reakcióit, rosszkedvét, dühkitöréseit, a művekhez szükséges(?) feszültséggel magyarázta magának a hangulatváltozásokat. A kötöttségektől irtózás, a társasági összefüggésektől menekülés is problematizálódott a Lola-naplókban. Évtizedes barátságok fölszámolásának történetét ugyan nem jegyezte föl, csak azt, hogy rá kellett döbbsennie arra, hogy (az Egyesült Államokban) magukra maradtak. Érkezésükkor többször megjelentek az őket sokat segítő, nevezetes orvospár, Laxék társaságában, akiknek otthonában az amerikai magyar emigráció nem egy nevezetes képviselője megfordult. Máraiék lassan-lassan elmaradtak ebből a társaságból, sőt, a Budapesten kezdődött barátság is megszűnt. Ennek a történetnek nem ismerjük a részleteit, de Lola elszórt megjegyzéseiből következtethetünk, hogy elsősorban nem Laxékon múlt a kapcsolat fölszámolódása. Annyit kiegészítésül még, amit más összefüggésben másutt már megírtam: a kortársak közül többen

följegyezték, hogy Márai kitűnő elbeszélő volt. Különbféle témákról nyomdakészen tudott rögtönözni, de nagyon nehezen viselte el, ha valaki beleszólt az előadásába. Szívesen „adott elő”, szép mondatait élvezni lehetett. Csakhogy nem mindegyik társaság tolerálta Márainak – bármily színes, élvezetes – monológjait, társaságként gyűltek össze, társaságként akartak funkcionálni. Márai megsértődött,¹² ha megzavarták fejtegetéseiben, ilyenkor visszavonult. Más alkalommal – Lola följegyezte – egy vele egyet nem értőt oktatott ki nem éppen a társaságba illő hangerővel. Ugyanakkor egykori barátok nem vagy kevésbé megfelelő viselkedéséről a Lola-naplókban is olvashatunk megrovó sorokat. A római fogorvos, Papp Géza, hosszú időn át kezelte Máraiékat, ő, valamint felesége nem egyszer jut a Lola-naplókban elítélő sorokhoz. Efféle megjegyzések a testvér Radványi Gézát és feleségét, a színésznő Tasnády Fekete Máriát sem kerülik el. Az otthoniak leveleit nem egy ízben bírálja kissé ingerülten Lola, ti. az otthoniak anyagiakban dúskáló Márai Sándort képzelnek el, aki egyébként gálánsan segít (csomagokkal, pénzzel), némely pénzkérésük (hangneme) feltehetőleg jogosan bosszantja Lolát. Mindazonáltal a naplóból áradó elmagányosodás-érzésük a leginkább Márai Sándor magatartásával magyarázható, és ezt (nem részletezve az egyes eseteket) a Lola-naplók visszaigazolni látszanak. Ennek nem mond ellent, hogy még mindig akadtak elegen, akik Máraiéknál (Olaszországban és az Egyesült Államokban) vendégeskedtek. Lola az emigrációba magával vitte receptkönyvét, amelyben felmenői, barátnői családi ételkészítési módjai a régi Kassát, a Mikó utcát, a legújabb időket egyként idézték.

Lola naplójegyzetei valamennyivel több nosztalgiát érzékeltetnek az elmúlt idők legjobb napjai iránt (vö. a bécsi újévi koncertről írt sorokkal), mint Máraiéi, amelyek a letűnt-visszahozhatatlan korszak kritikáját is vállalják. Lola az emigráció első éveiben még leírja, hogy szeretné, ha úgy alakulnának az események, hogy visszatérhessenek Magyarországra, akár csak látogatóba, Márai hamarabb elveszti illúzióit; s hogy 1957-ben fölveszi(k) az amerikai állampolgárságot, egy érzelmi tudattal való leszámolásuk válik nyilvánvalóvá. Márai állandóan keresi a polgár szerepköre időszerezhetőségének esélyét, Lola viszont éppen háziasszonyként újraéli a polgári háztartás folytathatóságának reményét, mely a társaságból ki/elmaradással lényegében folszámolódik, és legfeljebb a vendéglátások alkalmiságában kap formát. Mindketten a maguk kialakította rend szerint próbálnak élni, ezek a „rendek” hol találkozhatók, hol keresztezik egymást (máskor térnek nyugovóra, máskor kezdik a napot, Márai esőben, fáradtan is ragaszkodik napi órai sétájához, de ragaszkodik esti borivásaihoz, vitatván régi megjegyzését: nem a bor volt jó, hanem a borozás, méghozzá – teszem hozzá – társaságban, kiskocsmában), Lola „babonái”, kabalái újévkor, a születés- és névnapok számontartása, megünneplése azonban jelzik, ez az életrend egy jóval előbb megformálódott rítus megidézése, a folyamatossághoz ragaszkodás, kilépés a külső világ rákényszerítette életrendből, a hagyományörzés belső parancsai szerint.

¹² Noha Márai *Sértődöttek* címen írt regényt, a polgári értékeket, műveltséget, magatartást képviselő Apa világának megsértéséről emlékezett meg, önmagának megtiltotta a megsértődést. Mégis, szüntelen sértve érezte magát, nemcsak a társaságok személyiségeitől, közeli ismerőseitől is.

A (világ)történelemből aligha lehet kimaradniok azoknak, akik a történelmi változások áldozataiként keresik élhető helyüket a kontinensek között, de az intim szférában megteremtődhet az a menedék, amely e „világtörténelemtől” időlegesen függetleníthető. Erre Dél-Olaszország felfedezendő műemlékei, rejtett falvai, ritka emberi kapcsolatai jóval több lehetőséget kínálnak, mint a működő, a házi és külső munkát technikailag jóval inkább megkönnyítő Egyesült Államok. Nemcsak a nemzedékváltás tapasztalata gondolkodtatja el a házaspárt a nevelt fiukkal és családjával (unokákkal) kapcsolatos feljegyzések tanúsága szerint, hanem János (Jani, Janika) amerikanizálódása nem pusztán a nyelvi elidegenedés jele, jóllehet nemigen merülhet föl panaszuk a szülő–gyermek viszonyt illetően. Csakhogy a bensőségeségnek más, szokatlan, talán megszokhatatlan formáit kénytelenek tudomásul venni.

Messze nem volna érdektelen annak a műveltséganyagnak az átvilágítása, amely a Lola-naplókból, még ebből a válogatott anyagból is kiolvasható. Ám ez szétfeszítené ennek az írásnak a kereteit, így csupán néhány futó megjegyzésre telik. Az első efféle gondolat oda irányul, hogy a háttérből nem pusztán a kassai környezet ismerhető meg, hanem az a kétnyelvűség is, amely e naplókban idézetek formájában emlékeztet egy familiáris nyelvhasználatra (Nichts für Ungut, Selten kommt etwas Besseres nach, német igék magyar ragokkal való használata). Ehhez fűződik az olvasmányok nyelvisége. Lola egy bécsi leánynevelőintézetben töltött néhány esztendő, így a németet, összhangban a családi hagyománnyal, nem idegen nyelvként beszélte, ezt a berlini évek erősítették. Amikor 1973-ban ama nevezetes bécsi turistaúton keresték föl kedves egykori helyeiket, a színházi előadások közül egy Nestroy-előadást választottak, mely a bécsi életérzésnek és nyelvnek akár mintadarabja lehetett, s ezt mindketten értették és élvezték. Ebbe a körbe sorolható Lola vágya arról, hogy *A kassai polgárokat* egyszer a Burgtheaterben láthassa (ezt többször leírja), a német színpadi beszéd etalonja Burgtheater németisége volt. A balettművésznő Wiesenthal-nővérek (Márai–Ratkovszky-rokonság) szintén részei ennek a bécsi századfordulós örökségnek, amelyhez odasorolódik *A víg özvegy* kassai színházi emléke, valamint a Mozart-operák beható ismerete. Lolának kellemes énekhangja volt, egy ízben arról ír, hogy otthon édesanyjával a *Figaro házassága* duettjeit énekelték, nemcsak a dallamra, a szövegre is emlékezik, idézi is. Általában elmondható, hogy Lola zeneileg képzetesebb, tájékozottabb férjénél, akinek viszont képzőművészeti érdeklődése, ismerete minősíthető figyelemre méltónak. A Márai-házaspár társaságába jónéhány művész tartozott, Földes Andor, Siki Béla, Herz Ottó, Végh Sándor: hangversenyeiket látogatták. Lola (és még inkább férje) zenei „műveltsége” a leginkább a 18–19. századi komponisták ismeretére korlátozódott. Igaz, egy Ansermet által vezényelt Bartók-hangversenyéről elragadtatva nyilatkozik, míg Márai viszonya a Bartók-zenéhez ambivalens. Lola számára Hindemith neve semmit nem mond, s a leginkább Verdi- és Mozart-operák, valamint Wagner *Tannhäuser* (melyet addig sosem láttak színpadon) nyugtözi le. Karajan több hangversenyéről, operai vezényléséről olvashatunk lelkes sorokat; régi és új „sztárok” bukkannak föl a Lola-naplókban, amelyekben Kocsis Zoltán és Ránki Dezső nevével is találkozunk. Lola irodalmi műveltsége sem jelentéktelen, ám a bécsi modernséggel vagy olyan francia szerzőkkel, mint Mauriac,

lezárol. Wildertől az *A mi kis városunkat szereti igazán*, Peter Shaffer *Equus*át hol bámulattal, hol erős kétellyel szemléli, a *Godot-ra várva* része lesz e műveltségnek, a többi Beckett-műtől távolságot tart. Mint ahogy Tennessee Williams színműveit tárgyuk miatt idegenkedve tekinti meg. Az utolsó magyar szerző, akinek világában teljesen otthon érzi magát: Ady Endre, nem egy versét fejből idézi. Babits lírája nem érinti meg, viszont a *Jónás könyvét* olvasva megváltoztatja véleményét.

Nem tagadható némi konzervativizmus, ugyanakkor férje prózájának értő olvasója, Kosztolányi a személyes, összejáró viszony miatt is kedvelt írói közé tartozik. A rendszeres olvasás, zenehallgatás programszerű Máraiéknál, az életrend szerves része. Különösen az után, hogy magnetofonjuk lesz, szalagra fölveszik a koncerteket, beszereznek szalagokat. A Márai-hagyatékban fennmaradt egy felvétel, amelyen Lola (német nyelven) énekel. A hang fiatalos, jól csengő, Lola muzikalitása veendő tudomásul. Efféle zenei-irodalmi felkészültséggel lehetett az író valódi partnere.

Akár meglepőnek mondható, hogy Lola 1924-től szánta rá magát, hogy valóban nem a nyilvánosságnak üzenő följegyzéseiben „örökíti meg” (fölmerül bennem, hogy jó szót használtam-e?) kettejük életét. Igaz, 1924-ben még jó darabig nem a naplóírás problémái foglalkoztatták az újságíró–író férjet, egy megjegyzése szerint nemigen kedvelte ezt a műfajt,¹³ inkább a külső körülmények keltették benne az igényt, hogy íráskényszerét ebben az alakzatban elégítse ki. Lola eddig megjelentetett két kötetében több ízben kérdezi (önmagától), mívégre és kinek szánja följegyzéseit, amelyek közül az 1948-as füzetet viszi magával a száműzetésbe, ama bizonyos hajóládában átkel az óceánon, s halála után onnan keresi elő Márai Sándor, aki – mint írtam – tud róla. De azt is tudja, hogy Lolának sosem volt szándékában, az 1979-es lezáruláskor sincs, e jegyzetek bárminemű hasznosítása, közzététele, nem állt a minden időben kíváncsi újságírók rendelkezésére sem, tudomásom szerint elzárkózott attól, hogy interjút adjon. Joggal állíthatjuk, hogy irodalmi ambícióit (ha voltak) bőségesen kiélte a férj műveinek (újra)olvasásakor, a kiadókkal történő levelezések/tárgyalások regisztrálásakor, véleményezésekor. Hogy itt egy korai „elfojtás” tüneteiről azért nem feledkezhetünk el teljesen, a kiadott anyagban egyetlen, talán mellékesnek szánt mondat (vagy elszólás) tanúskodik: Lola bakfis leányként, legalábbis egy újságcikk erejéig, megpróbálkozott egy írás közzétételével, ennek a kísérletnek azonban nem lett folytatása. Valószínűsíthetően nem csupán azért, mert a kassai környezet ezt nem vette volna jó néven. A későbbiekben sem gondolta, hogy e téren próbálkozzék. Márai is azok közé tartozott, akik szerint egy családban elegendő egyetlen író. Elképzelhető, hogy nem volt szükséges megbeszélni, mindkét félnek magától értetődően ez volt a véleménye. Ez akkor sem változott, ha tágabb (irodalmi) környezetben beszédes ellenpéldák alternatív megoldást sugalltak. Babits Mihállyal az 1930-as esztendőkből alakult ki barátság, akkorra már a jelentéses Török Sophie írói néven Babitsné részt kért és kapott a „családi” elismerésből, amellet, hogy a saját jogán követelte meg költői tevékenykedése elismerő méltatását. Kosztolányi Dezsőné még színésznőként

¹³ FRIED István, *Két epizód az ifjú Márai Sándor életéből* = Uő., *Márai Sándor titkai nyomában*, Mikszáth, Salgótarján, 1993, 30.

kísérletezett fordítással, férje halála után asszonynevén tette közzé Kosztolányi-életrajzát és más munkáit. A 19. századból Szendrey Júlia, a kortársak közül Csinszka munkálkodását lehetne bevonni az elemzésbe (Móricz Zsigmond vagy Tóth Árpád, esetleg még Krúdy Gyula leányai feltehetőleg másféle megközelítést igényelnének, akár Karinthy Frigyes fia, Ferenc, akinek egynémely művét elismeréssel regisztrálták Máraiék).¹⁴ Egyelőre (és talán nemcsak egyelőre) bizonyosnak tetszik, hogy Lolát efféle hírnév nem vonzotta. Személyiségének másféle hatását jegyezték föl, akik megemlékeztek róla (mint például Kosztolányi Dezsőné), megmaradt a háttérben, egy igen jelentékeny szerző és életműve támaszának, szolgálójának, mint ezt némely naplóbejegyzés elárulja. Így újra felteszem Lola több ízben feltett kérdését: mivégre és kinek/minek írja naplójegyzeteit, amelyek leírásáról nem mond le, ha valami miatt elmarad, igyekszik bepótolni, noha olykor hónapok kimaradnak. Szépirodalmi ambíciójáról nem szólhatunk, a bejegyzések rövidege, aforisztikussága, helyenként csupán nevek lejegyzése, mely nevek mögöttes személyiségére nem mindig derül fény, elvetik az elfojtott írói megnyilatkozások e kiélésének feltételezését. Egy alkalommal elárulja: Neki. De ezt nem ismétli, korábban a kérdést megválaszolatlanul hagyta. A kétség egy pillanatában veti föl Lola: talán írni kellene nekem is? (1977. XI. 16.). Utóbb a berlini évekre emlékezve: „Sok minden másképp volt, egyszer le kellene írni” (1977. XII. 8.) Persze sosem került rá sor. Kár.

A magam részéről elfogadom az egyszeri megnyilatkozás teljes őszinteségét és hitelességét. Mindazonáltal kevésbé megnyugtatónak gondolom az önmagának adott választ. Amíg Márai nem vezetett naplót, addig valószínűsíthető, hogy dokumentálni kívánta (volna?) a történéseket, az utókor(?), az irodalomtörténet(?) számára jó anyagot kínált. Ismét a történelem furcsa játéka: míg a Mikó utcai házat ért bombatalálat miatt a Márai-életmű első nagy korszakának dokumentumai megsemmisültek, Lola följegyzései megmaradtak, és csupán később veszett nyomuk, 1948-ban még megvoltak. Az 1948-as napló tanúsítja, hogy párhuzamos Márai rendszeressé vált naplóírói tevékenységével; amit az író fontosnak hisz, lejegyz, átírja, kidolgozza, ezzel önleírása önkomentárrá avatódik. Amit nem jegyez föl, feltehetőleg elhallgatandónak, följegyzésre érdemtelennek véli, tudja. Az író magánélete – szerinte – nem tartozik a nyilvánosságra, az író véleményét művei tartalmazzák. Lola sem igen gondolkodhatott másképpen, legalábbis naplója megjelentetett kötetekben nincs nyoma esetleges „különvéleményének”. A naplók párhuzamos vezetése ellenére szó sincs teljes gondolkodásbeli azonosulásról, és nem csupán azért, mivel Márai a nyilvánosságnak, az utókornak üzen, Lola pedig más jellegű följegyzésekkel rögzíti a történeteket (nem kizárólag kettejükét, például olasz környezetükét is). Márai annyit írt le az intim szféra eseményeiről (betegségek, gyógyszerek, Lola babonái, álmái), amennyi írósa megfelelő láttatását segíti, Lola – mivel rejtőzködve végzi írásmunkáját – még arról is beszámol, mint segít be a férj a házimunkába, a takarításba (mely cselekvési forma akár hihetetlennek is tetszhetne a Márai-naplók olvasásakor).

¹⁴ Csak futólag emlékeztetnék a József Attila körül támadt – persze, különböző irányultságú – „nő”-irodalomra, József Jolán, Vágó Márta, Szántó Judit, Illyés Gyuláné könyveire.

Lola a férj nagyvonalú gesztusait gondosan regisztrálja; tesznek azért, hogy kettejük „jeles” napjai emlékezetessé legyenek. Lola az indokolatlan bántások, a férj egy szerelmi kalandja ellenére sem titkolja szerelmes érzéseit. Nemcsak a szerinte kiváló író bámulja, hanem mindenek ellenére a figyelmes és gáláns férjet is. Mindketten tudják, egymásra vannak utalva, és ennek szép példáit adják a másik betegségek. Lola semmi olyat nem ír le, amit férje ne tudna, ha ellenkezéssel fogadja is olykor. Többnyire azért az történik, amit Márai kigondol, Lola ritkán képes meggyőzni férjét, hogy talán praktikusabb és jobb lenne valami más megoldás.

Mindkét naplónak a dokumentumértékéről volt szó, itt hangsúlyoznám még egyszer: míg kettejük hozzáférhető levelezése nem publikus (helyenként lappang), életrajzi adatok főleg a naplókából nyerhetők ki. Megkockáztatom, hogy Lolában talán az is munkált, hogy följegyzéseivel megbízható adatokat közvetítsen. Nyilván ezek a naplók olykor kimondatlanul maradt mondatokat helyettesítettek, ilyen értelemben valóban férjének szánta őket. Hogy mennyire önmagának? Erre nem kínálkozik megnyugtató válasz. Csak egyszer találtam nyomát, hogy Lola később elővette volna följegyzéseit, egyszer meg azért vette elő, hogy egy évszám helyességéről meggyőződjék. Annyi bizonyos, fontosnak vélte kettejük életeseményeinek írásos változatát. A felelet nélkül maradt kérdések (kinek, minek ír?) talán akképp oldhatók föl: ne csak az íróságról maradjon nyom, hanem arról is, polgári életet éltek-e, a polgár életét éltek-e, megőriztek-e az emigrációban valamit a hajdani, önmaguk kialakította életrendből? Merthogy másképpen éltek, mint az olaszok és az amerikaiak. Nem mondtak le az eseményekre, a fordulatokra történő állandó reflexióról. S bár tapasztalatból megismerték a posta kiszámíthatatlanságát, nem egyszer a levelező, a rokon, a kiadó, a fordító, az intézmény megbízhatatlanságát okolták az üzenet, a küldemény elmaradásáért, megjegyzem, időnként teljesen indokoltan. Márai hol rezignáltan, hol ingerülten vádolja környezetét, a megváltozott világot, Lola időnként megkísérelte, hogy elfogadja olyannak, amilyen, bár feljegyzései tanúsítják, olykor maga is lázadozik. Több ízben idézi a Kassáról magával hozott mondást: Man muss die Menschen nehmen, wie sie sind (Olyanoknak kell elfogadni az embereket, amilyenek).

A Lola-naplókban jelentékeny hézagok vannak, s az 1979-es, váratlanul ható befejezés szintén okot adhat a töprengésre. Hogy rohamosan romló egészségi állapota, leginkább szemének betegsége abbahagyatta vele az írásbeli tevékenykedést, igazolható, de a naplóírás annak előtte megszűnt. Talán az újbóli átköltözés az Egyesült Államokba teremtett olyan helyzetet, hogy a följegyzések folytatása fölöslegesnek tűnt számára. Mindenesetre amit lehetett, megőrzött az utókornak a hajólada, s még válogatott anyagának megjelentetése¹⁵ is igazi eseménye az emigrációs életformák után érdeklődő elemzéseknek, elsősorban pedig a Márai-kutatásnak. Az (ön)életrajzi adalékokon messze túl egy életforma, életfelfogás különlegesnek mondható helyzetei tárulnak elénk, egy polgárasszony „vallomásainak” nevezhetjük

¹⁵ Időnként mutatóban, faksimilében meg-megjelentek részletek Lola kéziratos följegyzéseiből. MÉSZÁROS Tibor, *Košický měšťan Márai. Márai, a kassai polgár*, Hernád Magyar Lap- és Könyvkiadó, Kassa, 2006, 110.

a két kötetben kiadott feljegyzéseket. A Márai-naplókban érzékelhető a szinte kétségbeejtő próbálkozás az írói és polgári életút fenntartására, a Lola-naplókban ennek konkretizálását kapjuk, valamint az asszonyi-társi hozzájárulást a Márai-életműbe foglalt polgárszerep emigrációs változatának újralétesítéséhez. Esetleg ebben jelölhető meg a Lola-naplók jelentősége. A megszólított lehetett a naplót vezető férj, de lehetett e napló feltehetőleg üres helyeit betölteni kívánó asszony, önmaga a címzett (öntudatlanul), talán a hajóláda anyagát feltáró utókor. Egészében azonban az (ön)-életrajzi hitelesítés funkcióját betöltő Lola-napló tanú kívánt lenni a polgári életrend, az életrendbe rejtett műveltség-hit (emigrációs és immár csak ott) életlehetősége ügyében. A Közép-Európában gyökerező polgártudat értékeinek közvetítése világlik át Lola tómondatain.¹⁶

¹⁶ E dolgozat sok „talán”-ja a leginkább annak tulajdonítható, hogy a Lola-naplóknak csak kiadott anyagát ismerem. A kihagyott részekben esetleg található olyasmi, ami kiegészíti, módosítja, árnyalja fejtegetéseimet. Nem hiszem, hogy téziseimet vissza kellene vonnom, de el tudom képzelni, hogy a még gépiratban létező anyagot is használva néhány hangsúly máshová kerül vagy hangsúlytalanná válik. A dolgozat címével Ötvös Anna könyvére utalok: *Lola könyve. Kassától Márai Sándorig*, Helikon, Budapest, 2017. Egy részletezőbb értelmezés többszörösen rátalálhat a Lola-följegyzésekben a spengleri dichotómiára az amerikai éveket illetően a kultúra versus civilizáció problematikájában. Lola feltehetőleg nem olvasta *A Nyugat alkonyát*, férje annál intenzívebben. Futólag jegyzem meg, hogy Cs. Szabó önéletrajzi írásaiban is ritkán bukkan föl Márai neve. Cs. Szabó László, *Hűlő árnyékban. Életrajzi írások*, összegyűjt, szerk. BIERNACZKY Szilárd, utószó Sas Péter, Mundus, Budapest, 2004.

Márai Sándor Jézus-képének vizsgálata a *Harminc ezüstpénz* című regény kéziratai alapján

A B S Z T R A K T

A *Harminc ezüstpénz* egyik legjellemzőbb vonása a szinte minden sorát átható bizonytalanság Jézus alakját illetően. A társadalmából kiemelkedő, saját véleménnyel rendelkező személy szokatlan egyéniségét környezete csak természetfeletti minőségben volt képes jellemezni. Márai regénye csekély újnak ható gondolatot fogalmaz meg az ismert irodalmi forrásokon túl; inkább a jól ismert cselekmény díszletének megkonstruálása – eredetiséget a szerzőre jellemző művészi fogások alkalmazása miatt mutat. A mű kéziratai 1947 és 1982 között kiadatlanok voltak – ez idő alatt az első rész tartalmán Márai szinte semmit sem változtatott, viszont a második részben olvasható párbeszédok módosításainak vizsgálata hasznos az író művészistílus- és társadalomkritikájának kiértékelése szempontjából. A szerző legmélyebb szociális tapasztalata az ember által elhagyott Isten és az Istentől elhagyott világ. E gyanakvással, bizalmatlansággal és félelemmel teli légkört szemlélteti a regény, ahol Márai az árulás okait vizsgálta. E tanulmány a fennmaradt kéziratok alapján tárja fel Júdás feltételezett indítékait.

„Az európai ember, hosszú időn át, nyugodt bizalommal ezt mondta: »Az én Istenem.« Aztán, váratlan felhördüléssel, komoran és fenyegető hangon ezt: »Az én vallásom.« Majd hadaró izgalommal, szajkolni kezdte: »Az én hazám, az én nemzetem.« Most, vérben forgó szemekkel, eszelős dadogással ezt gajdolja: »Az én fajtám.«

Ebben a pillanatban szűnt meg európai ember lenni.”¹

„Január 31. Postára adom a »Harminc ezüstpénz» kéziratát, és nemcsak a fiók ürül ki, ahol a kéziratot tartottam, hanem mintha az életem is megüresedett volna. 1947-ben írtam a kéziratot Pesten, idegenben háromszor átdolgoztam, most már nem tudok tovább rontani rajta, így marad” – zárt le egy alkotói korszakot 1983-ban a szerző.² A regény legjellemzőbb vonása a szinte minden sorát átható bizonytalanság

¹ A Márai Sándor-naplókézirataira (*A teljes naplókra*) utaló hivatkozások esetében az átláthatóság érdekében a továbbiakban a kötetcímekeket és a kötetcímekekben szereplő időintervallumokat elhagyva a TN rövidítés használatos. Ezt dőlt formátumú, az adott évre vonatkozó időmegjelölés, tehát a kiadások időintervallumot jelölő címei helyett a konkrét évszám, azt pedig a normál formátumú oldalszám követi, mindhárom tag vesszővel elválasztva. A *teljes naplók* esetében egymást követő lábjegyzetekben nem alkalmazott az *Uo.* jelölés. Ha adott tárgykör szöveghelyeinek lelőhelye több évszám felsorolását teszik szükségessé, akkor az évek elválasztása pontosvesszővel történik. E „házi szabály” értelmében ennek a lábjegyzeti hivatkozásnak a rövidítése: TN, 1944, 329.

² TN, 1983, 96.

Jézus alakját illetően. A tudományos tények hiányának elsődleges oka a történelmi források jellege, amelyeket Ernest Renan próbált meg rendszerezni a *Vie de Jésus* című, megjelenésekor (1863) indexre került könyvében.³ Az általa feldolgozott szakirodalom azt mutatta, hogy az első század embere mennyire értetlenül állt a *jelenség* előtt. A társadalmából kiemelkedő, saját véleménnyel rendelkező személy szokatlan egyéniségét környezete csak természetfeletti minőségben volt képes jellemezni. A kétkezi munkával foglalkozó emberek csekély része értette/érthette meg költői példázatait, de a modernitás történelmi szemléletű szakértői sem voltak képesek teljesen bizonyosat állítani személy(iség)éről.

Márai egy 1947-es naplóbejegyzése a regény egy különösen fontos részének születésébe ad bepillantást. A hosszú előkészítő munkát már elvégezte, és az esszé kész volt. A szerző mélyen beleélte magát a történelmi múlt eseményeibe, és erről az átszellemült állapotról számolt be: „Hetek óta a »Harminc ezüstpénz« nagy párbeszédét írom, Júdás és Máté vitáját. Ez a párbeszéd úgy hat reám, mintha nem is én írnám, csak hallgatnám. Minden reggel érdeklődéssel sietek a munkához, hallgatni ezt a két zsidót, kíváncsian várom szavukat, mit mondanak majd, mit tudnak, hogyan látják Jézust. Nem »találok ki« semmit, csak leírom, amit beszélnek.”⁴ Helyesen érezte a szerző: tényleg csekély újnak ható gondolatot fogalmazott meg az ismert irodalmi forrásokon túl. Regénye inkább a díszlet megkonstruálása, eredetiséget a rá jellemző művészi fogások alkalmazása miatt mutat. Az esszé magyar szövegváltozatának tartalmán szinte semmit sem változott a következő harmincöt év alatt, viszont a párbeszédtek módosításainak vizsgálata hasznos az író művészeti- és társadalomkritikájának kiértékelése szempontjából.⁵

A könnyebb befogadás érdekében az elemzés tagolása a regény fejezeteinek címei szerint történt. Azokat az első szövegváltozatokból származó szöveghelyeket szándékozik idézni, amelyek feltehetően hozzájárulhatnak a szerző Jézus-képén alapuló társadalombírálatának megértéséhez.

A regény ismert kéziratai, kézirat töredékei a Petőfi Irodalmi Múzeumban elhelyezett Márai-hagyaték részét képezik. A mű 1983-as, a müncheni Újváry „Griff”

³ Joseph KLAUSNER, *Jézus és kora*, ford. Dr. HALMI István – Dr. KOLBEN György, Káldor György Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1946, 53.

⁴ TN, 1947, 181.

⁵ A kéziratok átírásakor Péter László iránymutatása volt mérvadó forrás, mert a tapasztalatok azt mutatták, hogy az olyan módszer, amit például a Kosztolányi kritikai kiadás használt, nem alkalmas a '47-es és '83-as szövegváltozatok jelentős eltéréseinek nyomtatásban történő megjelenítésére. Márai szöveg-módosításainak fázisai – az időben elkülöníthető kéziratváltozatok alapján – a mű címének rövidítésével és az évszám megjelölésével kerültek átírásra: HE, 1947, HE, 1953?, HE, 1983. (Az ötvenes évek első feléből származó töredékek esetében pontos évszámot csak komolyabb, talán grafológiai kutatás mutathatna ki.) Az átírt szöveg idézőjel alkalmazása helyett kisebb betűméretben tér el a dolgozat főszövegétől; első eleme az évszám, majd azt követi a kézirat szövege normál betűtípussal. A sortörésekre törtjel / utal. A kutatói megjegyzést szögletes zárójel tartalmazza, tehát bizonytalan olvasatok után szintén szögletes zárójelben kérdőjel [?], hibás szóalak után pedig szögletes zárójelben felkiáltójel [!] áll. Az olvashatatlan alakok szögletes zárójelben kipontozva jelölendők, megközelítőleg annyi ponttal, ahány betű lehet az olvashatatlan rész [...]. Az áthúzott és/vagy olvashatatlan szövegrészek esetében a pontsor kúpos zárójelbe kerül <...>.

Verlag által gondozott első megjelenése jelentette az alapját a további, Helikon által kiadott regényszövegeknek. E kiadások összeolvasása után a jelen tanulmány a 2011-es, az első kiadásnál valamivel könnyebben elérhető példányra hivatkozik.

A tény

Márai a '47-es változat első oldalából a történelmi tények hiánya miatti bizonytalanságát megmagyarázó okfejtését törölte ki. A számos feltételezést tartalmazó, a generációkon át örökített Jézus–Júdás-történetre legtalálhatóbb jelző a valószínű:

[1947] Nem véletlen, hogy első- / nek ezt irtuk le: „valószínű” – mikor mondani kezdettük ezt a történetet: „mondani”, / tehát nem „elmesélni”, mert több is, kevesebb is ez, mint a mese. S ha nincs tapint- / ható valóság az alján, akkor is több, mint a mese és már hasonlatos a valósághoz, / mint mind a történetek, melyeket az emberek mondanak az időn át, egymásnak, az évez- / redekben, s a melyek végül is valóság lesznek, akkor is, ha mindenmek [!] az alján me- / se volt.⁶

Tehát a szerző az istenkép születését és a ráarakódott hiedelemvilágot jelölte meg forrásának (rendőri akta hiányában),⁷ amiből ő megkísérelte a biztosra vehető tényeket kihámozni. A feladat nehézsége az, hogy a legendák az emberek tudatában valósággá váltak az idők során:

[1947] A tény <az> annyi, hogy ismerte, s[.] közelében élt, s aztán elárulta. S a másik tény, <az,> hogy / meghalt, mert ember volt. S aztán, hogy az emberek mondani kezdték nevét az időben. / S így, emberi módon, egy napon megint élni kezdett. S nemcsak a történetben élt és a / szavakban. Mert ahogy kezdetben volt a Szó és az Ige testté lőn, úgy történt ez to- / vább is, mikor már nem volt Kezdet, de volt Szó és Ige: az emlék mindig újra testet / öltött. És egy ember, akinek nem ismerjük arcát, egyszerre arc lett, – nem egyszer, / hanem sokszor, mindig, amikor az emberek remél<n>tek valamit és az Ige testté lőn. Egy / ember valóság lett, a szóból és az emlékből mindig újra megszületett, az utcán jár / az évszázadokban, testien. S mentől inkább jelkép lett és jelző, annál inkább való- / ság is volt.⁸

Az 1947-ben írt első fejezet részletezőbb, alaposabb és mélyebb didaktikusságra törekvően terjengős. Jellegzetes vonása az alapvetően Júdásról írt sorok kétértelműsége: a nem az árulásról szóló részek akár Jézusra is vonatkoztathatók. Márai e fejezetben azt sugallta, hogy Júdás történelmi tettének oka nevének fennmaradása az időben.

⁶ HE, 1947, 1.

⁷ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz*, Helikon, Budapest, 2011, 6. Vö. VERMES Géza, *Jézus hiteles evangéliuma*, ford. NAGY Mónika Zsuzsanna, Osiris, Budapest, 2005, 390.

⁸ HE, 1947, 2–3.

[1947] Mert volt valami körülötte az időben, ami egyszerre volt kérdés és válasz, egyfé- / le érthetetlen és kimondatlan várakozás. S erre a várakozásra nem feleltek soha az / írástudók. Nem mondták, – mintha nem is lenne tanácsos ezt a kérdést kimondani, <Ő> / soha nem kérdezték <soha> hangosan: miért árulta el?... Csak ezt nem kérdezték. De a kérdés / nélkül a Történet, mint mind a többi, emberi és isteni történet, ami az emberek lel- / kiismeretét izgatta az időben<,> – nem teljes. Ezért nem árt kimondani <ezt> a kérdést. De / nem ígérjük, hogy tudunk is felelni. / <Ismét m> Mondjuk hát el még egyszer a történetet: Isten nevében, szószerint.⁹

[1947] A <szin> [aláhúzott] táj¹⁰

[1947] Az utas, aki Názáret felé közeledik, – (mert valószínű, hogy Jézus itt / született, és nem Betlehemben, – megint csak „valószínű”, mint minden, amit tudni vélünk és mondani kezdünk / a multban, most és az áradó időben, erről a ködös időről, minden csak „valószínű”) – az utas árkádiai tájat / lát.¹¹

A kiragadott részlet két aspektusból érdemes az elemzésre: először, mert bizonyítja, hogy a szövegváltozat nem tisztázott, meglehetősen sok autográf korrekció tarkítja, másrészt kitűnik belőle Hall Caine és Klausner nyomán¹² Márai mítosztalanító törekvése: a Máté és Lukács evangélisták írásaiban Jézust Dávid leszármazottjaként láttatni kívánó prófécia és a karácsonyhoz kötött betlehemi játékok valóság tartalmának megkérdőjelezése. E módszerrel közeledve a tájból előváló alakhoz, Márai bizonyosnak tűnő állításokba is bocsátkozott:

[1947] Minden, amit / tudunk róla, biz*<i>*onyítja, hogy zsidó volt és tragikus holtáig zsidó maradt. Ahogyan / Marx nem volt „marxista”, úgy valószínű, hogy Mohamed nem volt „mohamedán” és bizo- / nyos, hogy Jézus nem volt „keresztény.” [!] Nem volt és nem lehetett, mert az ő idejében / még egyáltalán nem voltak keresztények. Évtizedekkel később, a tarsusi farizeus i- / dejében dereng csak egyféle lelki alkat, amelyet kereszténynek ismerünk fel.¹³

A szerző első összehasonlító elemzése nem mutatott túl a Mediterráneum földrajzi határain: bár 1947-ben olvasta Kína történetét,¹⁴ a távol-keleti filozófiával 1953-ban,¹⁵

⁹ Uo., 3.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo., 4. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 8.

¹² Thomas Henry HALL CAINE, *Krisztus élete*, II., ford. MÁTHÉ Elek, Renaissance, Budapest, 1943, 26–30.; KLAUSNER, *I. m.*, 179. Vö. VERMES Géza, *A zsidó Jézus*, ford. HAJNAL Piroska, Osiris, Budapest, 1995, 272–273.; VERMES Géza, *Jézus és a judaizmus világa*, ford. HAJNAL Piroska, Osiris, Budapest, 1997, 15–16.

¹³ HE, 1947, 5. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 3. E gondolat első írásos megfogalmazása: TN, 1947, 45., amikor Márai Joseph Klausner *Jézus és kora* című könyvére reflektált.

¹⁴ TN, 1947, 114, 120.

¹⁵ TN, 1953, 240, 244, 248.; TN, 1954, 75, 76, 78.

majd a hetvenes évek végén kezdett mélyebben foglalkozni,¹⁶ tehát a konfucianizmusról írtak nem szerepelnek ebben a fejezetben – a következőben is csupán név szerint említette Lao-ce és Kung Fu-ce műveltségre gyakorolt korszakalkotó hatását, amit talán Oswald Spengler könyvéből ismerhetett.¹⁷ Jézus költői személyiségének jellemzőiről Márai világirodalmi hasonlattal írt, ami a fenti hiányok ellenére még mindig érzékelteti a '47-es szövegváltozat részletgazdagságát és egyben az esszé műfaját jellemző bölcséleti beszédmódot.

[1947] vannak krisz- / tusi szavak, amelyeket csak ő mondhatott el, az ács fia, majd az Ember fia, hitelesen / és feltétlenül, ahogyan egészen mindegy, <hogy> <Shakespeare valamelyik művébe> belei[szöveghordozó-romlás miatt olvashatatlan] / <e> Shakespeare valamelyik művébe egy alkalmi munkatárs, korab<le>eli szinpadi szerző, egy Lilly vagy Ben Johson; az e- / gész, együtt, csalhatatlanul Shakespeare, s akkor is az, ha egy napon kiderülne, hogy / Shakespeare nem élt soha! a műve él!¹⁸

E fejezet lapjai a nedvesség és a tűz romboló hatását mutatják, ennek ellenére szakszerű kezek alatt és gyakorlott olvasó által kielégítő mértékben rekonstruálható a szöveg, ami egyre kevésbé tér el a publikált változattól.

[1947] A <jó hír> [aláhúzott] légkör¹⁹

A kéziratok egymással, illetve azoknak a kiadással történt összeolvasása jelentős eredményt hoztak a regény megjelentetésének vonatkozásában.

A '47-es kézirat 17. oldalán olvasható, és a '83-as szövegváltozat 19. oldalán változtatással, de felismerhető egy mondat, ami tartalmát tekintve a kiadásban átkerült *Az alak* című fejezetbe: „Egy műveltség nem csak Szobor és Ige, hanem [1947: minde- nek előtt életforma] anamnezis, – emlékezés, ahogy a görögök mondták.”²⁰ Ennek kéziratosa folytatása megegyezik a nyomtatott változattal: „És ebben az emlékezés- tudatban – tudva-tudatlan – minden nép élt a mediterrán tenger nyugati partjain.”²¹

A '83-as kézirat 21. oldalán²² található egy hasonló törlési eset, és annak ellenére, hogy az író levélben felhívta a kiadó figyelmét a szedésben felfedezett hiányozó sorokra, ott sem szövegromlásról van szó,²³ mert a kiadásban arról, hogy az ember egyedül marad feladatával a Földön, *A vizsga* című fejezetben esik szó.²⁴ Tehát a hagyatékban

¹⁶ TN, 1979, 82, 85, 88.; TN, 1982, 20–21.

¹⁷ HE, 1947, 17.; Oswald SPENGLER, *A Nyugat alkonya*, II., ford. SIMON Ferenc, Noran Libro, Budapest, 2011, 343–345.

¹⁸ HE, 1947, 6. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 11.; TN, 1949, 380.

¹⁹ HE, 1947, 8.

²⁰ Uo., 17.; HE, 1983, 19.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 51–52.

²¹ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 29.

²² Uo., 31.

²³ Márai Sándor levele Újváry Sándornak, San Diego, 1982. február 22. = MTA KIK Kt., MS 5149/385. Vö. *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Universitas, Budapest, 2003, 118.

²⁴ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 109.

maradt '83-as változat gyanúsán nem az ultima manus, inkább tekinthető az eddig ismert utolsó kéziratpéldánynak. A kiadás és a '83-as kézirat eltérései felvetik a kérdést, hogy a kiadónál maradhatott-e egy korrektúrapéldány.

A Jézus halála miatt a nemzeti fennmaradásért küzdő szadduceusokat okoló fejezet korai változatán a szerző két oldalnyi törlést hajtott végre. A '47-es kézirat 19–20. oldalait, a Titus Lucretius Carus (i. e. 99 – i. e. 55) az emberi félelmet bíráló valláskritikájára alapozott²⁵ korszakhatár-értelmezés főbb feltevéseit, tehát a galileai ács gondolatait befolyásoló eszmék hatásáról szóló részeket jelentősen meghúzva, a forrást is törölve a következő fejezetbe emelte át. Márai korai véleménye némileg eltért a végleges álláspontjától: '47-ben még úgy gondolta, hogy Jézus átérezte az őt körülvevő műveltség végét, sőt a magyar író nem vetette el Kelszosz (178 körül) római, epikureus filozófus állítását sem, miszerint Jézus Egyiptomban bűbájt és varázslást tanult,²⁶ hazaérve pedig már fellépése előtt szólt a helyi közösséghez.

[1947] Jézus élete, foglalkozása nem volt olyan helyhez kötött, hogy e harminc év alatt / ne vándorolhatott volna néhány hónapra a vándorévek idejében, tanulmányútjai egyikén Egyiptomba [!]. Erről nem tudunk semmit. Celsus / sem tudhatott erről bizonyosat. Különös füstök és ködök keverednek ebben az idő- / ben, e táj fölött, a légkör tele van finom köddel: a kihunyó pogányság <barbárok> áldozá- / ti oltárainak füstje és pernyéje ker<i>eng a levegőben, elvegyül a római<ak> tábor-tüzek fáklyái- / nak,> és a zsidó Szentély belső <köreinek> udvarainak áldozati f<ö>üstj<ei>ével. Nem látunk tisztán; alak- / ot, helyzetet, eseményt, mindent ez alkonyati ködön át kell szemlélnünk.²⁷

Az alak

A kézirat lapszéleire írt autográf kiegészítések-korrekciók meglehetősen elmosódottá váltak, a gépelés pedig elhalványult az évek során. Az *alak* című fejezetről annyi biztosan kijelenthető, hogy az ács büntetésnek érezte a családot, a mesterséget és az államot, mert tudta, hogy benne személy szerint kezdődik az új idő. Az ő ideje.

[1947] A vizen [...] / [...] nem tudott a valóságban járni, mert ember volt, s ez csak legenda; de tudott a / vizek és a föld fölött járni, mert minden földi lépésével már a másik térfogat / felé ment, ahol az istenek élnek. S ez nem legenda.²⁸

A további oldalakon a fejezet struktúrájában és a tartalmában alig tér el a kiadástól. Természetesen a korai szövegváltozat még nem tartalmazhatta a hippikre (Zeffirelli

²⁵ TITUS LUCRETIUS CARUS, *Ötödik könyv. A vallás és istentisztelet eredete* = Uő., *A dolgok természetéről*, ford. KISS Géza, Állami Irodalmi és Művészeti, Bukarest, 1957. Vö. MÁRAI Sándor, *Európa elrablása* = Uő., *Európa elrablása. Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, Helikon, Budapest, 2008, 112.

²⁶ ÓRIGENÉSZ, *Kelszosz ellen*, ford. SOMOS Róbert, Kairosz, Budapest, 2008, 51.; TN, 1948, 148.

²⁷ HE, 1947, 20.

²⁸ Uő., 22.

filmjére [*Jesus of Nazareth*, 1977] és/vagy Norman Jewison *Jesus Christ Superstar* című filmmusicaljére [1973]) utaló sorokat,²⁹ viszont részletesebb képet ad az istenkép-ábrázolásokról,³⁰ Jézus és családja konfliktusáról,³¹ a „homousion és homoiusion csaknem eszelős vitájá”-ról.³²

Márai a '47-es kéziratban még nevén nevezte azt a francia író, aki Pilátusról írva megemlítette, hogy a római helytartó nem emlékezett Jézusra.³³ A fejezet jelentős része Hall Caine véleményén alapszik, aki szerint Jézus tisztában volt azzal, hogy halála után vallást alapítanak nézeteire. E forrásra vonatkozó helyes feltételezést látszik alátámasztani az, hogy Jézusnak, egy új istenképzet bölcséleti megfogalmazójaként megjelenített költői személyiségét bemutató oldalak szinte megegyeznek a korai és késői szövegváltozatokban, továbbá Hall Caine vetette fel azt a kérdéskört is, hogy Jézus arcáról és alakjáról nincs hiteles adat.³⁴

A jó hír

A '47-es kézirat 39. oldalán kezdődő fejezet kisebb fogalmazási korrekciókat leszámítva tartalmilag változatlanul került átírásra a '83-as kiadásra szánt szövegbe. Továbbá e kéziratoldalak is bizonyítják, hogy létezett még további szövegpéldány a '83-as változathól.

A vizsga

A '47-es szövegváltozatban ennek a fejezetnek a kéziratjai az előző lapok állagromlásával ellentétben ép állapotban maradtak fenn, Márai tintát is cserélt az írógépben, ezért könnyen olvasható a szöveg, továbbá a lapszélek sem töredeztettek.

A szerző magyarázata olvasható itt arról, hogy mit értett az emberiség fogalma alatt. A meghatározás azért kiemelendő, mert utalást tartalmaz a kollektív tudatfejlődésre mint az emberi műveltség korszakolására. Márai '47-ben még – Auguste Comte nyomán – egy nagy személyiségnek tartotta az emberiséget, amit megszámlálhatatlan „parány” alkot.³⁵ A társadalomtudós és egyben Renan vonatkozásában

²⁹ HE, 1983, 33. Vö. TN, 1977, 471.

³⁰ HE, 1947, 31.

³¹ Uo., 32. Vö. Ernest RENAN, *A kereszténység eredetének története V. Az evangéliumok és a második keresztény nemzedék*, ford. SALGÓ Ernő, Dick Manó, Budapest, 1928, 187.

³² HE, 1947, 34. Vö. TN, 1956, 341.; Homoiusios: hasonló lényegű. Homousios: egytermészetű. A kereszténység létkérdéséről, a szentháromságról szóló vita alapja. „Isten-e Krisztus vagy sem.” *Katolikus lexikon*, II., szerk. BANGHA Béla, A magyar kultúra, Budapest, 1931, 326–327. Kifejtését lásd Christoph SCHÖNBORN, *Krisztus ikonja*, ford. SZEGEDI Iván, Holnap, [h. n.], 1997.; SPENGLER, I. m., II., 272–277.

³³ HE, 1947, 37.; Anatole FRANCE, *Pontius Pilatus*, ford. KUNFI Zsigmond = Uő., *Pontius Pilatus. Laeta Acilia*, Népszava, Budapest, 1918, 3–28.

³⁴ HE, 1947, 38–39.; HE, 1983, 45–46.; HALL CAINE, I. m., II., 26, 99.

³⁵ HE, 1947, 66. Vö. Johann Peter ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, ford. GyÖRFFY Miklós, Magyar Helikon, [h. n.], 1973, 361.; BOROS Gábor, *Filozófia*, Akadémiai, Budapest, 2013, 942.; Auguste COMTE, *Beszéd a pozitív szellemről* = Uő., *A pozitív szellem. Két értekezés*, ford. BERÉNYI Gábor, Magyar Helikon, Budapest, 1979, 310. Vö. SPENGLER, I. m., I., 42.

tisztázandó, hogy Márai gondolataiban James G. Frazer (1854–1941),³⁶ illetve Auguste Comte pozitivista történelemszemlélete olvasható ki az emberi értelem kollektív fejlődésének három stádiumáról (teológiai, metafizikai, pozitív),³⁷ viszont Márai a pozitívizmust sosem tette igazán gyakorlattá a maga számára, közelebb állt a metafizikai szellemhez, ezért például az amerikai obszervatóriumban tapasztaltakat is egy teológiai-metafizikai tárgykörben fogalmazta meg.³⁸ Márai transzcendens utáni hiányérzetét nemcsak cselekedetekkel (templomlátogatások), de nyíltan, szóban is kifejezte 1975-ben írt vallomásában, miszerint szégyelli, de néha szüksége van a vallásra.³⁹ Az ő vallásossága ekkor már messze volt az intézményes államvallások által képviselt istenképektől; egy számos világertelmezés hatására személyesen formált istenhit volt keresztény alapelemekkel. A vallás iránt érzett vágy okozta szégyenérzetére egyrészt talán a pozitivista értelemfejlődés-korszakoláshoz fűződő kapcsolata adhat választ: Márai „a metafizikailag meddővé vált” Nyugaton⁴⁰ nem jutott túl a kollektív fejlődés metafizikai periódusán. Még a hetvenes évek közepétől sem, miután megismerte Jacques Monod (1910–1976) *Véletlen és szükségszerűség* című könyvét.⁴¹ A szégyenérzet másik oka talán a tágabb társadalmi közeg: szégyen az ember(tömeg) befolyásolhatósága miatt. Ennek forrásai feltehetően Spinoza politikai írásai voltak, amelyek szerint a népet legcélszerűbb (nemzeti) mítoszok (vallások) segítségével irányítani. A filozófus nem is ajánlotta könyvét azok számára, akiket az affektusaik mozgatnak.⁴²

A regény további részében olvasható a '47-es kéziratban már szereplő és a szerző *Keresztkérdés* című rádiódramájába (1966) átemelt keresztjelenet Jézus felkiáltásával, ami a szórend módosulását leszámítva nem változott a harmincöt év alatt. Jézus kezdeti viszonyát Keresztelő Jánoshoz Márai szerint leginkább a féltékeny kíváncsiság és a vetélkedés jellemezte, ahogy például Seneca volt féltékeny Szókratész hírnevére,⁴³ vagy ahogy Goethe és Schiller hatottak egymásra. A német művészekről olvasható és az Eckermann-kötet erős hatását bizonyító féloldalnyi anekdotát Márai kihagyta a kiadásból.⁴⁴ A Jézus-ábrázolás részletei miatt a Keresztelőre vonatkozó, Márai szerint

³⁶ James George FRAZER, *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*, Macmillan and Co., London, 1925, 163, 324. Márai gondolatait Frazer könyvéről lásd TN, 1943, 142.; TN, 1944, 175, 178.

³⁷ Auguste COMTE, *The Positive Philosophy*, ford. Harriet MARTINEAU, Calvin Blanchard, New York, 1858, 26–27.; Auguste COMTE, *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve = Uő., A pozitív szellem*, 66–71., 136–140.

³⁸ A csillagvizsgálók – mint „az új, racionális, világi kolostorok, ahol a tudós pogányok talán egy új vallásos világképet építenek egzakt ismeretből”. TN, 1959, 79. A szerzőt egy rádiójáték elkészítésére ihlette e felejthetetlen élmény, vö. MÁRAI Ilona, *Betűbe zárva. Napló*, I., Helikon, Budapest, 2022, 639.

³⁹ „Szégyenkezés, hogy még mindig szükségem van néha a »vallás«-ra.” TN, 1975, 166.

⁴⁰ SPENGLER, *I. m.*, I., 20.

⁴¹ TN, 1971, 206, 207, 208–209.; TN, 1972, 227.; TN, 1975, 288.; TN, 1976, 362.; TN, 1979, 93–94.; TN, 1981, 299.

⁴² Benedictus de SPINOZA, *Teológiai-politikai tanulmány*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1978, 18.

⁴³ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 109.

⁴⁴ HE, 1947, 90. Vö. TN, 1961, 118.: Az írók „mindig egymás ellen és mindig az irodalomért”. Lásd még Uo., 120–121, 124.; TN, 1966, 387. Vö. ECKERMANN, *I. m.*, 394–395. Márai gondolatait Friedrich Schillerről lásd még TN, 1943, 77.; TN, 1944, 319.; TN, 1947, 143.; TN, 1949, 31, 296.; TN, 1952, 61.; TN, 1956, 377.; TN, 1957, 19, 99.; TN, 1959, 167–168.; TN, 1961, 28.; TN, 1964, 38, 154–155.; TN, 1967, 119, 128.; TN, 1971, 123, 218; TN, 1973, 464.; TN, 1975, 276.

Jézusra is illő jellemzést, amelyek a '83-as kéziratban olvashatók, de a kiadásból ki-maradtak, elkerülhetetlen idézni:

[1983] Nem műkedvelő, nem csaló, hanem „igazi”, épen olyan mindenre elszánt, megszállott, mint ő!⁴⁵

A találkozás leírása az istenkép születésének aspektusában már '47-ben megvolt,⁴⁶ tehát az árulás témája után a regény másik fő tárgya került előtérbe és lett igazán ösztönzője a kiadásnak a nyolcvanas évek elején. A további oldalakon részletezett jézusi eszmék a korábbi kéziratban is biztos kézzel íródtak, csekély korrekcióval, megkockáztatva olyan véleményt, amely a „nem véletlen” szókapcsolattal kezdődik. A kulcsmondatot Márai háromszor hangsúlyozta ugyanazon az oldalon:

[1947] Bűn, mikor az ember elfordul Istentől. Bűn, mikor az ember megsiketül a hang / iránt, mely az istenit követeli. Ez az igazi bűn, amelynek feloldozásához nem elég / a töredelem és a bűnbánat. Mikor egy ember elfordul Istentől, csak a megváltás se- / gíthet rajta. Ő, Jézus, ezt a hitvallást és a megváltást hozza.⁴⁷

A tizenkettedik

Márai úgy fűzte össze Júdás jellemzését az ember fejlődéstörténetével, a városi civilizáció kialakulásával – mindezt az istenképzetek teremtése mentén ismertetve, hogy az túlnő a regény narratíváján. A számos jelöletlen bibliai utalást a regényszövegbe emelő szerző szerint Júdásnak voltak fogalmai erről a népenként eltérő vallási sokszínűségről, hiszen „kereskedő volt, bölcselkedő és figyelő, aki üzletkötés, utazás és útközi eszmecsere közben összehasonlított és elmélkedett”.⁴⁸ Tudott a letúnt görög műveltségről: arról, hogy időben már „[m]inden mögöttük volt, amit az ember addig megtudott az Istenről és a földről, az elemekről és a versmértékről, a jogról és az erkölcsről, az arányról és a szépről. Mindent tudtak, és természetesen semmit nem tanultak.”⁴⁹ Márai a tanítványokról szólva kifejtette, hogy egyszerű és műveletlen kétkezi munkásokként éltek;⁵⁰ Jézus szuggesztív személyiségét bizonyítja,⁵¹ hogy

⁴⁵ HE, 1983, 86.

⁴⁶ HE, 1947, 70–71.

⁴⁷ Uo., 74. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 117.

⁴⁸ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 127.

⁴⁹ Uo., 128. Vö. Préd 1:9.: „A mi volt, ugyanaz, a mi ezután is lesz, és a mi történt, ugyanaz, a mi ezután is történik; és semmi nincs új dolog a nap alatt.” TN, 1947, 49.: „Aztán győzött a kereszténység, s üldözni kezdett mindenkit, máglyákkal és hóhérokkal, aki nem volt keresztény, vagy nem volt tökéletesen keresztény. Azután a feudalizmus, majd a kapitalizmus következett, most a szocializmus. A menetrend mindig ugyanaz. Mi hát ami változik? / Semmi nem változik. Az emberi vállalkozások menetrendje nem változhat, mert az ember, legbelsőbb szerkezetében, ebből következő hajlamaiban és eszméiben, nem változik. A legtöbb, ahova eljuthat, ha ezt megérti és nem haragszik ezért.” Lásd még TN, 1945, 207.; TN, 1946, 136, 177.; TN, 1947, 45, 66, 97, 265.; MÁRAI, *Európa elrablása*, 21, 65, 73, 77.; TN, 1963, 359.; TN, 1973, 504.

⁵⁰ ERNEST RENAN, *Jézus élete*, ford. Réz Pál, Noran, Budapest, 2007, 259.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 128–129, 150–151, 193.

⁵¹ RENAN, *Jézus...*, 206, 217.

csatlakozásra bírta őket. Olyan emberek voltak, akiknek tudatába a hellén műveltség nem hatolt be. Utóbbit Júdás mondta Máténak a két írástudó⁵² és ezért kiközösített személy eszmecseréje során.⁵³

A szaduceus rokonsággal rendelkező Júdás alakját testközelbe hozó fejezet az apostolok bemutatása és a művelődéstörténeti áttekintés vonatkozásában tartalmilag változatlan. A '47-es kézirat 82. oldalán Márai törölte Spengler nevét, és átfogalmazta a hivatkozott gondolatát, tehát ez az oldal reprezentatív példaként állítható a húzás módszerére. A kapcsolódó '83-as szöveghely több megfejtendő adatot tartalmaz, míg a korai változat elemzőbb, részletezőbb. A további, '47-ből származó oldalakat Júdás külső megjelenésére, életmódjára és mindennapi emberi kapcsolataira vonatkozóan Márai megtartotta. A későbbi kéziratban viszont már nem olvashatók Márainak a Jézus közvetlen környezetében élő nőkről írt, a kiadásban olvashatóknál részletesebb és a női nemet (testi) szolgálai szerepbe helyező sorai sem.

[1947] Hoztak ételt / és italt. Hoztak pénzt is. / Ezt a pénzt néha oly módon keresték, amely mód nagyon régi, egyidős az emberrel, / a férfi és a nő ősi ügyletével, s a világ nem tiszteli. Testüket adták el, hogy él- / ni tudjanak, s a pénzt, melyet testükkkel kerestek, megosztották Jézussal és a tizen- / kettővel.⁵⁴

A szerző szókimondóbb állításainak kiindulópontja a farizeusok vádja volt. Márai nem tartotta alaptalannak véleményüket, de ő nem vádként, sőt természetesnek véve beszélt Jézus (bűnösnek vélt) emberi kapcsolatairól. Az író elfogadó attitűdjére éppen az ő sajátos bűnértelmezése ad magyarázatot: Márai úgy gondolta, hogy az a valódi bűn, ha az ember nem tevékeny, nem segítőkész, nem művel (technikai) csodákat, nem teremt új dolgokat embertársai életének javítása érdekében, tehát a jóra való restség.⁵⁵

[1947] – ha nem is / vállalta <is> a családot, ember volt és férfi volt, soha nem tett szüzességi fogadal- / mat, mint<z> az esszenusok, emberi módon élt. Nem nősült meg, mert minden életkeret rob- / bant körülötte, nem lehetett egy asszony, egy család, gyerekek szolgálja. De megbo- / csátani csak az tud, aki testében ismer minden emberi parancsot.⁵⁶

A szerző egy 1975-ös regényterve kötődik e világi nézőponthoz: az első keresztény egyházi csoportok tevékenysége idején játszódó történet főszereplője egy fiatalember

⁵² Uo., 204.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 123, 153.

⁵³ RENAN, *Jézus...*, 224.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 147–148.

⁵⁴ HE, 1947, 87–88. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 137.; Lásd még a „kéteshírű nőssel” kapcsolatot tartó Jézusról: KLAUSNER, *I. m.*, 290.

⁵⁵ Vö. MÁRAI Sándor, *A jóra való restségről* = Uő., *Füves könyv*, Helikon, Gyula, 2004, 17.

⁵⁶ HE, 1947, 89. E kéziratröredék Renan határozott véleményét tükrözi, miszerint a Jakab által gyakorolt és terjesztett aszkézis szembemegy Jézus tanításával, vö. Ernest RENAN, *A kereszténység eredetének története III. Szent Pál*, ford. SALGÓ Ernő, Dick Manó, Budapest, 1928, 49–50. Vö. továbbá TN, 1959, 171.

lett volna, aki Jézus elhagyott gyerekének mondja magát. „Az öreg keresztények zavarban vannak, a mítosz már kialakult, nem tudnak Jézus fiával mit kezdeni, elteszik láb alól.”⁵⁷

[1947] <A vámszedő> *Egy ember jegyzet [autográf javítás, aláhúzott]*⁵⁸

Márai nem vetette össze egymással részletesen az evangéliumokat; bár rendszeresen olvasta a Bibliát, elsősorban korábbi filológiai elemzők, főleg Renan eredményeire építette művét, de ő maga nem végzett összehasonlító kutatást. A Máté és Júdás találkozását leíró rész szinte javítás nélkül került a '47-es változatból kiadásra. Márai csupán a bekezdések sorrendjén módosított, amikor arra kereste a választ, hogy miért maradt Júdás Jézus mellett. Júdás kíváncsi volt,⁵⁹ meglepett, és félt, mert nem értette, hogy mit keres Jézus mellett egy ellenséges csoportban. Márai véleménye szerint a tanítványok egyszerű emberek voltak, kritikai gondolkodás nélkül követték Jézust a törvényen kívüli életformába; félték a műveltségtől, és sértő volt számukra a városi, olvasott idegen. A tudás bűn volt a szemükben; nekik (és Jézusnak is) elég volt a hit.⁶⁰ Az író Júdás csatlakozását a közösséghez annak kutató kíváncsiságára alapozta. Hamar kiderült, hogy egyféle vezető szerepet fog betölteni ott, mert a pénz kezelése közben némi befolyásra tett szert társai felett. A dialógus központi témája a hatalom: Júdás érteni akarja azt a vonzási erőt, ami más (talán több), mint a pénz és a betű, ami Jézus lényéből árad és elragadta társait.⁶¹

Kevés esetben, de van példa a számos húzott sor és bekezdés között olyan szövegrészre is, ami nem létezett még '47-ben, de a kiadásban olvasható. Példa erre a szerző José Ortega y Gassettel párbeszédet folytató sorai a görög fajvédelemről.⁶² Összességében kihallható a regényből Márainak – az emberi vállalkozások tökéletlenségét hangsúlyozó nézőpontja alátámasztásaként – a trianoni nemzeti tragédiát követő, egymásnak ellentmondó megítélésektől övezett évtizedek politikai helyzetét bíráló véleménye is.⁶³ Ez egyezik az eszményített antik görögök rabszolgamunkából virágzó műveltségének társadalomkritikájával, továbbá azokkal a sorokkal, amelyek

⁵⁷ TN, 1975, 280–281.

⁵⁸ HE, 1947, 90. Vö. DÖMÖTÖR Vilmos, *Az emigráció két útja. Márai Sándor Béke Ithakában és San Gennaro vére*, Studia Carolinensia 2009/4, 137.

⁵⁹ Vö. TN, 1984, 198.

⁶⁰ Lásd egy olaszországi utazás és múzeumlátogatás hatását a szerzőre: TN, 1973, 423. Vö. SPENGLER, I. m., I., 63.

⁶¹ HE, 1947, 102.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 160.

⁶² MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 176.; JOSÉ ORTEGA Y GASSET, *A tömegek lázadása*, ford. SCHOLZ László, Helikon, Budapest, 2022, 233–234, 245.

⁶³ Világnézetére vonatkozóan egy kései (1973) összegzése általánosítható: „Minden ami »jobboldali, konzervatív«, alkatilag éppen olyan idegen és ellenszenves számomra, mint a »baloldali, haladó, szocialista«. Ha mindenáron címkét kell ragasztani valakire, én csak ezt vállalom: »Baloldali konzervatív«. Mindent őrzök a múltból, ami eleven és szerves tartozéka az életnek, mindent gyűlölök, ami ornamentum, kapzsi önzés, mesterségesen konzervált privilégium. »Haza«, »vallás«, »nemzet«, ezek a fogalmak »jobboldali«, tehát mesterséges értelmükben éppen úgy ellenségesek számomra, mint a »haladó, osztály nélküli, szocialista«. »Haza« csak egy van, az anyanyelv”. TN, 1973, 497–498. Vö. TN, 1981, 338.

tanúsítják, hogy – Renan könyvét lapozgatva – Marcus Aurelius politikai tetteit sem minden esetben helyeselte az író.⁶⁴

Júdás a regényben bírálja Jézus egyetemes emberi értékekre alapozott eszméit; ket-tejük ellentéte ebben válik nyilvánvalóvá. Jézus nem ismert kivételezettséget, Júdás viszont tartotta magát a kiválasztottság tudatához, sőt a gyengéket és elesetteket sem szívelte.⁶⁵ Ezt, a szeretete és önmegtágadása között zajló vívódását használta ki Annás a döntő éjszakán.

A regény hitelt ad annak, hogy Jézus képes volt gyógyítani, de nem fogad el minden csodatételt megtörténtnek. Hogy miért az ötezer megvendégelése került Márai ér-deklódésének középpontjába, arra Hall Caine könyve ad választ. Jézus csodatetteit vizsgáló fejezetében a számos csoda közül éppen ennek elvetését indokolta meg rész-letesen: „Nem tudom elfogadni az ötezer megvendégelésének történetét, egyszerűen azért, mert Isten törvénye azt hirdeti, hogy az embernek saját arca verítékével kell megszereznie kenyerét.”⁶⁶ Tehát Júdás az isteni törvény ellen is vétett a regényben Márainak a *Miatyánkról* megfogalmazott 1976-os véleménye értelmében.⁶⁷ A brit író nem fogadta el valószínűleg megtörténtnek a kenyérszaporítás történetét, és e gondo-latmenetén továbbhaladva a magyar író Júdás jellemének fontos vonását kihangsúlyo-zandó, a kerületi elbeszélésében adott egy lehetséges alternatívát a legenda valóság-tartalmára. E történet végül mégsem került be a kiadásba, aminek valószínűsíthető oka, hogy Márk és Máté nem csupán egyszeri alkalomról számoltak be,⁶⁸ továbbá a '47-es szövegváltozat Júdás jellemével ellentétesen, meglepő módon és csökkentve a történet hitelét, nem számol be a sokaság élelmezésének költségigényéről sem.

[1947] <S> De nagyon sok ember gyűlt össze, hogy a szavát hallják, s a fiatalok és lelke- / sek később eltú<t>lo<u>zták ugyan a jelenlevők számát, ötezer emberről is beszéltek, / a<g>hogyan szokták<...>, hajlamuk szerint, [értelmezhetetlen, el-mosódott autográf betoldás] hát egy nullát mindig levon<tak>hatunk.⁶⁹ De ötszá-zan bizonyosan voltak, / ezt tanusíthatom, épen én, akinek elég gondja volt ezzel az ö<r>tszázzal is. / – Ugy érted, az étkezéssel volt dolgod, – mondta hidegen és visszautasítóan / Levi ben Chalfai.⁷⁰ – Azt akarod mondani, hogy az étkezés ügyesbajos vállalkozás / volt, de végül is nem volt benne semmi csodálatos? / – Már amennyire nem csodálatos az, hogy hirtelen, <ü>ötletszerűen, meg kell vendégel- / ni ötszáz izgatott embert<,>, napszállat után, félig már sötétben, – mondta keserűen / Judás. – Mert <ö> a rabbi beszélt, rendkívülien, ahogyan talán soha azelőtt, a felajzottság / és a rossz hír következtében.⁷¹

⁶⁴ HE, 1947, 17.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 30. Vö. Ernest RENAN, *A kereszténység eredetének története VII. Marcus-Aurelius és az antik világ vége*, ford. SALGÓ Ernő, Dick Manó, Budapest, 1928, 216, 234. Lásd még TN, 1975, 171.

⁶⁵ HE, 1947, 112–113. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 177.

⁶⁶ HALL CAINE, *I. m.*, II., 223. Lásd még *Uo.*, 167–168.

⁶⁷ „mindennapi kenyerünket nem kérni kell, hanem megkeresni” TN, 1976, 378.

⁶⁸ Mk. 6: 31–44., 8: 1–10.; Mt. 14: 13–21., 15: 32–39.; Lk. 9: 10–17.

⁶⁹ „Túlzás”, lásd KLAUSNER, *I. m.*, 228.

⁷⁰ A név eredetére vonatkozó információkat lásd *Uo.*, 224.

⁷¹ HE, 1947, 123.

Az egész oldal idézésére nincs lehetőség; Jézus a beszéd végeztével a tanítványokhoz fordulva így szólt:

[1947] És akkor ő, azzal a nagyvonalú, igazán ki- / rályi nemtörődömséggel, ahogyan mindig viselkedik, amikor pénzről, élelemről és / szállásról esik szó, azzal a nagyuri közönnyel, ahogyan csak ő tud felelni, ezt / mondotta: „Ne menjenek el. Ad<a>jatok ti nekik enni...” – Hallod? Így, egyszerűen, / a puszt<a>aságban, este tiz felé!⁷²

Egy oldalnyi jó hangulatú kérdés-felelet és panaszkodás után végül Júdás rátért az általa megvalósított étkeztetésre:

[1947] És ha van / csoda, már úgy értem, földi csoda,⁷³ akkor igazán csodálatosnak lehet mondani azt, hogy / e nehéz órában, mikor az ő királyi-fölényes és közömbös parancsát kellett teljesi- / teni, a keriothi nem mondott csődöt! Ezt meg kell mondanom, – mondta elégedetten és / fújt egyet. / – Belátom, – mondta a vámos, – ez nem volt könnyű. És hogyan csináltad ezt a kis, / földi csodát?... / Fölényesen kérdezte ezt<m>, de nem épen barátságatlanul. Mert a keriothi hangjából, / szenvedély, sértődöttség és szomorúság hangzott ki, mint minden ember hangjából, / aki úgy érzi, hogy mellőzik. S ezért rokonszenves volt és a vámos most már türel- / mesen nézett rá. / – Ahogy lehetett, a sötétben, – mondta gyorsan, dicsekedve és bizalmasan Judás. – / Mindenekelőtt elvonúltam, rövid időre, az olajfák mögé, s az árnyékban hajladozva<, > – hogy / a többiek, a z [!] éhesek és rajongó<. >k ne lássák<. > – megkerestem <a>kabátom belső zsebében, / pontosabban a kabát ujjának egyik <hajlatában>varratában, ahol tartogatni szoktam, azt a na- / gyon kevés pénzt, amit eléggé nem dicsérhető, de a többiek által soha nem méltá- / nyolt előrelátással oda bevarrtam.⁷⁴

Márai *Erősítő* című művében (1975) írtakhoz hasonlóan ez a szakasz a Dosztojevszkij-regény inkvizitorának monológjára utal: „Csodálni fognak, és isteneknek tartanak bennünket azért, mert mi, az élükre állva vállaltuk, hogy elviseljük a szabadságot, és uralkodunk rajtuk – olyan szörnyű lesz végül nekik a szabadság!”⁷⁵ Márai a szokottnál is körülményesebb volt a leírásban, nem meglepő, hogy nem volt elégedett az első szövegváltozattal. Végül Júdás kereskedői tapasztalatait felhasználva a legközelebbi város felé vezető úton, bizonyos távolságra egymástól láncba állította a tanítványokat, és az egyik régi ismeretségétől szerzett ételt a váltófutás módszerével folyamatosan érkezett a tömeghez. Márai a kenyérszaporítás magyarázatáról próbálta meg ily

⁷² Uo., 124.

⁷³ Márai földi csodáról alkotott véleménye Goethe gondolkodását idézi, aki úgy vélte, hogy rendkívüli egyének értelmének hatására kerülhet sor olyan csodás eseményre, amelyen „csak ámulunk, és nem értjük, honnan jönnek!” ECKERMANN, *I. m.*, 506.

⁷⁴ HE, 1947, 125–126.

⁷⁵ Fjodor Mihajlovics DOSZTOJEVSZKIJ, *A Karamazov testvérek*, I., ford. MAKAI Imre, Magyar Helikon, Budapest, 1971, 327.

módon lefejteti a misztikát; magyarázata alátámasztja azt a nézetét, hogy a „nagy csoda az Értelmem. A másik csoda a gyönyör. Van hideg gyönyör is: mikor az Értelmem parancsol a szenvedélynek.”⁷⁶ Ennek a kéziratban maradt szövegváltozatnak egy valószínűsíthető forrása a Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) *De hominis dignitate* (Az ember méltóságáról, 1486⁷⁷) című művének bevezetőjében idézett Hermész (Pico könyvében római nevén Mercurius) Triszmegisztos *Asclepius* című dialogikusának részlete: „Magnum, o Asclepi, miraculum est homo.”⁷⁸ Júdás a regényben dagadó mellel számol be a kenyérszaporításról, mint olyan csodás eseményről, ami az ő *találékonyágának eredménye*.⁷⁹ Az evangéliumi csodák valóságtartalmáról a következő sorok olvashatók Máraitól 1949-ből: „Számomra egészen természetes és nyilvánvaló, hogy van csoda. Az isteni erő megnyilvánul az emberi sorsban, s kivételes emberek, akiket szenteknek neveznek, hívní tudják az isteni erőt. De a csodának semmi köze ahhoz a panoptikumki üzlethez, amit az Egyház csinál belőle. Igaz, a csoda olyan általános, szuverén, mindenfölötti tünemény, hogy még a templomokban is megnyilvánulhat.”⁸⁰ A szerző úgy vélte, hogy az egyház és a szentség között mély (materiális) ellentmondás feszül.

A '47-es kézirat további oldalairól is jelentősen törölt a szerző, főleg a Mária Magdolna személyéről és Lázárról, valamint annak családjáról írt részletes beszámoló érdemel kiemelés.

[1947] s a rabbi néha elmegy hozzá- / juk, vándorutjain, megpihen a házban. Chuza felesége, aki rossznyelvű, mondotta egyszer, hogy a / rabbi nem kedveli tulságosan ezt azberényes [!] nővért, s olyasmit mondott,<hogy> a / másik, a feslettétü és

⁷⁶ TN, 1950, 250. Lásd még TN, 1949, 299.

⁷⁷ BOROS GÁBOR, *Filozófia*, Akadémiai, Budapest, 2013, 581.

⁷⁸ TN, 1961, 134–135.; TN, 1982, 41.; GIOVANNI PICO DELLA MIRANDOLA, *De hominis dignitate. Heptaplus. De ente et uno, e scripti vari*, Vallecchi, Firenze, 1942, 103. Vö. „o Asclepio, magnum miraculum est homo” („Ó Aszklepiosz, mily nagy csoda az ember!” – ford. F. J. P.), ERMETE TRISMEGISTO, *Asclepio = Corpus Hermeticum. Con testo greco, latino e copto*, szerk. Ilaria RAMELLI, Bompiani, Milano, 2005, 522. Lásd még MÁRAI, Arról, hogy az emberek kiszámíthatatlanok = Uő., *Füves könyv*, 93.; TN, 1943, 65.; „A gondolkodás teszi az ember nagyságát.” Blaise PASCAL, *Gondolatok*, ford. PÖNDÖR László, Gondolat, Budapest, 1978, 138. „Nem találkoztam magamnál nyilvánvalóbb szörnyvel és csodával a világban. Idővel és a megszokás révén az ember minden furcsasággal megbarátkozik; ám minél többet látogatom és minél jobban megismerem magam, annál jobban megdöbben idomtalanságom, annál kevesebbet értek magamból.” Michel DE MONTAIGNE, *A sántákról*, ford. CSORDÁS GÁBOR = Uő., *Esszék*, III., Jelenkor, Pécs, 2013, 275.

⁷⁹ HE, 1947, 123–127.

⁸⁰ TN, 1949, 183.; Lásd még MÁRAI, *A csodáról* = Uő., *Füves könyv*, 111.; illetve MÁRAI, *A köznapiról és a látomásról* = Uő., 117. Vö. Joseph Conrad saját regényéhez írt előszavában olvasható véleményével: „I am too firm in my consciousness of the marvellous to be ever fascinated by the mere supernatural, which (take it any way you like) is but a manufactured article, the fabrication of minds insensitive to the intimate delicacies of our relation to the dead and to the living” („Eléggé tudatában vagyok annak, hogy mi a csodálatos, semhogy valaha is elbűvöljön a pusztán természetfeletti, ami [vegyék, ahogy akarják] csak egy előállított termék, a halottakkal és az élőkkel való kapcsolatunk bensőséges finomságai iránt érzéketlen elmék kitalációja” – ford. F. J. P.). Joseph CONRAD, *The Shadow-Line. A Confession*, John Grant, London–Edinburgh, 1925. A szerzőről írt naplőbejegyzéseket lásd TN, 1943, 91–92, 115, 116.; TN, 1948, 409.; TN, 1950, 192, 200–201.; TN, 1951, 267.; TN, 1953, 323.; TN, 1955, 305, 307, 309–310.; TN, 1960, 287.; TN, 1970, 57, 60–61, 62, 68.; TN, 1972, 285, 286, 288, 289, 290, 318.; TN, 1975, 190.; TN, 1977, 427–428, 443, 445, 502, 527.; TN, 1979, 104.; TN, 1981, 316.; TN, 1984, 240.

illa<r>tszertől, kenegetéstől<gőzölgő> párolgó nővér, ez a bizonyos Má- / ria, jobban vá<r>lasztott. Érted ezt?... a feslett életű jobban választott, mint az e- / rényes... az embernek megáll az esze! – mondotta és fejét csóválta.⁸¹

Márai a párbeszéd további részében arról írt, hogy a két szereplő megpróbálta tisztázni a Mária származására vonatkozó tények és a néphit közötti ellentéteket:

[1947] Talán él egy Mária Bethaniában, erről nem / tudok bizonyosat, mert nem jártam ott. De ez a másik feltétlenül migdalai, ezt tu- / dom és azt is tudom, hogy a rabbi már gyermekkorában ismerte őt, ami egészen ter- / mézetes, h<o>iszen Migdala és Názáret két szomszédos kis falu és a gyermekek összejártak ját- / szani. S tudod, hogy milyen fontos számára minden, ami gyermeki és gyermek- kori em- / lék, – mondta és sóhajtott.⁸²

A továbbiakban arról lehet olvasni a '47-es kéziratban, hogy Tamást követően Júdás is tett kísérletet arra, hogy Mária elhagyja a társaságot és visszatérjen falujába. Jézus jóhírért védendő először megpróbálták a rajongó nőt elkergetni, majd Júdás – a nő szerény kereseti lehetőségeit kihasználva – lefizetni.⁸³ A törölt regényrészlet alátámasztja Márainak azt az állítását, hogy Jézust környezete alig értette, továbbá árnyalni próbálta Júdás szemforgató önzését is. Mária az ajánlatra válaszul leköpte Júdást:

[1947] kiabált, hogy a szeretője aka- / rok lenni! A féreg!... Mondhatom, nagy önuralomra volt szükségem, hogy ne szóljak / egy szót Jeruzsálemben, az erkö<k>lcsrendészeti osztályon, ahol barátaim vannak, s ne / tloncoltassam [!] ki ezt a nőt Galileából, Macharus erődjébe, ahol levágják az ilyen / nők orrát, vagy még meszszebb! De aztán hallgattam, a rabbi miatt. Végül mindig hall- / gatok és <mindent> lenyele<k>,m a vádakát. <s>S letöröltem a nyálat, amellyel az örült nő / bepiszkolt, szótlanul. A rabbi miatt cselekszem így, mert ő az erősebb.⁸⁴

A korai kéziratban Júdás konkrét választ ad arra, hogy miért maradt a tanítványok között:

[1947] A közö- / nye épen olyan erő, mint az irgalom, amivel a személy iránt van... Mind érezzük ezt / és szenvedünk, mert egyszerre közönyös és irgalmas. Az ilyen embertől nem lehet el- / menni, – mondta, s mintha csikorgott volna a fogsora.⁸⁵

Márai oldalakat törölt a korai kéziratból, de nem azért, mert a törölt részekben megfogalmazott gondolatai megváltoztak az évtizedek alatt. A Jézust leginkább

⁸¹ HE, 1947, 139.

⁸² Uo.

⁸³ Uo., 139–141.

⁸⁴ Uo., 143.

⁸⁵ Uo.

jellemző két (egyszerre emberi és isteni) tulajdonság Giordano Bruno személyiségében kapott új külsőt az *Erősítőben*.

Máté és Júdás párbeszédének befejező témája, a kerióti kételkedése szintén oldalakkal hosszabban elemzett a kiadásban olvasható változatnál. Jézus forradalmi gondolatai ejtették kétségbe Júdást, mert látta, hogy az ősi hitvilág került veszélybe általa, azonban megrémítette a felismerés, hogy az új tan mégis vonzza. Bár nem értette teljesen és pontosan, hogy mit jelent az, de tudta, hogy Jézus veszélyben van miatta. A mestere iránti ambivalens érzelmeiről a közösségben nem beszélhetett, ezért egyedül érezte magát egy problémával, amit nem tudott megoldani. Támogatásra szorult, amit Annás bölcsen felismert.

[1947] <Az alku> *Vacsora után [aláhúzott]*⁸⁶

Júdás mentőakciójának nem mellékes aspektusaként már a '47-es kézirat is a sátánra hivatkozik – a fejezet kezdő oldalai kevés módosítással megőrződtek a kiadás számára. A Márai regényeit jellemző nagy beszélgetésre indul Júdás áthaladt az ünnepre készülők között; lépteivel párhuzamosan tekintette át Márai a hódítok által deformált társadalom rétegződését. A kollektív félelemet és a várakozás feszültségét oldó ünnep tömeghangulatát részletezi a korai kézirat; a változást jelző művészi fogás az *Erősítő* karneváli forgatagához hasonló módon funkcionál.

Az Annás ajtaján kopogtató Júdást a regény nem követi a küszöbön túlra. Az áruló fél óra múlva lépett ki a főpap házából. Márai a '47-es kéziratban a 157. oldaltól a 182. oldalig tartó nagyjeleneten az ötvenes években még módosított, a nyolcvanas évek elején azonban már nem tartotta érdemesnek a nyomtatásra.

A húzás lehetséges magyarázata az emberi természet kiismerhetetlensége, tehát ábrázolása szinte lehetetlen, de mindenesetre bizonytalan, kérdéses és vitára okot adó. Az ördögtől megszállt Júdásnak Márai szerint számos oka lehetett az árulásra. A korai szövegváltozat Annás *hatalmának* külső jegyeit irigykedve szemlélő Júdás-képpel adott egy lehetséges felvetést – Ágoston sátánról alkotott elképzelésének felhasználásával.⁸⁷ Az előző fejezetben pedig a *kételkedés* hangsúlyozása eleveníti fel az olvasóban Assisi Szent Ferenc gondolatait arról, hogy a tudás és a kétely az ördög műve.⁸⁸

⁸⁶ *Uo.*, 151.

⁸⁷ „A Tudás csak akkor nem az ördög műve, ha nem lesz a Hatalom szolgája – de ehhez szükséges, hogy a Tudást a Szeretet áramával töltsék meg az emberek.” TN, 1956, 379.

⁸⁸ „Talán mégis Szent Ferencnek volt igaza, aki hirdette, hogy »A Tudás az Ördög műve“. TN, 1957, 85. Lásd még *Uo.*, 90.; TN, 1961, 73. Márai gondolatait Assisi Szent Ferencsel kapcsolatban lásd még TN, 1944, 318.; TN, 1947, 285.; TN, 1948, 38, 218, 280, 340.; TN, 1949, 104, 176, 199–200, 201, 202, 291, 315, 431–432, 435.; TN, 1950, 24, 39, 116, 142, 154, 156, 158, 161, 162, 172,–173, 173–174, 175, 184, 214, 252.; TN, 1951, 355.; TN, 1952, 45–48, 128–129, 160, 163, 176–177.; TN, 1953, 223, 333, 371, 386.; TN, 1954, 68, 69, 70, 78, 141.; TN, 1955, 239.; TN, 1958, 145, 172.; TN, 1959, 137.; TN, 1961, 35, 73, 115.; TN, 1962, 225.; TN, 1963, 348.; TN, 1965, 259–260.; TN, 1966, 301–302.; TN, 1970, 19.; TN, 1971, 197.; TN, 1972, 254, 258.; TN, 1973, 351.; TN, 1976, 393–394, 397.; TN, 1979, 145–146.; TN, 1981, 285.; TN, 1982, 55, 69.

A párbeszéd bensőséges légkörben zajlott, mert a két fél ismerte egymást. Annás dicsérettel-elismeréssel indított, amire Júdásnak jó ideje szüksége volt. A főpap, fellevenítve a régi jó viszonyt, próbált a bizalmába férközni a keriótinak; meg akarta győzni arról, hogy a tanács nem akarja elveszejteni Jézust. Hosszan magyarázott a jó szándék ösztönözte cselekvés lehetőségéről, amit a megfogyatkozott hatalma – ami inkább volt szerep és képesség,⁸⁹ mint fegyver és rang – még lehetővé tesz számára: tehát talán megmenthető Jézus – készítette elő egy esetleges kérdőre vonás esetén későbbi mentését a főpap. Annás a hatalom keze volt, de már nem birtokolt a társadalom számára látható hatalmat. Szerepével megfeleltethető Márai ismert mondata: „A hatalommal soha nem lehet vitatkozni, mert amikor vitába száll, már nem hatalom.”⁹⁰ Akadnak dialógusrészek, amelyekben engedte Júdást ellenkezni, de ettől eltekintve az emberismeret gyakorlati tapasztalatának láthatatlan hatalma volt az övé, nem pedig a társadalmi hierarchia által érinthetetlen és környezetétől elszigetelt státusza. Annás eszköze a helyesen megfogalmazott mondat volt. Márai regénye alátámasztja Michel Foucault tételét, miszerint a hatalom a nyelvhasználaton keresztül létezik,⁹¹ e vonatkozásában pedig reprezentálja az iskolázott és kevésbé iskolázott vagy iskolázatlan személyek közti hatalmi viszonyok lehetőségeit, ha az nem az erőszakon, hanem az érvelő eszmecserén alapul.

Annás behízelt érveléseit követően a beszélgetők rátértek Jézus személyére, és talán erről a részről gondolta Márai, hogy unalmas lehet. Egyes helyeken kétségtelesenül vontatott a beszélgetés – sőt, a kihallgatás légkörére emlékeztető stílus valószínűleg hat annak ismeretében, hogy az önellentmondás csapdájába eső főpapak megvoltak a megfelelő informátorai –, mégsem az unalmas a megfelelő jelző, ha az olvasót érdekli a valláspolitikai és a lélektan, utóbbin belül főleg a szociálpszichológia. Összeségében Márai nem érdemel megrovást az analitikus, részletező okkeresés és a nemzetfélézés és fennmaradás indítékát megmagyarázó oldalak miatt. A dialógus társadalomfilozófiai alaptétele – Toynbee állítását húsz évvel megelőzve –, hogy a nacionalizmus mindig erősebb, mint a liberalizmus és a kommunizmus.⁹² Annás – elfojtva a szabadgondolkodók és rendszerkritikusok hangjait – rendet akart a zsidó nemzet körül,⁹³ és érvelése telítve van a bizonyossággal, hogy a vallás ugyanazt

⁸⁹ Vö. TN, 1957, 68–69.

⁹⁰ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 23.

⁹¹ Michel FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, ford. Török Gábor, Holmi 1991/7., 868–889, 869–871.

⁹² Arnold J. TOYNBEE, *Acceleration in Human History* = Uő., *Change and Habit. The Challenge of Our Time*, Oneworld, Oxford, 1992, 27.; Arnold J. TOYNBEE *Exacerbation of Divisive Feeling = Uő., Change and Habit. The Challenge of Our Time*, Oneworld Publications Ltd., Oxford, 1992, 110. Vö. „Az, hogy milyen eszközökkel él, és hogy miféle embereket lelkesít, ékesen bizonyítja, hogy a nacionalizmus a történelmi teremtő munkának épp az ellentéte.” ORTEGA Y GASSET, *I. m.*, 251.; „A Kizáró, az Elkülönülő, a Fajvédő mindig elsorvad – csak az tud élni és nagy lenni, aki be tudja fogadni a világot.” TN, 1959, 69. Márai további gondolatait Toynbeeról lásd TN, 1949, 160, 400.; TN, 1951, 337, 338–340, 341–342, 343.; TN, 1953, 195–196, 249–251, 320, 362.; TN, 1954: 19, 20–21, 22–23, 24–25, 26, 28, 82, 147–148.; TN, 1955, 190, 223, 253, 275.; TN, 1958, 197.; TN, 1959, 160, 162, 165, 247.; TN, 1961, 171.; TN, 1965, 224.; TN, 1967, 103–104, 105–106.; TN, 1970, 69.; TN, 1971, 204–205.; TN, 1973, 352–354, 355, 356–357, 358–359.; TN, 1975, 275, 277–278.; TN, 1980, 197.; TN, 1983, 136.

⁹³ A rendszer fenntartásáról lásd ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, ford. Szabó Miklós, Gondolat, Budapest, 1969, 301. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 21.

a tömeghatást képes kelteni, mint a nacionalizmus – ami már szinte egy vele. A nyugati világ posztkeresztény társadalmát elemző sok-sok naplóbejegyzés e korszakváltással magyarázható, mert a nacionalizmus elnyomja az emberben azt a büntudatot, amit a jézusi tanítás megpróbált a lelkekben elmélyíteni. A kereszténység e legbelső lényegét a nemzet fogalmára épített új vallás (hiedelem)⁹⁴ felelősség(érzet) hiányában felszámolja, mert egy nemzet konkrét és számonkérhető lelkiismerete megragadhatatlan, nincs kollektív szégyenérzete sem. Az egymás számára ismeretlen emberek között kreált fiktív csoportidentitás nem érezhet egységesen büntudatot, tehát a nemzet nevében fellépő egyén felmentve érzi magát tettei felelőssége alól.⁹⁵

A beszélgetés érinti az *utolsó vacsora* hangulatát is: a Márai által bírált „eucharisztikus kannibalizmus”⁹⁶ dogmatikájának eredetéről realiztikus képekkel beszámoló Júdás a nagy lárma közepette nem hallhatta, hogy Jézus mit mondott az asztalnál akkor, amikor rá nézett. E témában a szerző János evangéliumát – ami nem beszél a kenyértörésről – hitelesebbnek fogadta el a szinoptikusok írásainál,⁹⁷ viszont az esemény napjának mégsem a János szerinti pénteket, hanem a csütörtöki estét tartotta, amit a regény ötször hangsúlyoz.⁹⁸

A párbeszéd záró témája a keresztthalál fiziológiai hatása, kifejtve részletesen azokat a Renan könyvében olvasható jellemzőket, amelyek a *Keresztkérdésben* is olvashatók. Ennél sokkal lényegesebb, hogy Annás és Júdás beszélgetése hangulatában és a két szereplő státuszát tekintve is az *Erősítőben* – a jézusi tanításba vetett hit próbatételének két korszak határán játszódó regényében⁹⁹ – kapott nyilvánosságot: a magabiztos bíboros és az identitásválságot átélő szerzetes között lezajlott nagydialogusra hasonlít, mintegy előképe annak. A mezítlábas szektásokkal szóba elegyedő egyházi előjárók csökkenő hatalma és a búcsúzásakor pénzzel távozó alakja egyértelmű párhuzamok a két korszak között. A dialogikus és monologikus, tehát a platóni didaktikus-filozófiai és a dosztojevszkiji ingatagságot sugalló szólamok¹⁰⁰ ötvözetét mutató párbeszédet ezt a párhuzamot még inkább alátámasztják. A szerző által az *Erősítőben* módosított Júdás-kép didaktikus jellemvonása, hogy a spanyol a folyóparton – átgondolva a bíboros, mint szellemi törvényhozó ideologikus megnyilatkozásait¹⁰¹ – levonta a történelem tanulságait,¹⁰² és a naiv és megvezetett Júdásra

⁹⁴ Gustave LE BON, *A tömegnézetek és tömegmeggyőződés változékonyságának határai* = Uő., *A tömegek lélektana*, ford. Dr. BALLA Antal, Belső EGÉSZ-ség, [h. n.], [é. n.], 108.

⁹⁵ További forrását lásd TN, 1953, 202–203.; TN, 1957, 45. Vö. ZOLTÁN Gábor, *Szomszéd. Orgia előtt és után*, Kalligram, Budapest, 2021, 87.

⁹⁶ TN, 1964, 147–148. Az eukarisztia kritikáját lásd még TN, 1966, 382, 397.; TN, 1973, 390.; TN, 1978, 62–63.

⁹⁷ Vö. VERMES Géza, *Jézus változó arcai*, ford. SÁRKÖZI Máttyás, Osiris, Budapest, 2001, 79.

⁹⁸ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 207, 218, 225.

⁹⁹ A próbatételes regény fogalma Bahtyin szerint: Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A nevelődési regény és jelentősége a realizmus történetében*, ford. OROSZ István = Uő., *A beszéd és a valóság*, Gondolat, Budapest, 1986, 429, 438.

¹⁰⁰ Vö. Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A dialógus Dosztojevszkijnél*, ford. OROSZ István = Uő., *A beszéd és a valóság*, 355.

¹⁰¹ Vö. Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A beszéd műfajai*, ford. KÖNCZÖL Csaba = Uő., *A beszéd és a valóság*, 388–389, 400–401.

¹⁰² Vö. TN, 1947, 325.

gondolva hajította a pénzt a folyóba: „az oldalra nyitottam, ahol a bölcs avignoni Eymerich és újkori tolmácsa, Francisco Peña atya elmagyarázzák, hogy a látszólagos jóindulat, a türelmes és barátságos faggatás néha eredményesebb, mint a tortúra. Elmélyedtem a bölcs tanításban, lassan olvastam és iparkodtam megérteni a kegyes oktatás mélyebb értelmét. Akkor történt valami.”¹⁰³

A terjedelmi korlátok és a szerzőjog-védelem szabályai miatt nincs lehetőség az olyan genetikus átírásra, amelyben a párhuzamos közlés segítségével azonnal összevethető a kiadás és a kézirat szövege. A *Harminc ezüstpénz* árulásról szóló kulcsjelenetének befejező sorai kis mértékben, reprezentatív formában mégis megadják a lehetőséget a genetikus kritika munkamódszerének felhasználására:

[1947] Nem mozdul [!] / később sem, amikor <az> ismerős, csoszogó lépteket hallott <a> a szobában, az öreg lép- / teit, aki visszatért, s most, mikor a látogató elment, hangtalanul rakosgatni kez- / dett <a szobában:> két cédrushasábot dobott a tűzre, aztán a pénzesládához lépett, rendezge / ni kezdte [elmosódott javítás] a különféle sulyu zacskókat, melyek rendjét Annás az elébb megzavarta, / s tompa kattanással lezárta a láda vaspántos fedelét. / – Pénzt adtál neki, – mondta az öreg, gügyögő és rosszalló hangon. / Annás felr<u>iadt: / – Mit akarsz? – <kérdezte> és fordult, homályos, révedező pillantással, mint aki / messzire bámul és most hazatér. – Pénzt? Igen, – mondta közömbösen. – Nem sokat. / – Mennyit? – kérdezte az öreg, mint aki rendet akar tartani. / – Nem sokat, – ismételte Annás és legyintett. – Azt hiszem, harmincat... nem tu- / dom, – mondta kissé idegesen. – Csukd be a ládát menj a szobádba [homályos, törlési szándékot sejtető autográf bejegyzés a szó felett] és vigyázz. Ha / visszajönnek, vezesd őket azonnal hozzám. / – Harmincat, mondta makacson [homályos, módosítási szándékot sejtető autográf bejegyzés a szó felett] az öreg. – <é>És ha nem jön vissza?... / Annás kiegyenesedett. Szeme fehér fénnel villant egyet: / – Ugy érted, – kérdezte éles hangon, gunyosan, – ha megszökik a pénzzel?... / – Ha nem jön vissza, – ismételte az öreg, gyanakvóan és lelkiismeretesen. – / Ha nem adja el, amit [homályos, törlési szándékot sejtető autográf bejegyzés a szó felett] ígért... Megszámolja a pénzt és gondolkozni kezd, hogy talán / kevés... / De Annás most az öreg szavába vágott: / – Eladja, – mondta nyugodtan és fölényesen, [!] Mosolygott, mint aki többet tud és / biztos abban, amit mond. – Nyugodt lehetsz. Ez nem szokik meg a pénzzel. Eladja és / elárulja azt az embert, mert... / Elhallgatott. Kereste a szót. Nyersen mondta, gőgös hangsúllyal, mint aki egy / hosszú élet gyakorlatában megszokta, hogy a szava ítélet: / – Elárulja, mert szereti. / És visszaült a tüzhöz.¹⁰⁴

[1953?]¹⁰⁵ Az öreg félkezében a pénzes láda kulcsával, vaksi pislogással / nézett Annásra. / – Eladja? – kérdezte. Amikor nem kapott választ: – Igy gyűlöli? /

¹⁰³ MÁRAI Sándor, *Erősítő*, Helikon, Budapest, 2008, 140.

¹⁰⁴ HE, 1947, 182–183.

¹⁰⁵ A hagyatékban három töredék van elkülönítve. A fejezetzáró rész hét példányban található meg a mappában, kettő ebből ugyanazon a 192/a jelzésű lapon olvasható. A helyhiány miatt a tanulmány e kettő, szinte csak írásjelekben eltérő szöveg közül a másodikat közli, a hét közül azt, amelyik a legkevesebb autográf javítást tartalmazva és a szerző által autográf kettőskereszttel megjelölve a véglegesnek tartott példány lehetett az első számú töredékben.

Annás, száraz horkanással, felnevetett. A vállán át mondta: / – Nem gyüli <?>. /
 – Akkor miért adja el?... / A főpap hallgatott, mint aki keresi a szót. Kezét dörzsölte
 / és fogatlan mosollyal nézett a sercegő lángokba. Aztán <C>csendesesen mondta,>
 – gőgös / hangsullyal, mint aki egy hosszú élet gyakorlatában megszokta, / hogy
 a szava ítélet: / – Mert belement az ördög. / És visszaült a tűzhöz.

[1983] A főpap háttal élt [!] a bejárati ajtónak, [!] A tüzet nézte. Nem figyelt /
 a csoszogásra. A titkár megállott gazdája mögött és érdeklődve kérdez- / te: /
 – Adtál neki pénzt? / – Keveset. / – Elárulja mert gyüli? / Annás horkanássze-
 rűen felnevetett: / – Nem gyüli. / – Akkor miért árulja el?... / A főpap hallgatott
 mint aki tünődik érdemes-e válaszolni? Fogatlan / mosollyal nézett a hamvadó
 cédrusüszkők paraszába. Ink<é>ább magának felelt, / mint aki egy hosszú élet
 gyakorlatában megtanulta, hogy a v<í>éggzettel és / az emberekkel nem érdemes
 vitakozni: / – Mert belement az ördög. / <Ó>És leült a tűzhöz.¹⁰⁶

A kiadott szövegváltozat Jn. 13: 2 idézésével kifejezőbb a végső választ illetően: a meg-
 magyarázhatatlan természetfeletti okok az ember számára elfogadhatóbbak, paradox
 módon könnyebben hihetőek, nem igényelnek olyan, a szokásosnál nagyobb mértékű
 szellemi energiabefektetést, mint a valláspolitikai és a társadalomlélektan tudomá-
 nyos tényeket felsorakoztató elemzésének megértése. A '47-es szövegváltozatban
 Márainak az árulás okára adott válasza a szovjet megszállás magyar társadalomra
 gyakorolt hatásának tapasztalatai következtében fogalmazódott meg. A hódítók párt-
 jába belépő elnyomottak nem csekély arányban hittek abban, hogy a háborút okozó
 jobboldali politikát követően a baloldali eszmék jelentenek megoldást az ország
 problémáira. A nemzet iránti *szereletből* álltak be a pártba, váltak Márai szemében
 megtévesztett árulóvá. Végül, ennek a korai írói hipotézisnek kényszerű megváltoz-
 tatására az 1949 után Magyarországon létrejött kemény diktatúra szolgálatában álló
 írók és értelmiségiek okozta csalódottság adott okot. Márai szerint tudták, hogy mit
 cselekszenek, vagy kivel-kikkel cimborálnak.

[1947] <Az éjszaka> *Éjfél után [aláhúzott]*¹⁰⁷

A fejezet első szövegváltozata az éjfél előtti órákra tette azt a pillanatot, amikor kí-
 sérőivel Júdás az utcára lépett. A jelenet párhuzamba állítható az *Erősítőnek* azzal
 a jelenetével, amelyikben a kolostortársak elindultak Giordano Bruno cellája felé Róma
 sikátorain keresztül. Mindannyian hatalmat és elégedettséget éreztek a szokatlan
 órán végzett hivatalos feladat teljesítése közben, mert igazolhatják létezésüket kortár-
 saik előtt.¹⁰⁸ A feladatuk már a '47-es kéziratban letartóztatásként van megnevezve
 – évekkel megelőzve a valósággá vált éjszakai letartóztatások magyarországi idő-

¹⁰⁶ HE, 1983, 200–200a.

¹⁰⁷ HE, 1947, 184.

¹⁰⁸ Uo., 185.

szakát –, nem pedig meghívásként, ahogy azt Annás megfogalmazása miatt Júdás gondolta e látogatásról.

A *Harminc ezüstpénz* utolsó oldalain olvasható világeseményekről és kortárs irodalomról írt egyetemes áttekintés a harmincöt év alatt alig módosult. Már a '47-es kéziratban olvashatók Tiberus császárnak Radnóti Miklós „ifjú tanítvány”-t jövendülő *Nyolcadik eclogájával* párhuzamba állítható összegző gondolatai. Ebben Radnóti Náhúm prófétával mondatja, hogy a Költőt az a bizonyos méreg élteti, ami felszólalni ösztönzi az állati ösztönök szintjén élő emberrel szemben.¹⁰⁹ A császár viszont rádőbbsent, hogy éppen ez az önmagára is érvényesnek elfogadott életvitel mérgezte őt a szűkebb és tágabb társadalmi kapcsolatai által: a teljes élete volt méreg.¹¹⁰

Az *Erősítővel* történt további összevetés eredményeként megállapítható, hogy az irodalmi művek felsorolása nem kerülhetett bele a nagydialógusba, mert Annás nem ismerhette sem a római költőket, sem a görög történetírókat, míg a bíboros egész könyvtárral rendelkezett az indexre került írások gyűjteményéből. A fejezet forrása egyrészt Josephus Flavius,¹¹¹ másrészt a kínai császárról írt bejegyzés eredetére utalhat egy 1947-es naplóbejegyzés arról, hogy Márai Japán és Kína történetét olvasta a *Propyläen Weltgeschichte*-ben, egy 1929 és 1933 között Walter Wilhelm Goetz nyomán tíz kötetben kiadott német nyelvű világtörténelmi enciklopédiában.¹¹² Bizonyos továbbá, hogy a negyvenes évek közepén már ismerte Tacitus és Suetonius gondolatait,¹¹³ viszont nem Edward Gibbon (1737–1794) *A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története* című könyve alapján részletezte a tágabb szociális-politikai kontextust.¹¹⁴ Az író csak a későbbi években olvasta Gibbon írásait, és a Lőrinczy Huba által említett Hippolyte Taine (1828–1893) sem lehetett még forrás az első szövegváltozat elkészítése során, mert Márai 1948 végén, már külföldön, a nápolyi könyvtárban kezdte olvasni, de akkor is csak az angol irodalomtörténetről szóló sorozatot.¹¹⁵

¹⁰⁹ RADNÓTI Miklós *Összegyűjtött versei és versfordításai*, szerk. FERENCZ Győző, Osiris, Budapest, 2003, 230–232. Márai 1946-ban emlékezett meg először a naplójában Radnóti Miklósról: „Nagy költő pusztult el a szerbiai munkatáborban: megható, megindító, szívet dobogató költő... Olyan új minden sora! Nemes, egyszerű, meglepő, gazdag! Barmok, gyilkos barmok, emberek.” TN, 1946, 216. Később is mindig csak megbecsüléssel írt róla: TN, 1946, 207, 214, 291.; TN, 1947, 9–10, 34.; TN, 1967, 17.; TN, 1973, 516.; TN, 1974, 18, 110.; TN, 1976, 351, 383.; TN, 1979, 163.; TN, 1981, 300, 342.; TN, 1982, 56.

¹¹⁰ HE, 1947, 187.

¹¹¹ Josephus FLAVIUS, *A zsidók története*, ford. RÉVAY József, Renaissance, Budapest, 1946, 801.

¹¹² TN, 1947, 120–121.

¹¹³ TN, 1962, 209. Márai gondolatait Tacitus és Suetonius írásairól lásd TN, 1943, 116.; TN, 1944, 333.; TN, 1955, 280.; TN, 1956, 395.; TN, 1957, 67, 68.; TN, 1958, 120, 123, 124, 128.; TN, 1959, 259.; TN, 1961, 95, 114.; TN, 1962, 259.; TN, 1974, 53.

¹¹⁴ TN, 1986, 350. Márai gondolatait Gibbonról lásd előbbre TN, 1955, 240, 251, 254, 275, 277, 280, 288, 294, 296, 304, 312, 313, 315, 318, 323–325.; TN, 1956, 341, 343.; TN, 1960, 322.; TN, 1961, 56, 166, 171, 174, 178, 181, 186–187, 188, 190.; TN, 1962, 203, 207, 209, 214, 224, 273, 286.; TN, 1965, 247.; TN, 1966, 298, 299.; TN, 1967, 131.; TN, 1968, 171–172.; TN, 1980, 216.; TN, 1981, 346.; TN, 1982, 9, 13, 32, 67, 83.; TN, 1983, 107, 117, 129–130, 158–159, 160, 170–171.; TN, 1984, 222, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 240–241.; TN, 1986, 350.

¹¹⁵ LŐRINCZY Huba, *Esszébe ágyazott krízisregény. Márai Sándor: Harminc ezüstpénz*, Forrás 2004/10., 67–68. Márai gondolatait Taine-ről lásd TN, 1948, 373, 421, 423.; TN, 1949, 15, 29, 32, 43–44, 46, 53, 59–60, 63, 67, 80–81, 99, 105, 108, 111, 114, 119, 144–145, 165, 201, 254.; TN, 1950, 192.; TN, 1959, 155.; TN, 1972, 326.; TN, 1978, 52.

A regény utolsó fejezete Spengler írásmódszerére emlékeztető módon párhuzamosan mutat be egymástól távol eső helyszíneket, kultúrákat, amelyek közös vonása az élükön álló istenként tisztelt császárok emberi esendőségének hangsúlyozása, fizikai állapotuk romlása: haláluk, tehát egyéni és korszakos hatalmuk hanyatlásának előrevetítése.

A birodalom delelőjén¹¹⁶ uralkodó Tiberius császárral állította szembe Márai az éjszakai sétáira induló fiatal Saulust, a későbbi Pál apostolt. A kereskedelmi reklámok jelszavát idéző „Egyetek, igyatok, élvezzetek...”, a hódítók által felállított Sardanapal-szobor talapzatán olvasható kollektív felszólítás már a legkorábbi kéziratban szerepel, ezzel szintén utalva egy uralkodóra, akiben a közhit szerint isteni erő testesült meg.¹¹⁷

Az 1947-ben írt teljes kézirat mellett a hagyatékban található még néhány (a hagyaték kezelője által a '47-es kézirat mappájába helyezett) töredék. Ezek a korábbi autográf javítások tisztázatai: a regény második felének, a két dialógusnak és az utolsó fejezetnek újra legépelte és azon fekete tollal végzett korrigálást tartalmazó változatai, a végén „Posillipo 1950”¹¹⁸ autográf lezárással. Ez, az 1949 nyarán tett naplóbejegyzés által ismerhető szerzői vélemény („silány”)¹¹⁹ hatására készült példány azonban nem tartalmazza a főpap és titkára szóváltását, ami alátámasztja azt a feltevést, hogy a művészi inspirációként funkcionáló árulás feltételezett indítékán, Annás ítéletén Márai 1952–1953 között módosított. Az persze nem zárható ki, hogy a már említett hét variáns egyes darabjai 1950-ből valók, csak átkerültek egy másik mappába. A tanulmány hipotézisét viszont ez sem cáfolná. Ami még(is) elgondolkodtató, hogy a szerző mindvégig meghagyta az elalvás előtt tűnődő főpap önmagának feltett kérdését:

„Miért lesz áruló, aki egyszer szívvel-lélekkel felesküdtött valamire?”¹²⁰

Márai 1944-ben költőien fogalmazott társadalmi tapasztalatairól: „Kereszténység, mondták – és szakszerű képzettség nélkül igényelt iparigazolványt értettek alatta. Kereszténység, mondták, és zsidó bútorok rablását értették alatta. Kereszténység, mondták és minden szabad gondolat, egyéni vélemény megfélemlítését értették alatta. Keresztény ember vagyok, mondták gőgösen és a markukat tartották.”¹²¹ Ez a regényírásra inspiráló szociológiai körkép az ember által elhagyott Isten és az Istentől elhagyott világ állapotát szemlélteti. A légkört dominánsan meghatározó gyanakvás, a bizalmatlansággal és a félelemmel teli közhangulat még tovább generálta az árulás gyakoriságát, ami évtizedekre meghatározta a lélektani közállapotokat. E szomorú tény okára kereste a választ a szerző: az „irodalom igazi kérdése nem az, mit követett el

¹¹⁶ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 223. Lásd még ORTEGA Y GASSET, *A tömegek lázadása*, 79.; SPENGLER, *I. m.*, II., 202.

¹¹⁷ HE, 1947, 189.

¹¹⁸ HE, 1950, 201.

¹¹⁹ TN, 1949, 244. A magyar nyelvű kiadásra szánt átdolgozásról írt naplójegyzeteket lásd még *Uo.*, 260.; TN, 1954, 175.

¹²⁰ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 230.

¹²¹ TN, 1944, 283. Lásd még TN, 1948, 159.

valaki – egy csempész vagy egy író –, hanem a miért követte el.”¹²² A nagy, történelmi kérdés mindig az, hogy miért ölték; miért ölték meg a szeretetet hirdetőket.

A szerző 1948. március 15-én írt bejegyzése szorosan köthető a regény által fessegetett társadalomtörténeti-társadalomlélektani problémá(k)hoz: „Nem tudom, igaza volt-e Petőfinek. Ők tudták, hitték, hogy egy nemzet akkor cselekszik igazán jól, történelmien, ha megmarad... Petőfi azt hitte, akkor marad meg, ha cselekszik. Az idő most dönt – lassan – ebben a perben.”¹²³ Számos próféta élt; vannak, akik szemében Petőfi is az volt, Illyés Gyula is.¹²⁴ Márai szerint minden próféta nemzetellenes volt,¹²⁵ tehát ismét az *Erősítő* kezdő oldalainak véleménypluralitással jellemezhető változékony világa ad elemzési alapot és alternatívát.¹²⁶

Ha igazán választ kíván adni az olvasó az árulások és a gyilkosságok motivációira, akkor nem lelhet egyetlen univerzális indokot és okot. Ennek az a magyarázata, hogy maga az eskü tárgya is változékony, mint minden az emberi természet által irányított társadalmi környezetben¹²⁷ – az istenképek is. Az árulás oka lehet az egyén ismereteinek bővülése és a változó világ(politika) eseményeinek szubjektív értelmezése, vagy a megvezettség a hatalmon lévők által. Jól mutatja a problémára adható megoldások sokrétűségét, hogy sem az író, sem az ő írásait elemző tapasztalt kutatók, sem az irodalmi mű nem adott konkrét választ a feltett kérdésre. E tekintetben Márai elérte célját, mert egy 1971-ből származó kritikájában azt írta, hogy az igazi „irodalom nem ad »választ« – csak felidézi a kérdést, könyörtelenül.”¹²⁸

¹²² TN, 1949, 163.

¹²³ TN, 1948, 79. Vö. az Izrael Állam megalakulásáról írtakkal: TN, 1948, 164.

¹²⁴ Vö. TN, 1985, 227.

¹²⁵ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 100.

¹²⁶ Vö. ECKERMANN, *I. m.*, 83.

¹²⁷ Vö. PASCAL, *I. m.*, 146.; MÁRAI, *Az önkéntes fogadalmakról* = Uő., *Füves könyv*, 28.

¹²⁸ TN, 1971, 202.

Simon Attila: *Affektív megértés. Hermeneutikai határmezsgyék az antik esztétikában, retorikában és poétikában*

A *görögség és az irracionalitás*¹ című könyvének első fejezetét E. R. Dodds egy emlékezetes anekdotával indítja. Elmeséli, hogy egy ízben a British Museumban álldogált a Parthenón szobordíszzeit (az Elgin-márványokat) nézegetve, amikor megszólította egy fiatalember, és közölte vele, hogy ez a *Greek stuff* semmiféle hatást nem gyakorol rá. Miután Dodds – 1936 és 1960 között a görög filológia Regius professzora Oxfordban – visszakérdezett, hogy mégis miért érzi így, alkalomszülte ismerőse bevallotta: „Hát, az egész annyira *racionális*, ha érti, mire gondolok”. Dodds könyve, amely a görög kultúrának „az emberi tapasztalat mélyebb, kevésbé tudatos” rétegeit kutatja, a szerző bevallása szerint ennek az elgondolkodtató élménynek a hatására született. Ez az anekdota járt a fejemben, amikor azon gondolkodtam, mi inspirálhatta Simon Attila kitűnő kötetének tanulmányait. Nem 1951-et írunk persze: a 21. század második–harmadik évtizedében már nem az a kérdés, hogy jelentős szerepet játszottak-e a nem racionális tényezők a görög és tágabban az antik kultúrában, hanem inkább módszertani kérdésként merül fel, hogy miképpen lehet ezeket értelmezésünk tárgyává tenni.

Az *Affektív megértés* című, *Hermeneutikai határmezsgyék az antik esztétikában, retorikában és poétikában* alcímű tanulmánykötet – amely a monográfia lehetőségei felé közelít – mintha éppen erre a kérdésre keresné a választ, természetesen nem vallás- és társadalomtörténeti vagy kulturális antropológiai terepen, hanem egy fogalomtörténettel erősen átítatott, filozófia-, retorika- és esztétikatörténeti rétegekben érdekel, interpretatív klasszika-filológia képviselőjében. Sugallata szerint az antikvitás kutatója nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy az antik szövegek (és tárgyi emlékek, bár ezekről itt nemigen esik szó) egy olyan világ produktumai, amelyben „az emberi tapasztalat mélyebb, kevésbé tudatos” rétegeinek racionális megzabolázása, tudatosítása, rend-

¹ Eric Robertson DODDS, *The Greeks and the Irrational*, University of California, Berkeley, 1951. Magyar kiadás: Uő., *A görögség és az irracionalitás*, ford. HAJDU Péter, Gond–Palatinus, Budapest, 2002.

szerezése és persze manipulációja (illetve mindennek olykor korlátozott lehetősége) a társadalmi és politikai élet – az ember más emberekkel való együtt létezése – alapvető és folyamatos reflexióban részesített összefüggését jelentette. Ezek a tényezők persze, legalábbis látszólag, Arisztotelész *Poétikája* óta az antik szövegek értelmezésének legalapvetőbb szempontrendszeréhez tartoznak – ám a kötet mintha éppen azt sejtetné, hogy erről az utóbbi évtizedekben hajlamosak voltunk megfeledkezni, és ideje lenne visszatérni akár csak azokhoz a szempontokhoz is, amelyeket az antik szövegek sugallnak nekünk az érzelmek, indulatok, szenvedélyek retorikai, esztétikai és poétikai jelentőségét illetően. A módszertani innováció – az *affective turn* belátásainak érvényesítése az antik szövegek értelmezésében – ennyiben a forrásokhoz való visszatérés némiképp konzervatív programja is egyszerűsített.

A kötetben foglalt valamennyi – döntően az utóbbi pár évben keletkezett – írás az affektív megértés fogalmát járja körül, értelmezi, vagy mutatja be valamely aspektusát. Teszi mindezt széles, az alcímben felsorolt területeket – antik esztétika, retorika, poétika – felölelő anyagon, olyan szerzőket tárgyalva, mint Platón, aki négy fejezetnek is tárgya, Arisztotelész, aki két írás főszereplője, valamint Cicero, Pszeudo-Longinosz és Homérosz, akiknek egy-egy terjedelmes elemzést szentel a kötet. Az előszó filozófustól elvárható, de az esztétikatörténész és az irodalomértelmező munkáját is módfelett megkönnyítő fogalmi precizitással vázolja fel az affektivitás problémakörét, majd ezt részben más megközelítésben, immár az irodalmi értelmezés szempontjait előtérbe helyezve ismétli meg az utolsó, Homéroszt értelmező fejezet bevezetésében. Az affektivitás fogalma részben az érzelmekre, az érzékelésre és ezek filozófiai, esztétikai, poétikai szerepére vonatkozik, részben pedig ezeken túl, sőt ezek megközelítését is árnyalva mindarra, ami „testi és érző lények”-ként *afficiál*, vagyis „megérint” vagy „illet” minket (7). Ennek megfelelően az affektív megértés fogalma látszólag ugyan paradox, de, ahogy az előszó Martin Heideggerre hivatkozva állítja, „mindenféle megértés már eleve affektíven hangolt” (*Uo.*). Ugyanakkor az egymásra utaltság mellett termékeny feszültség is fennállhat affektivitás és megértés között, és itt lépnek be az alcímben emlegetett határmezsgyék. Ha az affektivitás a *pathosz* világa, a megértés a *logoszé*. Ha az előbbi a szenzuális, testi és nem szemantikai szférához tartozik, utóbbi az értelmi, szellemi és szemantikai szféra lakója, s mindez akkor is igaz, ha a kötet e szférák elválaszthatatlanságáról ad hírt. Heidegger, Gadamer, de még a velük e tekintetben tán csak látszólagos vitában álló Gumbrecht nyomán is abban bízok Simon Attila, hogy a megértés és az értelmezés művészete a *pathosz* és *logosz* közti átmeneti zónában – a hermeneutikai határmezsgyéken – tud megfelelően kibontakozni. Az értelmező szerinte akkor jár el helyesen, ha *pathosz* és *logosz* feszültségteli összetartozásának a szellemében, vagyis éppen az *affektív megértés* jegyében hajtja végre a maga értelmező műveleteit.

A könyv egyes fejezetei természetesen más és más szemszögből világítanak rá az affektív megértés egy-egy fontos dimenziójára. Az első két Platón-tanulmány az *Ión* című dialógussal, és ezen belül az *enthusiaszmosz*, az istennel való elteltség fogalmával foglalkozik. A kérdés itt nemcsak úgy merül fel, hogy a költő és a *rhapszódosz* elragadtatottsága, amely egy eminensen az affektivitás felől megragadható állapot, hogyan

vezet tudatos, racionális költői alkotáshoz és előadáshoz, hanem úgy is, hogy ez az elragadtatottság miképpen válik egy magasabb szintű, *isteni* éberség és józanság előfeltételévé. Mindezzel összefügg a költőnek a közönségére gyakorolt, egyszerre intellektuális és affektív hatása is, amelynek mediális összetettsége politikai jelentőséggel bír, még hozzá a politikának az erkölcsi és esztétikai mozzanatokát is tartalmazó, sajátos antik értelmében. A tét nem kisebb, mint a poliszközösség erkölcsi és esztétikai konstitúciója. A korporalitás még inkább központi szerepbe kerül a harmadik és negyedik fejezetben, melyek szintén Platónnal foglalkoznak, mégpedig a ritmus, a kartánc, a líra és a hang összefüggéseiben, a *Törvények* című dialógus felől közelítve. Platón itt rekonstruált felfogása szerint a polisz polgárainak erkölcsi neveléséhez, a köztük ideális esetben fennálló harmónia kialakulásának elősegítéséhez, a politikai rendezettség kialakításához nélkülözhetetlenek azok az esztétikai hatások, amelyek a polgárok testét és lelkét képesek összhangba hozni és lehetővé teszik a kölcsönös megértést; az affektív tényezők szerepe itt egyszerre intellektuális, erkölcsi és politikai.

Az Arisztotelésszel foglalkozó két fejezet – melyek közül a második szorosan is kapcsolódik a szerző legutóbbi monográfiájához² – a kötet tárgyának az antik filozófia fogalmai felől történő megalapozásaként is szolgálhat. A *Rétorika pathosz*-fogalmáról szóló tanulmány – melyben a szerző, a latinizmussal való fordítással szemben minden berzenkedése ellenére, a „jótékonyan körvonalazatlan” jelentéstartománnyal rendelkező „affekció” szóval fordítja a *pathoszt* (99.) – éppen azt mutatja ki, hogy a hallgatóság lelkében a *pathoszok* (itt értsd: a nyelv szemantikai és nem szemantikai dimenzióit egyaránt kihasználó retorikai eszközökkel előidézett affekciók) hatással vannak a hallgatók testi és lelki állapotára, és éppen ez a változás befolyásolja ítéletüket. Affektív és kognitív egybeforr. A *Poétika* esztétikai hatáselméletét vizsgáló írás azzal a következtetéssel zárul – kivételesen az előszóbeli önértelmezést idézve –, hogy „megértés és affektív átélés egymásra vannak utalva” (10.). Szervesen folytatja az Arisztotelészhez kapcsolódó gondolatmenetet az a két tanulmány, amely Cicero retorikaelméletének a szónoki előadás korporalis összetevőire vonatkozó felfogásával, illetve Pszeudo-Longinosz *A fenségről* szóló értekezésének hatáselméletével foglalkozik az *ekpléxisz*, ’megrendülés’ fogalma kapcsán. Míg a Cicero-elemzésből arról tájékozódhatunk, hogy a *sermo corporis*, a test beszéde miképpen gyakorol hatást a nézők lelkére és így természetesen ítéletére is, *A fenségről* értelmezése kifejezetten a nyelvi hatásoknak (sőt a nyelv hatalmának) a pszeudo-longinoszi elméletét elemzi, különös tekintettel arra a kérdésre, hogyan lehet a maximális intenzitás elérését célzó nyelvi-retorikai eszközökkel szinte fizikai hatást gyakorolni a hallgatókra. A kötetet lezáró Homérosz-értelmezés az affektív megértés egyik leghíresebb antik irodalmi esetének, az *Ilias* 24. énekében olvasható Akhilleusz–Priamosz-találkozást elbeszélő epizódnak nyújtja tüzetes olvasatát: a legnagyobb görög hős és a trójai király minden testi, lelki és szellemi rezdülését végigkövető értelmezés bravúrosan fűzi össze szinte az összes, a kötetben felbukkant szálát, és mutatja be, miképpen alakul ki affektív és kognitív összhang – a szembenállás mozzanatait sem nélkülöző kölcsönös megértés

² SIMON Attila, *Barátság és megértés Arisztotelész filozófiájában*, Gondolat, Budapest, 2021.

és rokonszenv – a két szereplő között, és miképpen válik közös sírásuk ennek fenéges manifesztációjává.

Mit válaszolnánk a kötet tanulságainak ismeretében egy mai egyetemistának, aki a Parthenón szobordíszait nézegetve bevallaná a klasszikus kori görög művészettől való idegenkedését? Túl azon, természetesen, hogy vegye észre, immár végképp nem magától értetődő, hogy az Elgin-márványokat éppen Londonban (nem pedig Athénban) veheti szemügyre. Talán arra hívhatnánk fel a figyelmét, hogy például a kentaurok és lapithák harca felfogható az irracionális és racionális erők küzdelmeként, amelyben mindkét elemnek egyaránt fontos jelentősége van. A periklészi Athén, melynek politikai önreprezentációját Pheidiasz (& Co.) műalkotásai testesítik meg és teszik halhatatlanná, nem egyszerűen az erőszak megzabolázását kívánja hirdetni, hanem azt, hogy a társadalmi rend fenntartásához az azt fenyegető erőkkel való szembesülésre is szükség van. Ahogy Szilágyi János György írja: „a pheidiaszi művészet [...] képes a valóság minden megismert és megsejtett ellentétét harmóniává összefoglalni. Újfajta harmónia volt ez, komor sejtésekkel teljes, de éppen ezzel több a korábbiaknál.”³ Megemlíthetnénk neki, hogy ez a harmónia nem a hideg racionalitás szülöttje: érzékeny egyensúlyt látunk az isteni és az emberi szféra között, amely bármelyik pillanatban felborulhat, és a szobrok nem egyszerűen az isteni szféra magasabbrendűségét hirdetik, hanem azt a kényes helyzetet mutatják be, amelyben egy emberi konstrukció – a poliszközösség – úgy kívánja a saját nagyságát megalapozni, hogy ezzel ne váltsa ki az istenek irigységét és haragját. A képzőművészetre, a zenére, a filozófiára és az irodalomra éppen azért van szüksége Athénnak, hogy a poliszt alkotó egyének affekcióit ennek a dinamikus rendnek a fenntartása érdekében csatornázza be. Felhozhatnánk azt is, hogy azok a mítoszábrázolások, amelyeknek itt tanúja lehet – melyek eredetileg színesek voltak, nem fehéren ragyogók, s melyek csak a klasszicista recepcióban válhattak a winckelmanni „nemes egyszerűség és csendes nagyság” megtestesítőivé –, a mitikus szereplők hangsúlyosan testi, sok esetben meztelen jelenlétének ábrázolásával, heves érzelmeik, indulataik és szenvedélyeik érzékeltetésével, valamint az egyes alakok méltóságteljes, feszült harmóniát sugalló elhelyezésével éppenséggel azt mutatják be, hogy „testi és érző lények”-ként mi minden érint, *afficiál* minket, amikor meg kívánjuk érteni a helyünket a világban.

Az *Affektív megértés* gondos elemzéseivel, az olvasói érdeklődést mindvégig fenntartó dikciójával, váratlan húzásokat sem nélkülöző kiegyensúlyozott gondolatmeneteivel, száraz humorát olykor szemérmesen megcsillantó hűvös prózájával, a forrásokból és a szakirodalomból vett idézetek mindig lényegre törő és fókuszált – a saját gondolatmenet igényeihez igazított – adagolásával, a hazai és nemzetközi óorkutatáshoz és irodalomlélethez való nagymértékű, de stílusában elegánsan visszafogott hozzájárulásával messzemenően kiérdemli az olvasó kitüntetett figyelmét.

(Ráció, Budapest, 2022. [Classica & Theoria 4.]

³ NÉMETH György – RITOÓK Zsigmond – SARKADY János – SZILÁGYI János György, *Görög művelődéstörténet*, Osiris, Budapest, 2006, 493.

Háló(zato)s sajtótörténet

Wirágh András: *A háló és az olló.*

Cholnoky László írásstratégiái és publikálási gyakorlata (1900–1929)

Szajbély Mihály 2005-ös, a magyar sajtó- és médiatörténet viszonyát fejtegető, elsősorban módszertani kérdéseket tárgyaló tanulmányában még ezt írja: „A magyarországi sajtó- és médiatörténet-írás egyik nagy hiánya, hogy a sajtó 20. századi történetéről a mai napig nem készült olyan áttekintés, mint az 1892-es évnél abamaradt akadémiai kézikönyv első két kötete. Kérdés természetesen, hogy szükséges és lehetséges-e folytatni ezt a vállalkozást, és ha igen, akkor milyen módon.”¹ Azóta megszületett Buzinkay Géza vaskos és progresszív, valóban kézikönyvszerű összefoglalása,² számos kutatócsoport szondázta a 19. és a 20. század sajtóját.³ Az utóbbi években a történettudományi kutatások, a magyar reformkor és a kiegyezés időszaka feltárásának újdonságai között is szép számmal találunk hatalmas sajtótörténeti anyagot megmozgató szintéziseket.⁴

Ahogy a hevenyészett felsorolásból is látható, a ma már megkerülhetetlen kézikönyvekké váló kötetek monumentális anyagmennyiségük mellett is egy-egy részterület komplex feltárására vállalkoztak. A magyar sajtótörténeti bibliográfiakutatás origói között a korábbi évekből említhetők Batári Gyula eredményei. A 19. századi tudományos (orvosi, technikai, ipari stb.) szaksajtót szondázó alpműveihez fordulva még ma sem elavult, korrekt kollektumokat lapozgatunk.⁵ A 20. századi magyar sajtó elemzése nehezen boldogulna Lakatos Éva adatbázisai, összefoglalói nélkül.⁶

¹ SZAJBÉLY Mihály, *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról*, Médiakutató 2005/1., 71.

² BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Wolters Kluwer, Budapest, 2016.

³ A kiváló összefoglalók közül a teljesség igénye nélkül néhány: RÓZSA Mária, *Magyarországi német nyelvű sajtó 1921–2000*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2006.; Uő., *Pesti német nyelvű lapok. A kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, Argumentum, Budapest, 2013.; UJVÁRI Hedvig, *Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie: deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Gabriele Schäfer, Herne, 2012.

⁴ Például: DEÁK Ágnes, *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon 1861–1867*, Osiris, Budapest, 2018.; DEÁK Ágnes – TAMÁS Ágnes, *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875*, Kronosz, Pécs, 2021.

⁵ BATÁRI Gyula, *A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon 1721–1867*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1994.; Uő., *Ipari, műszaki folyóiratok Magyarországon a 19. században*, Technikatörténeti Szemle 1982/13., 213–230.

⁶ Közülük most csak kettőt emelek ki: LAKATOS Éva, *Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések*, Balassi – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2004.; Uő., *Kikötőben maradt hajók. Laptervezetek, meg nem jelent lapok válogatott bibliográfiája*, Gondolat, Budapest, 2018.

A felsorolásból nem maradhatnak ki Galambos Ferenc Nyugat-⁷ vagy A Hét-reper-tóriumai⁸ sem. A bibliográfiakutatás, repertóriumkészítés megszállottságot, szigorú munkamorált igénylő feladatát ma már csak kevesen vállalják. Az elkötelezettek között a jelen írásban recenzált vizsgálódás tárgyát képező Cholnoky-univerzum fel-dolgozásában is fontos eredményeket jegyző Lengyel András munkássága feltétlenül megemlíthető.⁹

E bevezetőből is látszik, hogy feltáró alap kutatásokban nincs hiány, ám a modern magyar sajtó története számos rejtett vagy csak a nagyközönség elől rejtőzködő kincset őriz még. Az Arcanum és a Hungaricana adatbázisai folyamatosan, a világjárvány miatt megújult erőre kapó lendülettel frissültek, és tettek könnyebben elérhetővé korábban kevésbé ismert tartalmakat, ám a forrásfeltáró kutatás lényege ma is elsősor-ban a kéziratos, nem digitalizált anyagok összegyűjtése, szintetizálása. Ezzel a problé-mával nemcsak a 19., hanem a 20. századi irodalomtörténet-írás is lépten-nyomon szembe találja magát. Wirágh András monográfiája úgy módszertanában, mint meg-mozgatott anyagmenyiségében mintaszerű példája annak, hogyan lehet ezeket a problémákat nagy munkabírással és invencióval áthidalva, egy csaknem teljes sajtó-anyag áttekintésének munkájával újrarajzolni egy részben ismertnek vélt életmű kör-vonalait. Az eredmény nemcsak sajtótörténeti szakmunkaként, hanem az elméleti bázissal is felvértezett kutató remek szoros olvasási ajánlataiként, novellaelemzésesei-ként is forgatható, fontos kézikönyv, melynek genealógiája is argumentálja az imént citáltakat.

Ahogy a kötet előszavában olvasható, Wirágh a Szegedy-Maszák Mihály vezette Kosztolányi-kutatócsoport külső munkatársaként, lappangó Kosztolányi-írások nyo-mában járva találkozott számos Cholnoky László-szöveggel kis vidéki lapok és „rö-vid életű folyóiratok” hasábjain. (9–10.) E gyűjtés eredménye volt először az idősebb Cholnoky-testvérről szóló kismonográfiája.¹⁰ Az újabb fázis ez a könyv, amelyet a hírek szerint egy korábbi válogatásokban eddig nem olvasható Cholnoky László-írásokat, e friss szakkönyvben vizsgált korpusz darabjait közreadó prózagűjtemény is kísér majd. Ha a szerző eddigi irodalomtudósi pályáját akarnám most felskiccelni, közhe-lyes és kiszámítható recenzensi fordulattal azt is mondhatnám, már Wirágh András első monográfiája is kiemelt problémaként kezelte a sajtótörténeti aspektusokat.¹¹ Sokat nem mondanék ezzel, a modern irodalom *Unheimlich*-variációi a technikai eszközök által megidézett legújabbkori kísértetek: evidencia, hogy a médiumoknak, médiumváltásoknak fontos szerepük van ebben a zsánerekben.

Úgyszintén felesleges lenne sokat időzni a „kísértetiességnek” mindig nagy figye-lmet szentelő tárcaregény elsődleges közlési terepe körül, és nem lenne különösebben izgalmas a 19. századi sajtóról mint a popularitás olvasztótégelyéről a szakirodalom

⁷ *Nyugat repertórium*, összeáll. GALAMBOS Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1959.

⁸ *„A Hét” írói és írásai 1889–1924*, összeáll. GALAMBOS Ferenc, Budapest, 1954.

⁹ LENGYEL András, *Az „esthajnali csillag”. Vázlatok és adatok Cholnoky Viktorról*, Nap, Budapest, 2015.

¹⁰ WIRÁGH András, *Cholnoky Viktor, a szépirodalom*, Tempevölgy, Balatonfüred, 2017.

¹¹ WIRÁGH András, *Fantaszikum és medialitás. Kísértetek és írásnyomok a magyar prózában Nagy Ignáctól Szerb Antalig*, Ráció, Budapest, 2018.

ismert axiómáit sem újramondani. Inkább azt hangsúlyoznám – és erre a most mérlegre tett kötet meggyőző bizonyíték –, hogy a sajtóalapú 19. század és az inkább már a könyv primátusát hozó klasszikus irodalmi modernség kutatása sem művelhető magas szinten a kor folyóiratkultúrájának elmélyült ismerete nélkül. A századforduló és a két világháború közötti epoch alapos vizsgálata, médium- és technikatörténeti újragondolása, a magas irodalomnak a popularitás regisztereiben való immanens elhelyezése, a middlebrow-val, a szórakoztató regiszterekkel szimbiózisban való tárgyalása nem képzelhető el a napi és heti sajtó alapos tanulmányozása nélkül. Így bárki, aki a mondott univerzummal érdemben akar foglalkozni, előbb-utóbb sajtótörténésszé kell hogy váljon. Ez eshetett meg az elmúlt években Wirágh Andrással, most pedig úgy tűnik, hogy minden előzetes anyaggyűjtés a kontextusteremtő egész építőköveivé vált, amelyből végül egy impozáns alapzat jött létre. A kutató munkája bevezető fejezeteiben mindezt kiindulópontként meg is fogalmazza: „Amit ma századfordulós irodalomnak nevezünk, az nagyrészt a századfordulós sajtóközeg irodalmi (és társadalomtörténeti) következménye volt.” (21.)

De nézzük a konkrétumokat: Cholnoky László önéletrajza nem tárja fel, a könyvben is felhasznált, rendszeresen vezetett „publikálási naplója” viszont izgalmasan és bőséggel tárgyalja azt a folyamatot, amelynek eredményeként az 1920-as évektől kezdve Cholnoky „önplágiumai”, amelyek egész életművét (ahogy másokét is, például Kosztolányi Dezső és Hunyady Sándor kisprózáját) kísérték, egyre gyakoribbá váltak, mi több, ezeket a „csemegezéseket” diszkrét, a nyilvánosság elé nemigen tárt „leleplezések” követték. (15.) A korszak e tekintetben a jogi szabályozás kérdésében is képlékeny keretek között egzisztáló időszak. Grób László a magyar detektívregény fénykoráról szóló könyvecskéjében hosszan ismerteti azt a két híres sajtópert, a Palladis kiadónak a Novával, majd az Athenaeummal folytatott pereskedését, amelyet „szerzői jogbitorlás és tisztességtelen verseny” miatt indított a két versenytárs ellen, akik a kiadó álláspontja szerint legalábbis „ellopták” az egypengős regények szériájának ötletét. A perek a megegyező egységár és a hasonló borítók miatt folytak. Bár ennek az ismertetőnek nem célja a jogi procedúra minden részletét elbeszélni, az első fokon megnyert, majd másodfokon elvesztett eljárások az ilyen természetű precedenseket még nélkülöző magyar joggyakorlat formálódására és a probléma hazai viszonylatban is akuttá válására hívták fel a figyelmet.¹²

A filléres, pengős szériák egymással folytatott, olykor kíméletlen versenyéhez hasonlóan a tömeges utánközlések, az önplágium „előszobái” is rendszerszintű következmények, derül ki most Wirágh kötetéből. Az „önmásolás” feltételeit és gyakorlatát az 1830-as években megjelenő nyomatosok, a napisajtó segédanyagának számító, szériagyártott, a távirati irodák elvén működő, így a vidéki piacra termelve a nagyvárosi periodikák híryanagából „ollózó” orgánumok teremtették meg. (26.) Leopold Gyula *Általános Tudósítója*, olvashatjuk, mindebben élen is járt, működése, ahogy a hasonló gyakorlatot követő nyomatosoké is, „kivitelezhető mintává” tette ezt az érvényesülési lehetőséget. (27.) Az 1914. évi XIV. törvénycikk, az új sajtó-

¹² GRÓB László, *A magyar detektívregény fénykora 1930–1948*, Attraktor, Máriabesenyő, 2015, 32.

törvény pontosította a korábbi szabályozást: a szerző beleegyezése nélkül megjelent, sajtóvétséggel járó írás esetében a felelősség a közlőt illeti, beleegyezés esetén a szerző és az átvevő egyenlő felelősséggel tartozik. Az új törvényi keretek között a plágium előfordulásakor már egyértelműen a plagizáló tekinthető vétkesnek. Ám a perek, ugyanúgy, ahogy a „tisztességtelen verseny” kérdésében példaként szolgáló Palladis–Nova–Athenaeum-ügyekben is, elhúzódtak, a plágium esetében sokszor el is maradtak. Ugyancsak a Kosztolányi-kritikai kiadás munkálataiból, elsősorban a novellaválogatások filológiai eredményeiből tudhatjuk, hogy a szerzők „ollózása” ebben az időszakban praktikus és sokszor követett gyakorlattá is vált. Általános szerzői módszerre vált az utánközlésre, kötetkiadásra előkészített szöveg kivágása az újságból, majd megtoldása a kellő módosításokkal. (29–30.) Wirágh könyve számos példát hoz erre a gyakorlatra, komótosan készítve elő fő témáját: Cholnoky László publikálási attitűdjének minél részletesebb felrajzolását.

A könyv plasztikus és hatékony módszere a szerzői életművek bemutatása a publikációk sűrűségét láttató és az egyes laptípusokbeli megjelenést elkülönítő szeriációs táblázatok segítségével. Elsőként a felívelő írókarrierék (Szini Gyula, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Csáth Géza) írásmennyiségének évi bontásáról kapunk hírt. A „referenciaszerzők” publikációinak sűrűsödése azt mutatja, hogy a karrierindításkor egy „központi lapra” és „műfaji sokszínűsége” volt szükség. (35.) Az OSZK Cholnoky-hagyatékában ugyan olvasható egy 1917 körül keletkezett kézírásos lista azon lapokról, amelyekben az alkotó publikált, a felsorolás azonban a valós tényeket nem teljesen fedő adatokat tartalmaz. Cholnoky a közlések és utánközlések fent vázolt bonyolult rendszerében mozogva maga sem volt tisztában a lapok közötti cseviszonyokkal, a vidéki lapokbeli megjelenések egy részéről nem is tudhatott, ám publikálási praxisának fő vonásai (utánközlés, plágium, önplágium) már ekkor kialakultak. (35.) Wirágh kutatásainak fontos eredményei között az író Cholnoky-testvérek szövegeinek filológiai feltárása említendő. Mindezt már a Viktorról szóló kismonográfiájában is külön fejezetben (*Együtt vagy külön-külön? [A Cholnoky-testvérek intertextualitása]*) tárgyalta. Az ide kapcsolódó elhíresült példa egy 1907-es próza ügye. A *Mozgai Pali* ugyanis csak névleg Viktor munkája, a szövegeket László és Tonelli Sándor írták.¹³ Ez az eset azonban ritka kivétel a „testvéri intertextusok” sorában, Wirágh kutatásai nyomán egyre több adattal megtámogatva ismerhetjük meg azt a körülményt, hogy elsősorban László merített rokona(i) életművéből. Az egymással összekapcsolódó életrajzok recepciója az elmúlt évtizedekben szimbiózisban formálódott, a „testvéri együttműködés első szövegemléke túlzás nélkül lopásként is említhető”, erősíti meg a monográfus. (46.) A szóban forgó textust, a *Hőscsinálást* László bátyja két fordításával együtt „nyúlta le” a *Füstkarikák* című kötetből. Az először *Hősök* címmel eltulajdonított publicisztika három címen és öt szövegváltozatban bukkant fel különböző lapokban, majd került be a *Bertalan éjszakája* című debütkötet prózái közé. (46–47.) A családi legendárium prózába épülését, az egymás közötti szövegáramlás gyakorlatát jelezheti finoman a most recenzált kötet borítóján

¹³ WIRÁGH, Cholnoky Viktor, a szépíró.

látható illusztráció is. A *háló és az olló* fedlapja a Cholnoky Lászlót, bátyját, Jenőt és nagybátyjukat, Ferencet ábrázoló fotó kivágata, amely ugyan innen egyedül a keménykalapos, cigarettázó Lászlót „menti át”, ám az eredeti kép „kiállózott” alakjai úgy lebegnek a szövegek körül, ahogy esetleges szerzőségük kérdése a saját eredetiségüket is lépten-nyomon megkérdőjelező Cholnoky László-publicisztikák körül.¹⁴

Wirágh könyve a hálózatelmélet alkalmazásával teremt rendet az imponáló anyagmennyiséget áttekintő, számos filológiai újdonságot hozó adatbázisában. A munka egyik fő iránya a hálózati csomópontok feltárása. Ez a módszer a kezdetektől a drámai körülmények között végrehajtott öngyilkosságig követi a Cholnoky-oeuvre kiadási praxisát és mutatja meg kétséget kizáróan, hogy egy szerzői életmű sajtómegjelenései kombinatorikai algoritmusokkal is leírhatók. A „publikációs csillagháló”, az alakzat, amelyet Cholnoky László írásgyakorlata annak első szakaszában kiad, egy „erős, kiemelt forgalmat biztosító középponthoz” kapcsolódó elrendezés. A hálózati topológiában a csillaghálózat a centralizált topológiák közé tartozik, meghibásodásának esélye azért is kicsi, mert ebben az összeköttetésben minden egyes csomópont kapcsolatban áll a központi csomóponttal. Cholnoky 1900 és 1906 közötti publikálási hálózata fontos csomópontként adta ki a Magyar Szemlét, a „vidéki lapok” elnevezésű összevont csomópont a Hazánk/Az Ország körül csereviszonyban álló orgánumok körül rajzolódott ki. A Magyar Szemle és Az Ország 1906-os megszűnése véget vetett a csillaghálózatnak, a továbbiakban ez a korpusz más hálózatokba rendeződve vált leírhatóvá. (52–53.)

Az 1907 és 1914 közötti hálózat már mentes a korábbi csillaghálózatok gyengeségeitől, és bármelyik, az alkotó szövegeit sokat közlő lap esett is volna ki a lehetőségek közül, bőven válogathatott volna magának új központi lapot. (86.) A vidéki szövegtermelés intenzitását tudhatóan automatikus folyamatok gerjesztették. Térképre vetítve az adatokat még világosabban látható, hogy a könyvnyomtatás útján történő terjesztés, a vidéki és a fővárosi lapok közötti „kibogozhatatlan” csereviszonyok legalábbis átlagos, de összességében viszonylag magas közlési „hajlandóságot” jelentettek. (91.) Az ezt az alkotói korszakot jellemző adat (Cholnoky László korábbi elbeszéléseit negyvenhét, az újakat hatvan különböző címváltozatban adta ki) az „önplagizálás” rutinjárásként való meggyökeresedését mutatja. (92.) A példák közül különlegességével is kitűnik *A nagy kérdés* című szöveg, amely Cholnoky Lászlóné (Furkó Mária) nevéen jelent meg először. Ha valóban az író akkori felesége a szerző, úgy férje ezt a történetet is gond nélkül eltulajdonította. (95.) Az 1907-től induló pályaszakaszt a kevés újdonság mellett a mániákus újraközlés jellemezte, a pálya ezen szakaszában még nem datálható sem debütáló kötet, sem az irodalmi mező metszeteiben való mozgás. Egyes kortársai szélesebb spektrumon mozogtak, gondoljunk Csáth esetében a zene és színikritika, Móricznál a drámaírás tereumaira. (98.)

Az első világháború idejére tehető látványos eltűnés éveiről alig tudunk valamit. A forráshiányos időszakokkal kapcsolatban az e tekintetben szubjektív és sokszor

¹⁴ Garay utca 23., Cholnoky Ferenc, középen Cholnoky Jenő, jobbra Cholnoky László, Adományozó: Cholnoky Tamás, Év: 1900. Képszám: 29878. <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=29878> (Utolsó megtekintés: 2023. július 17.)

szükszavú, ám mégiscsak orientáló visszaemlékezésből, László földrajztudós bátyja, Jenő önéletrajzából tájékozódhatunk. (108.) A természettudós autobiográfiájában egyébként is tanulságos, ahogy az író öcs és báty portréja kirajzolódik: „Laci öcsém elbeszéléseket és néhány rövid regényt írt. Örökösen előlegekben fuldoklott a szerkesztőségekben, s bizony nem tudott zöld ágra vergődni.”¹⁵ Jenő középiskolai kicsapongásait is Viktor bátyja és renitens barátai számlájára írta: „Másodikos gimnazista koromban sajnos nagyon belesodródtam Viktor bátyám társaságába.”¹⁶ A geográfusi visszaemlékezéseknek a fővárosi tanulmányokról és együtt lakásuk időszakáról szóló részeiben is elsősorban az idősebb Cholnoky lumpen életmódjáról számolt be: „Viktor itt is csak folytatta bohém életét”; „Viktor nem ment haza, csak én, mert az útiköltséget el akarta mulatni.”¹⁷ Az ehhez hasonló, személyessége mellett is hiányos konfessziókból kiszálazható irodalomtörténet, az életrajz „fehér foltjainak” detektálása, tartalommal való megtöltése Wirágh könyvének egyik legfontosabb eredménye.

A hálózatelmélet módszertanát követő kötet maga is hálózatos logikát mutat: a biografikus adatok és sajtótörténeti adatbázisok egységeit motívumelemző részek, a *close reading* segítségével megmozgatott szövegelemzések követik. Ha hozzáteszünk mindehhez, hogy korábban nem, vagy kevésbé ismert Cholnoky-prózákról van szó, a jelen munka hasznosságához még kevésbé férhet kétség. Bár ebben a gondolatmenetben éppen az ismert és korábban is elemzett korpusz egyik kitüntetett ágense, a *Piroska* című regény textúrája az önkompilációs gesztusok egyik legmarkánsabb példája. A korábbi kutatásokból is tudható, hogy Cholnoky az *Utolsó vacsora* című, az Érdekes Újságban már megjelent prózáját is bemásolta, jelentősen átdolgozva, a regény szövetébe. (126.)¹⁸

A *Piroska* több korábbi Cholnoky-szöveget is magába szívott, *A fogatlan Kopeczky* című fejezete az egész prózájában való áramlás, a történetek cirkulációs gyakorlatának eklatáns példája. A problémáról Cholnoky László korábbi életrajzírója, Nemeskéri Erika így írt: „E novellabetétnek is fölfogható részlet a *Piroskán* kívül is fölbukkan; a *Tamásban*, a *Régi ismerősben*. Mint a *Piroskában*, ezekben is ugyanazt a helyzetet értelmezi. A bölcs falusi kocsmáros alakja megjelenik a *Búzakalász* és a *Varázskalap* című novellákban is.”¹⁹ Nemeskéri kijelentését Wirágh egyik, jelen könyve előtanulmányaként szolgáló cikkében így korrigálja: „Nemeskéri helyesen mutat rá az anekdota két regényben is tetten érhető vándorlására, de véleményem szerint a könyve 142. lábjegyzetében foglalt információk pontosításra szorulnak. Ugyanis a *Tamásban*, Cholnoky posztumusz regényében csak Réz zsidóval és kocsmájával találkozhatunk, a vándortörténet ezúttal nem íródik be.”²⁰ Az ehhez hasonló példák lajstromozása,

¹⁵ Cholnoky Jenő (1870–1950), szerk. GÉCZI János, Vár ucca tizenhét, Veszprém, 1998, 194.

¹⁶ Uo., 209.

¹⁷ Uo., 221.

¹⁸ Vö. WIRÁGH András, *A debütáló regény mint kompiláció. Cholnoky László: Piroska*, Irodalmi Szemle 2017/2., 52–53.

¹⁹ NEMESKÉRI Erika, *Cholnoky László*, Akadémiai, Budapest, 1989, 116–117. (Irodalomtörténeti Füzetek 119.)

²⁰ WIRÁGH, *A debütáló regény...*, 48.

amelyekből az új Cholnoky-monográfiában számossal találkozunk, megvilágítja, hogy milyen fontos következtetéseket tartogathat egy teljes adatgyűjtésre törekvő forrásfeltárás.

Az 1920 és 1925 közötti pályaszakaszban „összetett gyűrűhálózatot” ad ki a publikálási praxis, a kortársaknál megszokottól eltérő karrierépítést immár az intenzívebb szövegtermelés, az új műfajok kipróbálása, továbbá a szélesebb irodalmi mezőben való mozgolódás jellemzi. A régi minták (a kezdőmondatok maszkolása, a szereplők nevének cseréje, a sűrítés, a bővítés stb.) azonban megmaradtak, a megjelenések számos mozaikszöveget, szövegimplantátumot tartalmaznak. (212.) A pálya tragikus vége azonban nem elsősorban mediális okokkal magyarázható, a személyes sors fordulatai, az önpusztításban való elmerülés, a publikálási kedv ebből adódó csökkenése nem feltétlenül csak a már kipróbált, részben ekkorra már önjáró „szövegközli gépezet” akadozásával írhatók le. A kortárs sajtótörténeti kutatások egyik legégetőbb kérdése két álláspont összecsapása: az egyik szerint a 19–20. század magyar sajtójának jelentős része (elsősorban persze a vidéki lapok) még mindig láthatatlan a professzionális kutatás számára is, de egyébként sem áll, soha nem is állhat rendelkezésre elég adat a korrekt szintézishez. A másik elképzelés egy ortodox irodalomtörténeti felfogásé, amely szerint a kánonok működését pusztán esztétikai szempontok generálják, így az emlékezet rostáján fennakadó művek valóban a „legértékesebbek”, a teljes anyaggyűjtés elmaradása így, némi túlzással, kis kockázatot rejtő körülmény.²¹ Ezek az állítások Wirágh könyvének zárlatában össze ugyan nem csapnak egymással, ám végül a két módszer együttes alkalmazásának példjaként áll előttünk ez a „nehezen feltérképezhető bukástörténet” (223.).

A *háló és az olló* a fent ismertetett módszerekkel halad végig Cholnoky László teljes pályáján, a hálózatelméleti és sajtótörténeti csomópontok, sűrűsödési pontok felől korszakolva azt. Hasonló, minél több, nemcsak illusztratív, hanem valóban reprezentatív vizsgálódásra, konzekvensen végrehajtott kutatásra volna szüksége a magyar sajtótörténetnek. A módszer életképességét véleményem szerint elsősorban a megnyugtatóan bizonyított eredmény szavatolja. A könyv olvasójának fő következtetése az lehet, hogy az intézményi-mediális okok részben alátámasztják az életrajzról eddig tudottakat, részben azonban valóban új felismeréseket hoznak. A *háló és az olló* legfontosabb megállapításai az életművek (nemcsak a Cholnoky-œuvre) kánonon belüli mozgásának az irodalomtörténet-írásban is olykor „misztikussá”, kevésbé megfoghatóvá olvasott okait konkretizálják, elemelik azt az egyéb szubjektív, kevésbé argumentálható tényezőktől. Wirágh András Cholnoky-monográfiája kivitelezésében, impozáns anyagmennyiséget megmozgató jegyzetapparátusában, teoretikus nyelvét tekintve is kitűnő munka, hibájául csak néhány darabosabb szóhasználat, első-

²¹ Erről bővebben *Az adatbőség zavarai. Sajtótörténeti kutatások és a digitalizáció* címmel megrendezett online műhelykonferencián esett szó 2020. május 28-án. (Sajtótörténet és digitalizáció kerekasztal 1–2. Résztvevők: Bevezky Gábor, Kokas Károly, Rózsafalvi Zsuzsanna, Szajbély Mihály, Maróthy Szilvia. Moderátor: Császtvay Tünde. <https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/38145/sajtotortenet-es-digitalizacio-kerekasztal-1>; <https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/38148/sajtotortenet-es-digitalizacio-kerekasztal-2>. Utolsó megtekintés: 2023. július 17.)

sorban a fejezetkezdő életrajzi leadek talán túlságosan is sommás megfogalmazásai (lásd például az *elhuny* szó gyakori és furcsán is ható használatát a 19. oldalon) róhatók fel. Mindez azonban semmit sem von le a hiánypótló könyv eredményeiből. A kötet a jövőben nemcsak a Cholnoky-kutatáshoz, de a századfordulós sajtó vizsgálatához is nélkülözhetetlen lesz.

(*Kijárat, Budapest, 2022.*)

„Drága Tanárnő!”. Irodalom- és művelődéstörténeti források Tüskés Tiborné hagyatékából (1949–1997). Emlékezések (2019, 2021), vál., s. a. r., szerk. Tüskés Anna – Tüskés Gábor

A történelemtudomány ősi területe a művelődéstörténet, de jelentőségét a politikatörténet, a hadtörténet, a gazdaságtörténet művelői évszázadokon át többnyire alábecsülték. Akkor sem tévedünk e kérdésben nagyot, ha a vallástörténetet is a művelődéstörténet részének tekintjük. Hiszen a történelemtudomány nem egy irányzata a vallásokat olyan eltávolítandó álcának tekinti, amely mögött gazdasági érdekek fejtik ki roppant hatásukat a termelési erők működésére, a politika alakulására és a katonai konfliktusok jellegére. A történelem valós folyamataiban azonban a nyers gazdasági érdekeket felülírhatják a kulturális megalapozottságú értékrendek iránti elkötelezettségek. Mindennél világosabban mutatják ezt korunk globális folyamatai: előbb megtapasztalhattuk az egyes kultúrkörök gazdaságának észszerű összefonódását, majd drámai szétszakadását a kulturális határoknak megfelelően. Alapjában véve nem volt ez másképp a mienket megelőző korokban sem, csupán az a rendszer, amelyben a gazdasági racionalitás és az eltérő értékrendek küzdelme folyt, nem volt világméretű. Könnyen beláthatjuk ezt egy adott korszak történelmi folyamatait vizsgálva, ha elegendő ismeret áll rendelkezésünkre. Ami a felszínen nemegyszer végzetes, előre nem látható fordulatnak tűnhetett, magyarázatot lelhet a társadalom különböző mélyrétegeiben egymásra ható tényezők feltárása révén.

Ebben a megközelítésben a művelődéstörténetbe ágyazott irodalomtörténet a történelemtudomány megkerülhetetlen része. Lehet ugyan a szépirodalmat történelmi kontextusából kiemelten is olvasni és értelmezni, lehet és kell is egyes műveket és egyes alkotók műveit csupán belső, kortól független, s ezért univerzálisan érvényesíthető szabályrendszerük alapján magyarázni és értékelni, de ha egy adott korszakra vonatkozóan az irodalmi alkotások társadalmi szerepét és jelentőségét akarjuk megérteni, akkor elengedhetetlen annak a soktényezős hálózatnak a feltárása, amely nagy mértékben befolyásolja létrejöttük feltételeit és befogadásuk módjait.

Tisztában vannak ennek a feladatnak a fontosságával például azok a nemzetközi szellemi műhelyek, amelyek a 17–18. század nagy eszmei áramlatainak magyarországi megjelenését kívánják egyre pontosabban megrajzolni, vagy amelyek Kazinczy Ferenc törekvését a magyar nyelv és irodalom megújítására az európai társadalmi változásokkal összefüggésben vizsgálják. Kétségtelen, történelmi szempontból vannak

ilyen kiemelt jelentőségű korszakok, amelyek nyilvánvalóan megkövetelik a társadalmi tényezők és mozgatók hálózatának feltárását, de az irodalomtörténetnek e ráeső feladatát minden korszakra vonatkozóan el kell végeznie.

Ezeket a gondolatokat a most ismertető kötet olvasása hívta elő, amely Magyarország történelmének második világháború utáni korát idéző művelődéstörténeti, és ezen belül számos szépirodalmi vonatkozású dokumentumot és visszaemlékezést a szükséges jegyzetekkel ellátva, a kritikai szövegkiadás követelményeit messzemenően figyelembe véve tesz közzé. A kort illetően a „szocialista”, területileg pedig Pécs és a baranyai régió áll a középpontban. A kötet folytatja és kiegészíti azokat az adatközléseket, amelyek korábban Tüskés Tibor (1930–2009) neve alatt jelentek meg – legyen itt elég *A Jelenkor indulása (1958–1964)* (1995) vagy a *Tükrök között. Tüskés Tibor levelesládájából* (2014) című kötetekre utalni – az utóbbinak posztumusz anyagát Simon Zsuzsanna rendezte sajtó alá. Tüskés Tiborné Szemes Anna (1930–2020) az ötvenes évek közepétől támogatta férjét szerteágazó tevékenységében, amely kezdetben Pécshez, közelebről a Janus Pannonius Gimnáziumhoz, majd a Jelenkorhoz, a Nemzeti Színházhoz, a Főiskolához, a baranyai könyvtárakhoz, országosan pedig idővel az Írószövetséghez és több irodalmi társaság, folyóirat és kiadó programjához kapcsolódott. Szemes Anna munkássága a magyar művelődés szolgálatában ugyanakkor önálló hatókörrrel és súlyponttal is rendelkezett. „Sorsformáló” (404.) magyar-tanár és osztályfőnök volt a pécsi Leőwey Klára Leánygimnáziumban, „az irodalom és művészetek szeretetére nevelt” (381.) óráin és órán kívül is. „Léleknevelő” (418.) hatása messze túlmutatott tanítványainak érettségivel záruló életszakaszán – olvasható ki azokból a visszaemlékezésekből, amelyeket a kötet szerkesztőinek Szemes Anna volt diákjai és egykori tanár kollégái küldtek meg. Hasonló súlyú megállapításokat idézhetnénk a tanárnőnek dedikált írói megnyilatkozásokból vagy a tanári és szakkörvezetési munkát minősítő hivatalos iratokból is.

A gazdag anyagból két szereplő sorsa bontakozik ki a legárnyaltabban, Koch Valériáé (1949–1992) és tanárnőjéé, akiről a német anyanyelvű diákja így vall: „ha nem találkoznunk, talán sosem lesz belőlem magyar költő” (340.). A tanárnő és diákjának időrendben közölt levelezésébe ékelődik Koch Valéria Tüskés Tiborral folytatott levelezése, amely így időben 31 évet (1966–1997), terjedelmében pedig 89 oldalt tesz ki (248–337.). Ez a Tüskés Gábor által gondozott rész különös fontosságú, új lendületet adhat a Koch Valéria életművével foglalkozó kutatásnak. Szükség van erre, mert Koch rövid, betegségekkel sújtott életében költészete nem talált megfelelő visszhangra, halála utáni recepciója pedig aszimmetrikusan alakult. Ebben nemcsak az a sajátos kultúrpolitika játszott szerepet, amely tanára és tanítványa szellemi hatását egyaránt korlátozni kívánta, de az az irodalomtudományi beállítottság is, amely az alkotói nyelvhasználat szempontjából csak egy nyelvet ismer el „eredetinek”. Vagyis egy nyelv alapján kívánja munkásságát besorolni abba az irodalmi közösségbe, amelyben helyét és szerepét megvizsgálandónak tartja. Így Koch kétnyelvűsége inkább lett költészete befogadásának akadálya, mint segítője: „Senki se vállal igazán; a magyar irodalom számára német nemzetiségi költő vagyok, ami nem túl hízelgő, saját nemzetiségem meg renegátnak tart, aki a magyar irodalommal kokettál. [...] Hát..., én

mostanában leginkább két nyelven hallgatok. És gyerekeknek írok, magyarul. És fordítok. A regényemen kéne dolgozni, magyarul” írja Tüskés Tibornak 1985. június 21-én kelt levelében (265.).

A magyar vagy nemzetközi díjak, amelyekkel Koch munkásságát ismerték el, kisebbségi irodalmakat támogató díjak voltak. Halála után is többnyire germanisták foglalkoztak műveivel, akiknek tanulmányait német nemzetiségi kiadók adták ki. Német nemzetiségi intézmények őrzik a nevét, ápolják szellemét: Pécssett 2001-ben kollégiumot neveztek el róla, majd amikor a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata 2004-ben átveszi a kétnyelvű oktatást óvodától gimnáziumig biztosító iskolaközpontot, mind az öt tagintézmény közös névadója a „magyarországi német költőnő, Koch Valéria” lesz. Koch jelen kötetben közölt levelezése felhívás arra, hogy „magyarországi magyar költőként” is vegyük őt figyelembe, és magyarul írt műveit, magyar kortársainak szövegeihez hasonlóan, a magyar szellemi élet függvényében vizsgáljuk és értelmezzük.

Miközben a „*Drága Tanárnő!*” című kötet arányait tekintve is kiemelten foglalkozik Szemes Anna Koch Valériára tett hatásával, különösen fontosnak tartjuk azt a tanári ethoszt is, amely a gimnáziumi munkájára vonatkozó dokumentumokból olvasható ki, s amely nem ismer megkülönböztetést a tanítványok között: a sikeres tanári munka két alapköve a tanított tárgy és a tanítványok szeretete. Az előbbiből adódik az állandó önművelés igénye és öröme: Szemes Anna nem fejezte be tanulmányait 1952-ben az ELTE Bölcsészkarán megszerzett magyar–történelem szakos diplomájával. Magyar tanító tanárként folyamatosan követte a kortárs magyar irodalom és általában a művészeti ágak teljesítményeit, és módot talált arra, hogy a legfontosabbakat megossa diákjaival. A tanítványok szeretetéből adódik az egyéni képességeket és célokat, élethelyzeteket figyelembe vevő oktatás és nevelés. Szemes Anna számára a tanóra, az osztályfőnöki óra, a magyar irodalmi szakkör egymásra épülő foglalkozásai adtak lehetőséget erre. Idézünk egykori diákjainak visszaemlékezéseiből, melyek tanítási módszerének sajátosságait jelenítik meg a tanóráról, az osztályfőnöki óráról, majd az önképző szakköréről szólván: „Arra, hogy volt-e egyáltalán irodalomkönyvünk, nem is emlékszem; az órán hallottakból készültem, amiket szorgosan jegyzeteltem” (420.); „Az előítéletektől mentes, szerető befogadást akkor is megéltem, amikor a kollégiumi évek alatt egy zűrös ügybe keveredtem” (419.); „A Tanárnő keltette fel az érdeklődésünket a különböző kulturális rendezvények iránt, Pécs bővelkedett abban az időben ilyen eseményekben. Jártunk is szorgalmasan, hogy aztán az órán beszámolhassunk az élményeinkről. Így például 1970/71-ben: Tüskés Tibor Babits-estje, benne a Jónás könyve Bánffy György előadásában, [...] Radnóti-műsor Bessenyeivel, beszélgetés Eck Imrével, s a remek színházi előadások, melyeken még Illyés Gyula is ott volt...” (424.) És ami mindezt összefogta: „Nem tudom, hogy volt-e valamiféle módszere, de ha volt is, mit sem érne az Ő személyisége nélkül.” (384.)

Szemes Anna személyiségét erős keresztény hite formálta, amelynek kialakulásában szerepet játszott családja és nagykanizsai nevelőintézetei, a katolikus óvodától a piarista gimnáziumig. Ő maga „szerény anyagi viszonyok közé született” (31.). Mégis,

szülei minden áldozatot meghoztak azért, hogy tehetséges leánygyermekük beteljesíthesse korai álmát: tanulóból középiskolai tanár lehessen. Tudatában volt az érte hozott áldozatoknak, ez alapozta meg hivatástudatát, maximális elkötelezettségét. Amibe tágabb értelemben beleszületett, a radikális átalakulásokkal terhes kora azonban inkább akadályozta, mintsem támogatta céljai elérésében. Már tízévesen, a nagykanizsai Notre Dame Leánygimnáziumban éreznie kellett, hogy diáktársai nem fogadják be alacsony származása miatt, majd amikor 1948-ban Budapesten az egyetemi tanulmányait elkezdhette, éreznie kellett, hogy – amint az ELTE elbocsátó jellemzése írja – „nem olyan munkát végzett, mint amelyet osztályhelyzete révén vártunk tőle”. Ugyanis: „Az I. évtől kezdve közismerten klerikális elemekkel tartott barátságot. Az évfolyam haladó részétől kezdettől fogva tudatosan elzárkózott” (46.). Súlyos vádak voltak ezek az egyházi iskolák államosítása (1948), a „fordulat éve” (1949), a proletárdiktatúra alapjainak lerakása idején (1950–1952), amelyek a „káderlapon” megörökítve a rendszerváltozásig elkísérték minden munkahelyére. Tudnunk kell, hogy az ötvenes évek elején is nagy volt a tanárhiány, négy évre csökkentették az egyetemi tanárképzést, a végzeteknek pedig kijelölték a munkahelyét. Így került Szemes Anna 1952 júliusától a pécsi Cséti Ottó Bányaiipari Technikumba, ahol „apolitikus magatartásával” (46.), gondolhatták a „Jellemzés és javaslat” készítői, nem sok kárt okozhat. A dokumentumot hárman írták alá: az ELTE Bölcsészkar dékánja, a Tanulmányi Osztály vezetője és a „káderes”. (46.)

Jó lenne tudni, honnan és hogyan kapott „adatok” alapján ki fogalmazta meg ezeket a jellemzéseket. De az is fontos, amit az aláírókról tudhatunk, és ezt kivételesen itt kell pótolnunk. A dékán, az idős történész Bolgár Elek (1883–1955), jelentősebb volt kommunista politikusként, mint 1949-ben megválasztott akadémikusként. Az ifjú káderes, Polányi Imre (1924–1999) pedig hamar szembetalálkozott azokkal a nehézségekkel, amelyeket egy politikus magatartású történész a múlt század ötvenes-nyolcvanas éveiben nem kerülhetett el, ha szerette a szakmáját. Polányi Csehszlovákiában született, szovjet fogságból Magyarországra visszatérve „hontalan polgárként” kezdte meg egyetemi tanulmányait Budapesten, s közben mellékesen a bölcsészkar tanulmányi osztályán is alkalmazták. Első munkahelye 1952. október 1-jétől a szegedi bölcsészkar tanulmányi osztálya volt, amit azzal a feltétellel fogadott el, hogy taníthat is. 1956 ősze nemcsak első munkáltatója, Baróti Dezső életében hozott fordulatot. A diákok között népszerű – és népszerűséggel vádolt! – tanár 1957-ben a helyi főiskolára, majd további büntetésként Nyíregyházára került. Megjegyzendő mozzanat Szemes Anna jellemzése szempontjából, hogy Polányi egyik szegedi diákja harmincöt évvel később arra emlékszik hálásan vissza, hogy tanára megvédte a klerikalizmus vádjától.¹ Polányi végül épp Pécsen találta meg a Közép-Európa újabb kori történetének kutatásaihoz szükséges munkafeltételeket, itt lett egyik szervezője és megvalósítója a főiskolai történelem tanszék egyetemi szintűre emelésének.

¹ *Per aspera ad astra. Beszélgetés Dr. Polányi Imrével*, <https://www.youtube.com/watch?v=7erH7tDgQRE>. (Utolsó megttekintés: 2023. július 17.)

Tüskésné Szemes Anna 1956 szeptemberében került helyére a Leőweybe, ahol bányásznak készülő diákok helyett tudásbányászokkal találkozhatott, ahol egyetemi tanulmányokra készülő lányok és fiúk lelkesedtek érte. Tanári sikerei azonban nem hozták meg mindenütt az elismerést is a számára. Inkább az aggodalmat és zavart növelték az iskolai és városi pártkörökben, és az ellenérzést a szigorú követelményeket teljesíteni nem tudó tanulók között. Így történhetett, hogy harminchárom év tanári gyakorlat után, másfél évvel a nyugdíjkorhatár elérése előtt, Tüskésné kénytelen volt elhagyni szeretett tanítványait, becsült kollégáit. Az ellene felhozott vádak: „maximalizmus”, „klerikalizmus” (195.) még néhány évvel a rendszerváltozás előtt, 1984-ben sem tudta elhárítani. A folyamatot és hatását dokumentáló anyag (181–211.) a kötet legfontosabb része a kor művelődéspolitikai mozgásainak megértése szempontjából. A teljesebb baranyai képhez tartoznak a Jelenkor folyóirat párhuzamos történetei és az 1970-es évek elején az Aczél György által felkarolt, a pénzügyi források beszűkülése miatt hosszan elhúzódó egyetemalapítási folyamat. Az utolsó forrás a három összefüggő dokumentumegyüttesből csupán egy oldalas, s bár valóban az 1984. év történéseire vonatkozik, jó tíz évvel később jelenhetett csak meg. Az író, Koch Valéria felismeri a tanárnő kálváriájában a szenvedéstörténet mintázatát: „A Bibliából tudjuk, hogy a jó pásztor életét adja juhaiért. Ez a küldetése, a feladata, a rendeltetése. Tudjuk továbbá, hogy a jó pásztor elárulták. Az árulás belülről történt, a tizenkét tanítvány egyike volt, aki átjászotta őt a külső ellenségnek” (211.).

Végző soron a különböző szinteken kirajzolódó struktúrák Koch Valéria által is jelzett izomorfája az, ami megnöveli a „*Drága Tanárnő!*” dokumentumainak jelentőségét. Megmutatja a centrum és a periféria egyik lehetséges viszonyát, amely függetlenül méreteitől és súlyától hasonló jegyeket mutat fel. Megmutatja, hogyan tudja a centrum helytartóinak uralmát aláásni a minőséggel párosult civil kurázszi. Hogyan alakul át a periféria kulturális értékrendje. Amit a központi hatalom legfeljebb megtűr, az a periférián meghatározóvá válik. Amit a központi hatalom támogatott, a periférián legfeljebb megtűrjük, s végül összeomlik a központ. Többek között – lásd a névmutatót – ilyen értékváltó jelenség volt a Leőweyben Németh László kultusza a hatvanas–hetvenes években.

Németh László először 1963/64 telén látogatta meg a pécsi gimnáziumot, és részt vett az irodalmi szakkör Shakespeare-műsorán, amellyel a diákok a drámaíró 400. születésnapjáról emlékeztek meg. Az 1968/69-es tanévben a szakkör – hivatalos nevén a pécsi Leőwey Klára Gimnázium KISZ-szervezete magyar irodalmi szakköre (19.) Németh László műveinek elmélyült megértését tűzte ki célul, s titkára a Kör nevében fordult az íróhoz azzal a kéréssel, hogy egy üzenettel bátorítsa munkájukat. Ennek az író örömmel, de aggodalommal tett eleget. Örömmel, mert a szakkör vezetőjében azoknak a tanároknak az egyikét ismerhette meg, akik azt képviselték, hogy „amit mi magyar irodalomnak tartottunk, úgy átjárt, hogy nem tudják megállni, nem tudnak lemondani róla, hogy tanítványaikon át a nemzetnek tovább ne adják.” (Uo.). Ezt mások is visszaigazolták neki, például Kodály Zoltán felesége, aki szintén Szemes Anna tanítványa volt. Üzenetének záró sorai visszhangoznak a diákok visszaemlékezéseiben: „Kérem, fogják fel szerencsájüket hivatásnak; tartsanak ki a divatok

szelében is amellet, aminek a szépségéről, igazságáról meggyőződtek, s azt a gyertyányi fényességet, amely tetszésükben gyúlt, adják hozzá az imbolygó világosságához, amelyre szegény népünknek olyan nagy szüksége van” (20–21.). Aggodalmát egy másik levélben, Tüskés Tibornak fogalmazta meg: „Feleséged szakköre néhány bevezető szót kért tőlem a rólam szóló ülésükhöz. A tanároknak s elsősorban az ő tanárnőjüknek állítottam ki diplomát benne. Tán nem árt, ha megnézi, nem csinállok-e bajt vele; főleg az utolsó mondatban nem kell-e elhagyni, amennyiben hatóság is van jelen az »imbolygó« és »szegény« jelzőket” (21.).

Az üzenetben Németh László megemlíti, hogy Debrecenben és egykori elhíresült tanári működésének helyén, Hódmezővásárhelyen is találkozott kiváló tanárokkal és érdeklődő diákokkal, „gyertyányi fényességgel”. Ezekben a régiókban sem volt hiány civil kurázsiban és tehetségben. Egyetem, színház, folyóirat adott teret, ahol volt, az ellenállás kisebb-nagyobb kísérleteinek. Már sok részletet tudunk ezekről az eseményekről, de még mindig nem eleget, és jó lenne képet kapni azokról a jelentős középiskolai tanárokról is, akik meghatározták a diákok értékrendjét, pályaválasztását. Akkor is, ha nincs mindenütt olyan bölcsészdinasztia, mint a Tüskés-család, s akkor is, ha nem mindenütt őrizték meg, vagy teszik hozzáférhetővé a kor dokumentumait olyan bőségben, mint Baranyában. És akkor az, ami a történelemben előre nem látható fordulatnak tűnhetett, magyarázatot lel a társadalom mélyrétegeiben működő tényezők feltárásával.

(Reciti, Budapest, 2021.)

IRODALOM mindenkinek!

Ha érdekel **Bálint Tibor életműve**, ha olvasni akarsz a legújabb kötetekről, ha kíváncsi vagy, milyen a **kortárs krimi**, vagy hogy jelentős volt-e **Szécsi Margit A trombitákat összesöprik** című kötete, vagy szeretnél képben lenni a jelentősebb képregényrajzolók munkáival, egyszerűen olvasnál egy jó **Benczédi Anna Júlia-képregényt**, vagy egy jó novellát vagy verset, esetleg megnéznéd, mit és hol publikáltak kedvenc íróid, költőid, akkor nincs egyéb dolgod, mint fellapozni a Szépirodalmi Figyelő **Bálint Tibor-számát**.

A magyar folyóiratpiac egyetlen szemlésző lapja mindezt egyszerre kínálja, 22. éve van jelen tematikus összeállításával, a hazai és külföldi magyar lapokat figyelő szemlerovatával, bíráló hangvétellű kritikáival, és egyedülálló szépirodalmi repertóriumával, melyben minden, a megjelenésünket megelőző két hónapban megjelent közlést összegyűjtünk. Ha rajta akarsz tartani az ujjad, a kezed, a szemed a magyar kulturális élet pulzusán, hát nincs más dolgod, **lapozd fel a legújabb Szépirodalmi Figyelőt!**

2023
308 oldal
3250 Ft

A kötet megrendelhető
vagy kedvezményesen
megvásárolható
a **RÁCIÓ KIADÓ**
szerkesztőségében:
1072 Budapest,
Akácfa utca 20.
Tel.: 06-1 321-8023
e-mail: racio@racio.hu
www.racio.hu

A kötet Franz Kafka történeteinek különös világát, értelmezhetőségét vizsgálja. Az elemzések középpontjában a finomszövetű ismétlésstruktúrák bemutatásán keresztül a szereplők rejtett egységének feltárása áll. *Az ítélet*, *A fegyencgyarmaton*, *A per* és *az Álom* magyarázata jól mutatja, hogy az elbeszélések világa a központi figura „virtuális színházaként” jön létre, amennyiben a főhős félelmeinek, vágyainak megfelelően maga hívja életre a különböző szereplőket. Játékkerük egyben a megismerés színtere is: az egyes jelenetek, figurák és figurakonstellációk az „én” változó, tragikomikus viszonyulásait jelenítik meg élet és halál egzisztenciális értékeivel szemben.

Ára: 700 Ft
Előfizetés egy évre (4 szám): 2500 Ft

A Ráció Kiadó gondozásában megjelent

2023

752 oldal

5999 Ft

Jelen kötettel indul Kosztolányi Dezső művei kritikai kiadásának új alsorozata, amely a tágan értett publicisztikai írásokat adja közre, tehát Kosztolányi minden olyan nem szépirodalmi munkáját, amelyet szerzője szélesebb körű nyilvánosság-nak szánt. Közli azokat a cikkeket, amelyeket Kosztolányi 1903 és 1906 között publikált, továbbá a legkorábbi, kézírásban fennmaradt, értekező jellegű és közérdekű írásokat. Kosztolányi újságírói működésének tényleges – annak nem valamely válogatott hányadára épülő – anyagát közreadva a kötet bemutatja a pályakezdés alakulástörténetét és belső összefüggéseit, mindazt tehát, ami az író kifejezetten szépirodalmi tevékenységét az életmű e korai szakaszában a nyilvánosság fórumain kísérte.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a Ráció Kiadó szerkesztőségében:
1072 Budapest, Akácfa utca 20. Telefon: 06-1 321-8023 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu